

DUE DATE SLIP**GOVT COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

THE
PRINCESS OF WALES
Sarasvatī Bhavaṇa Texts
EDITED BY
GOPI NATHA KAVIRAJA

No 40
(PART 1)

THE
KĀLATATTVAVIVECHANA

PRINTED BY
B C BANERJEE
AT THE
Ramkrishna Printing Works,
BENARES CITY

1932

सम्राट्स्थपतिश्रीरघुनाथभट्टप्रणीत

कालतत्त्वविवेचनम्

(प्रथमो भागः)

जयपुरराजगुरुकथामद्वयशास्त्रसेन
कथामद्वधीजयचन्द्रजनुया वेदान्तभूषणोपाधिभूषितेन
नन्दकिशोरशर्मणा साहित्याचार्येण
टिप्पण्यादिना समलंकृत्य सम्पादितम् ।

THE

KĀLATATTVAVIVECHANA

BY

RAGHUNĀTHA BHATTA

With a Foreword by

PRINCIPAL GOPINATH KAVIRAJ

Edited with Introduction Notes etc

By

NANDA KISHORE SHARMA

Sāhityāchārya Vedāntabhūṣhana Research Scholar

Government Sanskrit Library

BENARES

1932

FOREWORD

Thanks to the enterprise of industrious scholars and of the patrons of ancient Sanskrit Learning, the important works of Sanskrit literature are being slowly reclaimed from oblivion and placed before the public. In Dharma Śāstra, however, as in some other branches, there remains yet a huge mass of literary material waiting for the editorial adventure of the skilled workman and for publication. The work presented in the following pages represents an important piece of literary composition in the field of Dharma Śāstra and has a position of its own in its history.

The *Kīlatattva Vivechana* of Raghunātha Bhaṭṭa, known under the designation of *Samrat Sthapati*, deals with all the important questions relating to the observance of *tithi*, etc. The relative value of this work can be determined by reference, by way of comparison, to other works of a similar nature belonging to the same or to the rival schools. But there appears to be no doubt, as a cursory glance through the pages will suffice to show, that for a student of Dharma Śāstra from a comparative standpoint a careful study of the book is sure to yield interesting results.

The author was the second son of Mādhava Bhaṭṭa, the youngest brother of the famous Nārāyaṇa Bhaṭṭa, who was one of the most learned authors at Benares in the 16th century. Nārāyaṇa was the author of *Dharma pramāṇa*, *Pravoga ratna*, etc. and was a

contemporary of the great philosopher Madhu Sūdana Sarasvatī with whom he often took part in literary polemics. Raghunātha had an elder brother named Visvanātha and a younger one whose name was Prabhākara and whose most promising career was cut short by an untimely death. It was this Prabhākara Bhatta who wrote the *Rasapradīpa* (published in this Series as No. 12) in the year 1593 A. D. The *Kāratattva Vivechana* was composed in Samvat 1677 (= 1620 A. D.). The author describes himself as well versed in Dharma Sāstra and Mimāṃsā (मीमांसाधर्मशास्त्रेषु सम्यक्वृत्तपरिथम) and is credited with the composition of several treatises on these subjects. It may be noted here for general information that Rama Chandra Bhatta Tātsat the well known author of *Kṛtyaratnavali* (written in 1648 A. D.) and *Kālanirṇayaprakāśa* was the daughter's son of Raghunātha.

The present edition of the work undertaken by one of the Sadholal Research Scholars of the Sanskrit College, is based on a single manuscript belonging to the Library of the College bearing Samvat 1745 (= 1688 A. D.) as the date of its transcription.

A detailed study of the work and its author, both historically and critically on the basis of its contents will follow shortly in the Introduction in the second part.

Government Sanskrit College } GOPINATHA KAVIRAJ
BENARÉS

॥ श्री ॥

सम्राट्स्थपतिश्रीरघुनाथभट्टप्रणीतं

कालतत्त्वविवेचनम् ।

पितरं माधवमम्बा ललितां नारायणं पितृव्यं च ।
सहजमथ विश्वनाथं गणपतिमीशां च शारदां नत्वा ॥
रामं च सीतयोपेतं रघुनाथेन रज्यते ।
सम्राट्स्थपतिना सम्यक् कालतत्त्वविवेचनम् ॥
तत्रादौ बहुवाच्यत्वात्तिथितत्त्वं विविच्यते ।
पञ्चात्मासाऽधिमासादि यथामति विवेक्ष्यते ॥

तत्र तिथिर्नाम अमासब्रह्मसर्वाणुस्यूतनित्यकलाव्यतिरिक्तानां
प्रतिपद्विनीयादिसंज्ञानां पञ्चदशचन्द्रकलानां मध्ये एकैकस्या
कलायाश्चन्द्रमण्डलस्य सूर्यमण्डलेन सह परमसन्निकर्षानन्तरं विप्रकर्षं
परमविप्रकर्षानन्तरं वा सन्निकर्षो यावता कालेन भवति तावान्
कालो यथाक्रमं शुक्लपक्षपक्षगतो लक्षणया प्रतिपद्विनीयादिशब्दैः
प्रतिपाद्यः ।

तथोक्तं स्कान्दे प्रभासखण्डे—

“अमाषोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिना देहधारिणी ॥
अमादिपौर्णमास्यान्ता या एव शशिनः कला ।
तिथयस्ता समाख्याता षोडशैव धरानतैः” ॥ इति ॥

यद्ग्रन्थेऽपि—

“तत्र पक्षावुभो मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।

चन्द्रवृद्धिर्गुरु शुक्ल कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक ॥

(१) पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पञ्चदश स्मृता ।

दशान्तो कृष्णपक्षे ता पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥ इति ॥

तासां च तिथीनां विधिनियेधाङ्गत्वं सप्तम्या तत्र तत्र प्रसिद्धमेव । न च “निमित्तकालमादाय वृत्तिविधिनियेप्रयो” इति वचनाद् “यसन्ते यसन्ते ज्योतिषे” तिरत् सा सप्तमी निमित्ते न त्वधिकरण इति वाच्यम् । उपपद्विभक्तित्वात् कारकविभक्त्यर्थलीयत्वात् । “यसन्ते यसन्ते” इत्यत्र तु वीप्सायलात्ता परित्यज्य निमित्तसप्तम्याभिता । निमित्तत्वोक्ति-
स्त्वनुपादेयत्वसाम्यात्, “न कालो गुणो निमित्तं ह्येतदिति” शाबरो-
क्तिरेत् । यस्य तर्हि तिथ्यादेर्वीसायोगस्तस्य यसन्तवन्निमित्तत्वमेव
स्यान्नत्वङ्गत्वम् । सिद्धयति तस्याप्यङ्गत्वम् । तथा हि तस्मिन्काले
निमित्ते विहितस्य प्रयोगस्य कालाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वात्तस्येवाङ्गत्वं
नाऽप्यन्वयः । न च वाक्यभेदः । यत्र तावन्निमित्तसम्बन्धेनापूर्वकर्मो
त्पत्तिस्तत्र सम्बन्धेन । यत्रापि विध्यन्तरेणोत्पन्नस्य निमित्तमात्र-
सम्बन्धस्तत्रापि प्रयोगस्यापूर्वस्यैव विधानात्तदनुबन्धस्य विशेषण
स्यैकस्यानेकस्यापि वा सिध्यत्यावृत्तिं विनैव विशिष्टविधिन्यायनं
विधिः, ‘राजा राजसूये’ त्यत्र राज इव । अत एव ज्योतिषोमस्य
नैमित्तिकप्रयोगविधायित्वेन सर्वेषां सम्मतं वीप्सायुक्तप्रसक्तवाक्य-
मेव तस्य यस्तत्कालकृत्ये प्रमाणत्वेन यस्तसूत्रमाप्यकारणा निबध्ना
च सम्मतम् । यस्य, तु सङ्ख्यान्यादिकालस्य सूक्ष्मत्वाद्दीर्घकाल
शान्दादिकर्मङ्गत्वासम्भवस्तत्सम्भवेऽपि वा यत्र वचनादेव निमित्त
भूतकालपूर्वोत्तरान्यतरकालस्याङ्गत्वं कर्मणि रयिवारनिमित्तस्ताना-

(१) पक्षति प्रतिपदः ।

द्रावित्र सूर्योदयपूर्वकालस्य तत्र तस्य निमित्तत्वमेवेति दिक् ।

सा च तिथिर्द्विविधा सम्पूर्णा खण्डा च ।

तत्र सम्पूर्णांका नारदायि—

“आदित्योदयवेलाया आरभ्य पष्टिनाडिकाम् ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिता” ॥ इति ॥

सूर्योदयाऽस्तमयव्यापित्वेनापि तिथे सम्पूर्णत्वं रात्रिमात्राद्दो-
षान्पतरसाध्यकर्मन्यतिरिक्तकर्मसु भवति ।

तदुक्तम्—

“अहंस्तु तिथयः पुण्या कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिप्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ इति ॥

दिवैव कर्मणामनुष्ठानमित्युत्सर्गो यतः, अतो हेतोर्हस्तु यास्ति
ययस्ता पुण्या इत्यर्थः । “त्रिसन्ध्यव्यापिनी यत्र सैव पूज्या सदा
तिथिः” इति च । प्रातर्मध्याह्नसायसन्ध्याव्यापिनीत्यर्थः । न तु
प्रातःसन्ध्याद्वयं सायसन्ध्येति च सन्ध्यात्रयम् । सत्याया पृथक्त्व-
निवेशितत्वात् । दिवैव च प्रायः कर्मणामनुष्ठानम्, पूर्वाह्णो देवानां
मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्ण पितॄणामित्यहर्भोगेष्वेव दैवादिकर्म-
विधानात् ।

“स्नानं दानं जप आद्यमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति ॥

“सूर्योदयं चित्ता त्रैव स्नानदानादिकं क्रमः” इत्यादिभिः
सामान्येन सर्वकर्मसु रात्रिनिषेधाच्च । “प्रातः सन्ध्यां बुधं कृत्वा
सकल्यं तत आचरे” इति सामान्यतः सर्वकर्मणा दिनोपक्रमे

सङ्कल्पविधानाच्च । जैमिनिनापि “उदगयनपूर्वपक्षाहपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्यायं दर्शना” दित्युदगयनादिसाधारण्येनाह सर्वकर्मकाल-
त्वमुक्त्वा अहि विशेषोपपत्तिरुक्ता । अहनि च कर्मसाकल्यमिति ।
तस्मात् वृत्ताहर्मात्रयापिन्यपि तिथि केपुचित् सम्पूर्णम् । अत एव
च तिथ्यन्तरत्वेद्योप्युदयास्तमयान्तरात् एव प्रायो व्यवहियते न उदया-
त्पूर्वमस्तमयोत्तरं वा ।

सम्पूर्णतया खण्डा । तत्र च सन्दिग्धत्वात् खण्डेव निर्णेतव्या न
तु सम्पूर्णा असंदेहात् । सन्देहश्च गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तैरन्याव्य-
त्वेन कर्मण सहकृतं गत्यत्वात् । अत एव निषेधेषु खण्डापि न
निर्णया । निवृत्तेर्यावत्तिथिभाषित्वेन निर्णेतत्वादसन्देहात् ।

तदा वृद्धगार्ग्य —

“निमित्त कालमादाय वृत्तिविधिनिषेधयो ।

विधि पूज्यतिथौ तत्र निषेध कालमाश्रये ॥

तिथौना पूज्यता नाम कमानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमाश्रमपक्षेने” ॥ इति ॥

न च केवल वाचनिक एवायमर्थः, किन्तु न्याय्योऽपीति निषे-
धस्त्वित्यनेन सूचयति । तथा हि विधिषु विधेयानुष्ठानस्याभ्युदय-
हेतुत्वं प्रमेयम् । अटदनुष्ठानादेव चाभ्युदयसिद्धेस्तिथिद्वये शुभा-
नुष्ठेयमिति विधेये जायते सन्देहः । निषेधेषु तु कालविशेषे कर्म-
विशेषानुष्ठानस्यानर्थहेतुत्वं प्रमेयम् । यदा कदापि च तत्काले
सकर्मानुष्ठानेनार्थप्रसङ्गात्सर्वदैव तत्काले तद्वर्ज्यं भवतीति तत्र नास्ति
सन्देह इति ।

नन्येव वचनात् न्यायतश्च कालविशेषप्रयुक्तस्य निषेधानां ताव-
त्कालित्वसिद्धौ अभ्युदयपुनरुदन्तधावननिषेधेषु पुनस्तावत्का-
लित्ववचनं विमर्शम् ।

“अभ्यङ्गे चोदधिस्राने दन्तधावनमैथुने ।

जाते च मरणे चैव तत्कालायापिनी तिथिः ॥ इति ॥

न च तत्तत्तिथौ कृत्स्नायामननुष्ठानस्य न्यायवचनसिद्धत्वेऽपि उदयास्तमयवर्तित्वेन साकल्यवचनात्तद्वर्तितत्तिथिस्पृष्टायामितरति-
थावपि प्रसक्तस्य तस्य निवृत्यर्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तिथिविशेष-
प्रयुक्तस्य निषेधस्येतरतिथावप्रसक्तेरेव । न हि साकल्यवचनमेव
प्रसङ्गकम् । तत्तत्कर्मकालभूताहर्भागविशेषे तत्तत्तिथेरभावेऽपि
न्यायाद्वचनाद्वा तद्दिने विधिविषयकर्मानुष्ठाने निषेधेन प्राप्ते
तत्तदहर्भाग एव तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थं हि तदित्यग्रे व्यक्तं भविष्यति ।
न च तदर्थस्य तस्य निषेधेषु कश्चिदुपयोगो येन तदपवादार्थं
तात्कालिकवचनमवकाशं लभेतेति । सत्यम् । विधेयकर्मविशेषविषय-
एव साकल्यापवादार्थं तस्मिन्वचने निषेध्याना केवाचिदुपादानं
दृष्टान्तत्वेन । जननमरणयोरिव । न हि जननमरणयोरननुष्ठेययो-
साकल्यवचनं प्रवर्तते येन तदपवादः कर्तव्यः । साकल्यवचने स्नान-
दानजपादिष्वित्यादिशब्देन तदर्थकेन च दानाध्ययनकर्मस्त्विति
बहुवचनेनानुष्ठेयानामेव कर्मणा ग्रहणात् । अत एव निषेध्यानामप्य-
सादृश्यात्तनानुपादानम् । न च जननमरणाभ्या तन्निमित्तकस्या-
नुष्ठेयकर्मण एवोपादानम् । तन्निमित्तकधात्वादौ साकल्यस्येष्टत्वादेव
तदपवादासम्भवात् । तस्माज्जननमरणयोस्तद्वच्च निषेध्यानामपि
दृष्टान्ततयैव तत्रोपादानम् । अत एव तत्तत्तिथिविशेषाधिकरणस्रोत्पा-
तादिनिमित्ताना सरुलनिषेध्याना चोपलक्षणमेव तद्वग्रहणमिति ।
अतो विधिविषयकर्मसु षण्डाऽऽसन्देहाश्रितेतव्याः ।

तानि च कर्माणि दैवपिण्डभेदेन द्विविधानि । पितृदैवत्यानि
पिण्याणि । तद्भिन्नानि दैवानि । दैवान्यपि उपवासैकमक्तनकाऽया-
चितप्रतदानरूपेण षड्विधानि । पिण्याण्यपि एकोद्दिष्टपार्वणदैवरूपेण
त्रिविधानि । तानि च सर्वाणि यथा तत्तत्तिथ्यादिषु विहितानि तयो-

पवासातिरिक्तानि प्रातरादिपञ्चहोरात्रभागेष्वपि विहितानि । अहश्च पञ्चदशमुहूर्त्तात्मकस्य भागा द्वेधा त्रैधा चतुर्धा पञ्चधा च धृतिस्मृतिपुराणेषुक्ता । तथापि बहुसंमतत्वाद् बहुव्यवहारानुगुणस्याह प्रातःसङ्गममध्याह्नापराह्णसायाह्नात्मक पञ्चधाविभाग एव त्रिभिर्मुहूर्त्तात्मक उत्सर्गो गृह्यते ।

स च घृदपाराशरेणोक्तः—

“लेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्त्तालय एव च ।

प्रातस्तु स स्मृत कालो भागश्चाह स पञ्चम” ॥

सङ्गमत्रिमुहूर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्सम स्मृत ।

तत्तत्त्रयो मुहूर्त्ताश्च अपराहो विधीयते ॥

पञ्चमोऽथ दिनाशो य स सायाह इति स्मृत ।

यद्वयवेनेषु विहित तत्तत्पुर्याद्विचक्षण” ॥ इति ॥

द्वेधा विभागादयस्तु यत्र क्वचिदुद्योतकं तत्रैव ग्रहीतव्या । एतत्सर्वं तत्तत्कर्मविशेषस्य तत्तद्भागकालकृत्वं च तत्तत्कर्मविशेषेण तिथिनिर्णये वक्ष्यते । उपवासश्चाहोरात्राभोजनसंकरपपरिपालनरूपोऽहोरात्रसाध्यः । एकभक्तनक्षत्राचिनेष्वपि विशेष्यमार्त्रं मध्याह्नादि-साध्य विशेषणशस्त्वहोरात्रसाध्य एव । तदहोरात्राद्यच्छिद्ब्रह्मितीय-भोजनाभावविशिष्टं हि मध्याह्नभोजन एकमकम् । तादृशमेव भक्षेत्—भोजन नक्तम् । अथाचितलघस्य तादृशमेव सरुहोदनमथाचितम् । तत्र कालस्यानुपादेयत्वाद्यथा तत्तत्तिथिपरित्यागेन कर्म कर्तुं न शक्यते तथा तत्तदहर्मागपरित्यागेनापीति तत्तदुपव्यापिनी तिथिस्तत्र सत्र कर्मणि ग्राह्येत्युत्सर्गः ।

“कर्मणो यस्य य कालस्तत्तासव्यापिनी तिथिः ।

तथा कर्माणि कुर्यात्तद्वास्तव्यं न कारणम्” ॥

इति घृष्टयाज्ञवल्क्यप्रचनात् । नन्वन्यान्यपि खण्डित्येर्निर्णाय-
कानि वचनानि दृश्यन्ते । तत्र विष्णुधर्मोत्तरे तावत्—

“नक्षत्रं देवदेवेश तिथिं चान्दविनिर्गताम् ।

द्रष्टुमेषां कर्तव्यं कथं शङ्कर जानता ॥

ईश्वर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्र यस्यामभ्युदितो रवि ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसवृद्धी न कारणम् ॥

ता तिथिस्तदहोरात्र यस्यामस्तमितो रवि ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ह्यसवृद्धी न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रवि ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रवि” इति ॥

देवलोऽपि—

“यां तिथिं समनुग्राप्य उदयं याति भास्कर ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानज्ञानप्रतादिषु ॥

यां तिथिं समनुग्राप्य अस्तं याति च भास्कर ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया ज्ञानदानजपादिषु” ॥ इति ॥

कचिदुदयवाक्ये दानार्घ्ययनकर्मस्त्विति । अत एव विष्णु-
धर्मोत्तरगतप्रश्नवाक्ये उपवासाग्रहणमुपलक्षणम् । अत एव च—

“दैवे कर्मणि समाप्ते यस्यामभ्युदितो रवि ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्ये चापराह्विकी”

इति मार्कण्डेयपुराणप्रचनात्,

“ययास्त सविता याति गितरस्तामुपासते ।

तिथिं तेभ्यो यतो दत्तो ह्यपराह स्वयमुचे” ति ॥

परिशिष्टवचनाच्च प्रतीयमाना उदयास्तमयगततिथ्योदैवपित्र्य
विषयत्वेन व्यवस्थान्वयुक्ता । पूर्ववचने दैवेऽपि कर्मण्यस्तमयतिथेर्ग्राह्य
त्वाभिधानात् । किंतु शुक्लृष्णपक्षविषयत्वेनैव । अन्योस्तु वचनयो
पित्र्येऽस्तमयव्यापितिथिविधान एव तात्पर्यम् । तत्रौचित्येन स्तुत्यर्थं
दैवे उदयव्यापितिथेर्ग्राह्यत्वं पूर्ववचनसिद्धमनघने । बैतानसविधिपरे
“बेखानसं पृथेऽहन्ताम भवतीत्यत्र षोडश्युत्तरे” इतिवत् । तथा युग्म
व्याप्यातिथिविशेषविषयत्वेनाऽपि उदयास्तमयतिथिर्ग्राह्यत्वस्य व्यव
स्था प्रतीयते । तथा च निगमसङ्केतपरिशिष्टे—

“युग्माग्नियुगभूतानां परमुन्योर्धसुरध्रयो ।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥

प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्म महाफलम् ।

एतद्वयस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्” इति ॥

युग्म द्वितीया । अग्निस्तृतीया । युग चतुर्थी । भूत पञ्चमी ।
पट् षष्ठी । मुनि सप्तमी । चतुरष्टमी । रुद्र नवमी । रुद्र एकादशी ।
एव च वचनायं । युग्मान्योर्धसुरध्रयो परमुन्योर्धसुरध्रयोस्तिथ्यो
र्युग्मम् । तथा रुद्रेण युक्ता सहिता द्वादशी रुद्रश्च द्वादशी चेत्यर्थः ।
परमप्रेऽपि । चतुर्दशी पूर्णिमा च प्रतिपद्यामावास्या च अन्यो-
रनयोश्च तिथ्योर्युग्म एतं पूर्णं तिथिवत्तरविद्धा एता उत्तरा च
पूयविद्धा कृता तत्तत्कर्मणीत्यर्थः । महाफलं तत्तत्तिथ्याधिरूपकतत्त-
त्कर्मविधिशिखरफलदायीति स्तुत्युगीतो विधिर्युग्मगता पूर्णा तिथि
वत्तरविद्धा उदयव्यापिनीग्राह्या उत्तरा तिथि पूर्वविद्धा अस्तमय
व्यापिनीग्राह्याति । एतद्वयुग्म व्यवस्त विषयस्तमन्ययामूत एतम्,
एतद्वयुग्मगता पूर्णास्तिथयस्तत्पूर्वतिथिभिरुत्तराश्चोत्तरतिथिभिर्युग्मी
एता इत्यर्थः । महादोषं कर्मवैगुण्यापादकं पुराकृतं च पुण्यं हन्तीति
निन्दा । न हि निन्दान्यायेन पूर्वविधे स्तुतिः । न तु निन्दया
स्वतन्त्रनिषेधोपयनम् । अर्धविनिर्गता एवैता तिथि नक्षत्र च दृष्टा

तदधिकरणकमुपवासादिकर्म विदुषा केच कायमिति प्रश्नान्यायाश्च
खण्डितये पूर्वदिनगताया उत्तरदिनगताया वा अनियमेन ग्राह्यत्वे
प्रसक्ते कासाचिदुत्तरदिनगताना कासाचिच्च पूर्वदिनगताना
तस्मिन्नियमिते वैपरीत्यम्याप्रसक्ते । एतत्सम्वादीन्येव किञ्चित्तिथि-
विषयाण्यन्यान्यपि युग्मवाक्यानि ।

“पष्ठपष्टम्यमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एता पर्युता पूज्या परा पूर्वेण सयुता ” इति ।

“एकादशी तथा पष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्या परसयुक्ता परा पूर्वेण सयुता ” इति ।

पष्ठी च सप्तमी तात ते अन्योऽथ समाश्रिते” ॥

इति चैतर्प्यमादीनि । तथैतद्विन्द्वान्यपि—

“प्रतिपत्सद्वितीया ह्याद्वितीया प्रतिपद्युते” ति ।

“चतुर्थीसयुता या च सा तृतीया फलप्रदा”

“चतुर्थी च तृतीयाया महापुण्यफलप्रदे” ति ॥

चैत्येऽमादीनि । तथा खर्वदपंवाक्यमपि सर्वसाधारण्येन निर्णायकम्—

“खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविध तिथिलक्षणम् ।

खर्वदर्पो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी” ति ॥

खर्वं साम्य दर्पो वृद्धि । हिंसा क्षय । एते च क्षयादयो यदि
ग्राह्यतिथेस्तदा पूर्वतिथ्यपेक्षया । ग्राह्यतिथ्यपेक्षया तदुत्तरतिथेवा ।
एतच्चाग्रे स्पष्टनीयम् । तथा तत्तत्तिथिगोचरा सामान्येन तत्तदुप-
वासादिकर्मविशेषविषयत्वेन च पूर्वोत्तरविद्धा विधिनिषेधा बहव ।
तत्कथं कर्मकालस्यास्यैव खण्डनिर्णय इति ।

अत्रोच्यते । सर्वाणि युग्मखर्वादिशुक्लादिशास्त्राणि तत्तत्कर्म-
विशेषेषु तत्तत्तिथ्यादिरूपे काले विहिते तस्मिन्खण्डे संदेहे निर्णयार्थं

प्रवर्तन्ते । यदा च तिथ्यादिविधयः प्रवर्तन्ते, तदैव प्रातराद्यहर्भाग-
विधयोऽपि । तेन तेषां प्रथमाद्यगतत्वात्तत्तत्कालीनतत्तत्तिथिलाभ-
सदेहाभावाच्च यत्र कर्मकालानुरोधेन निर्णयं कर्तुं न शक्यते तत्रैव
विषये सदेहादितरशाखाणि निर्णयनं नोत्पुत्सगः । तथा हि त्रिमुह-
ूर्त्तानां ततो न्यूनानां वा कर्मकालानां व्यस्तौ पञ्च पक्षाः सम्भवन्ति ।
पूर्वेद्युरेव साकल्येनेकदेशेन वा सा, परेद्युरेव सा, उभयेद्यु-
कात्स्न्येन सा, उभयेद्युरेकदेशेऽपि न सा, उभयेद्युरेकदेशेनैव सेति ।
अस्यापि द्विविधा । साम्येन वैषम्येण चेति । सत्र या तावदेकस्मिन्नेव
दिने कात्स्न्येनेकदेशेन वा कर्मकालव्यापिनी 'सा न्यायात्कर्मणः'
इति प्रागुदाहृतवचनाच्च संख्ये प्राह्या । क्वचिद् गौरीतृतीयाभावेतस्यापि
धलनता वचनेनापवादो लक्ष्यते । अनेनेव न्यायेन यदा तिथि-
रेकस्मिन्दिनेऽहोरात्रयोगिनी अपरस्मिञ्च अहर्मात्रयोगिनी रात्रिमात्र-
योगिनी वा तदोपरासादावहोरात्रसाध्ये उभययोगिन्येव प्राह्या ।
नाम्यतरमात्रयोगिनी कर्मकालव्यापित्वात् ।

“दिवा रात्रौ अर्त्तं पञ्च पञ्चमेकतिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद् अतः प्रती” ॥

इति विशेषवचनाच्च ।

उत्तरस्यामुभययोगिन्यां 'त्रिसंध्यव्यापिनी' त्वस्याप्युपोदल-
कत्वाच्च । अस्याप्यपवाद एकादश्युपधासादौ भविष्यति । वैषम्येण
कर्मकालैकदेश्यासावप्यधिकैकदेश्यागिनी प्राह्या । साम्येन तु तस्या
यत्कर्म मध्याह्नादविवोपक्रम्य समाप्यते तत्र प्रधानोपक्रमकालरूपैक-
देशयोगिनी प्राह्या ।

“यो यस्य विहित काल कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमतता सा तु कार्या नापक्रमोज्झिता” —

इति बोधायनपद्यनात् ।

दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्तौ तदस्पर्शं वा पूर्वमेवोपक्रम्य
मध्याह्नादावनुष्ठीयमाने कर्मणि साम्येन तदेकदेशस्पर्शेऽपि युग्मवाक्यात्
खरादिप्रत्याह्ना निर्णयः । तत्र कर्मकालशब्देन निर्णयाशक्तेः ।
अत एव तत्रैवोक्तं “हासवृद्धी न कारणः” मिति । तयोश्च
दैवपित्र्यभेदेन व्यवस्थित निर्णयकत्वम् ।

“द्वितीयादिकयुग्माना पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ हासवृद्ध्यादिसोदना” ॥

इति व्यासनिगमवचनात् ।

अत्र व्रतयाचिनियमपदात्परैणादिशब्देन सकलदेवकर्मणामुपा-
दानम् । सादृश्यात् । ‘एकोद्दिष्टादौ’ त्यादिशब्देन प्राचीनावीतिषादि-
धर्मयता पित्र्याणां पार्वणादीनाम् । वृद्ध्यादिशब्देन वा तद्गुणसंविज्ञान
यहुग्रीहिणा वृद्धिः पुत्रजन्मादिनान्द्रीमुखधादनिमित्तं तद्वक्षित
तच्छास्त्रमादि प्रकृत्यस्येति व्युत्पन्नं वा यज्ञोपवीतित्वादिवैव-
धर्मयता दैवध्यानादीनां पित्र्याणाम् । मुख्यवृद्धिधातुस्य तिथि-
प्रयुक्तत्वाभावेन तत्र तन्निर्णयकानुपयोगात् । हेमाद्र्यादिग्रन्थेषु
माङ्गलिकामाङ्गलिकपदाभ्यामिदमेव विवक्षितम् । हासवृद्धी तिथेः ।
आदिशब्देन तत्साम्यम् । तद्योदना तत्प्रयुक्तो निर्णयस्तत्प्रतिपादकं
अर्वादिवाक्यं वेत्यर्थः । अत्राचार्यचूडामणिना हासवृद्ध्यादिशब्दस्य
चन्द्रहासवृद्ध्युपलक्षितरूपशुद्धपक्षपरत्वात्

“शुद्धपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

रूपपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥

इति वचनाभ्यां शुद्धगता तिथिरक्षरा रूपपक्षगता पूर्वेति
पक्षद्वयप्रयुक्तो यो निर्णयः क्रियते । स एकोद्दिष्टादिमाध्याह्निकवृद्ध्यादि-

पौर्वाहिकपित्र्यविषय इत्येतस्य वचनस्यार्थः । आपराह्निके तु पाचणादिवित्र्ये अस्तमयव्यापिन्येव । पक्षद्वयंऽपि—

“यथास्त सगिता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं तेभ्योऽपराहो हि स्वयं दत्तं स्वयमुवा” ॥

इति विशेषवचनात् ।

आपराह्निकपिपयत्वं चास्य हेतुवन्निगदरूपनाक्यशेषात् । यद्यपि च शुक्लरूपपक्षप्रयुक्ता निर्णयो दैवकर्माविषयोऽपि भवत्येव । तथापि तत्र युग्मवचनादेव प्रायो निर्णयः । तद्विषयभूतास्वेव तु कान्तुचित्तिधिषु तस्याधकाशः । पितृषु त्वापराह्निकेतरेषु कालयातिशास्त्रेणानिर्णयः शुक्लरूपपक्षप्रयुक्त एव निर्णय इत्यस्य तद्विषयमुच्यते इत्युक्तम् । तिथितत्त्वेऽप्येवमेव । एकोद्दिष्टादियुद्धमादावित्यस्य विषयं व्याख्यानमधिकम् । एकोद्दिष्टादिशब्देन तन्निमित्तभूततिथिविशेषाणां ग्रहणम् । आदिशब्देन पाचणस्यापि । युद्धमादादित्यादिशब्देन क्षयस्तम्भितयोः । हासतुद्धमादौत्याविशब्देन यथास्तमिति श्लोदनायाः । ततश्चायमर्थः । एकाद्दिष्टादिनिमित्तभूततिथेर्बुद्धिधयसाम्येषु तत्प्रयुक्ते सशये आपराह्निकेतरपितृहृत्ये चन्द्रबुद्धिहासोपलक्षितशुक्लरूपपक्षवादानां त्रियामिका । आपराह्निके तु तत्र ‘यथास्तमिति’ चादनति । तिथिविवेकेऽप्येवम् । स्वयंदपयक्यं पितरर्जोन्नामितमत्र । आचार्यचूडामणिना तु दर्शः, धाद्विषयं व्याख्यातम् ।

“यदा चतुर्दशी याम तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमाचाम्या क्षीयमाणा तदैवं धाद्वमिष्यन्” ॥

इत्यादिपरिशिष्टवर्चनकथाकथात् । अत एव “दृष्ट्वेपिवास्तवर्तव्यं कथं गदुर् जानते” इति विष्णुधर्मोत्तरेऽप्युपक्रमे उपरासग्रहणं

न दैवकर्मणामेवोपलक्षणम् । किन्त्वापराह्निकेतरपित्र्याणामपि । “यां तिथिं समनुप्राप्ये”ति देवलवचनद्वय त्वादिपदेन सादृश्यादैवकर्मणामेव प्रदणम् । पित्र्यव्यावृत्त्यैव तस्य सार्थकत्वात् । तेन दैवकर्मविषयस्य युग्मवाक्यस्यैव तदुपोद्बलकमिति । एव ‘हासवृद्धौ न कारण’—मिन्यत्रापि हासवृद्धिशब्दाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोरुपोपादानमिति । अत्र प्रूम । निगमवचनस्य लक्षणा विना पूर्वार्धापस्थिततिथिगतहासवृद्धिविषयधर्मादिवाक्यव्यवस्थापकत्वे सम्भवति सति, अत्यन्तानुपस्थितचन्द्रवृद्धिहासाङ्गोकारेण लक्षणया च शुक्लकृष्णपक्षशास्त्रविषयार्थं शास्त्रदत्त्यन्तायुक्तम् ।

किंच तद्विषयत्वे व्यवस्थाप्यशक्या । तथा हि—पूर्वार्द्धे तावन्नेदृशी व्यवस्था क्रियते । दैवेषु युग्मवचनमेव निर्णायकमिति । युग्मवचनाविषयतिथिषु विरुद्धयुग्मवचनविषयतिथिषु च दैवकर्मस्थपि शुक्लकृष्णवाक्यस्य सर्वैरपि नियामकत्वस्याभ्युपगमत्वाद् युक्तत्वाच्च । तस्मादौदृशी तत्र व्यवस्था । युग्मवचनानि नियमादिविषयाण्येति । तथा चोत्तरार्द्धेऽपि शुक्लकृष्णवाक्य पित्र्यविषयमेवेत्येवं व्यवस्थापकव्या । न च सा युक्ता । तस्यादैवैरपि व्यवस्थापकत्वाभ्युपगमात् । पौर्णाह्निकानां च देवामादिश्राद्धानां वृद्ध्यादावित्यनेनैव प्रहणादेकोद्दिष्टातिरिक्तस्य च माध्याह्निकश्राद्धस्याभावादेकोद्दिष्टादीत्यादिशब्दसंप्राप्तमपि न लभ्यते । पार्वणसंप्रदानङ्गीकारात् । यत्तु तिथितत्त्वे एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादावित्यस्य व्याख्यानम् । तदत्यन्तायुक्तम् ।

तथा हि । सदेहप्रतिपादनमेव तावन्तोपयुज्यते । सर्वतिथिनिर्णयवाक्यानां सदेह एव प्रवृत्ते । किं तदुत्थापनाय वृद्ध्यादिप्रतिपादनेन । सदेहोत्थापनापि वृद्ध्यादीनां नैकान्तिकी । अष्टपञ्चाशत्पट्टि-
क्षापट्टन्यतरनाडीमितत्वे तिथे । सत्यपि क्षयादौ संदेहमावात् । किं तु तिथिपण्डित्वस्यैव सा । नान्तरीयकं तु तदा क्षयवृद्ध्यादिष्वम् । लक्षणा च एकोद्दिष्टादिशब्देन तद्वृत्तिर्निर्हेतुकी ।

किं च—शुक्लपक्षे वाक्यो पित्र्यविषयत्वमयुक्तमेव । तथा हि ।
वचनान्तरैरयस्यया प्राप्तयो पूर्वोत्तरतिथ्योर्व्यवस्थामानमेव ताम्यां
क्रियते । लाघवात् । दशम्यादागिव । न च कुत्रापि पित्र्येऽव्यवस्थया
पूर्वोत्तरतिथ्यो प्राप्तिः । येन तयानयोरवकाशः स्यात् । एकेवदिने
कर्मकालयाप्तौ तयैव वेवम्येणेकदेशस्पर्शो आधिपत्येन तस्मिन्
खर्गादिना तदनङ्गीकारे उभयत्र तद्व्याप्तौ तदस्पर्शो वा अस्त—
मयापराहृत्यातिभ्या पारुण्येकोद्विष्टयोर्व्यवस्थासिद्धे । न चास्त—
मयादियाक्यानि आपराहृत्यपित्र्यविषयाण्येव । न तु तदितरपित्र्य—
विषयाणीति युक्तम् ।

“देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।

पितृकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमिनो रविः” ॥

“उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिने रवी ।

हिमुहूर्त्तं त्रिरहस्यं सा तिथिर्हव्यकव्ययोः” ॥

इत्यादिवचनाना सामान्यविषयत्वात् । “यथास्त सविता
यानी” त्यादेरपि सव्यपराहृतमभियाहारे “पूर्वाह्णे देविकं कार्य-
मपराह्णे तु पितृकम्” तथा “श्राद्धस्य पूर्वाह्णदपराह्णे विशिष्यते”
इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया द्वैधागमकदिनापराहृविषयत्वात्तस्यैको-
द्विष्टविषयत्वेऽपि तदुपपत्तेः सव्यपित्र्यविषयत्वमेव । एकोद्विष्टम्यापि
कुतपपूर्वार्धे उपक्रमेऽपि तादृशापराहृ एव समाप्यमानत्वात् । उप-
क्रमस्य च शुक्लपक्षे पाषाणसम्यन्धिनोऽपि कुतपपूर्वार्द्धरूपपूर्वाहृ-
गतत्वात् ।

“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

पृष्णपक्षे पराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्” ॥

इति वचनात् ।

न च “रौहिणं तु न लङ्घये” दित्येतत्समभियाहारादारभ्य

‘कुतपे आद्व कुर्यादरोहिणाद्बुधः’ इतिवदेकोद्दिष्टविषयमेवेदमिति चाज्यम् । अत्रोपक्रमे रोहिणिलङ्घननिषेधात् । पूर्वाह्णे उपक्रमस्यैव कालावधानात् । तस्मिन् पित्र्येषु सर्वत्रान्यत एव व्यवस्थासिद्धेर्ध्य-
चस्थापनान्तरानपेक्षणाद्देवेष्वेव व्यवस्थापकं शुक्लकृष्णवाक्यम् । तत्र हि युग्मवचनाविषयं तथिषु उभयत्र कर्मकालव्याप्तादौ विरद्धयुग्म-
वचनविषयतिथिषु चाऽस्ति व्यवस्थापकापेक्षा ।

एव सति विष्णुधर्मोत्तरवचनोपक्रमगतमुपवासाग्रहणमपि सा—
दृश्याद्देवकर्मणामेवोपलक्षणम् । न पित्र्याणाम् । तस्मात् “एको-
द्दिष्टादी” त्वस्य कुसृष्ट्या खर्वादिवाक्यानां च सर्वतिथिविषयाणां
दर्शनादविषयतयाऽतिसक्तोचेन व्याख्यानमयुक्तमेवेति पूर्वोक्तमेव
“द्वितीयादिष्वयुग्माना” मित्यस्य देवपित्र्यकर्मविषयत्वेन युग्मखर्वादि-
वाक्यव्यवस्थाप्रतिपादकतया व्याख्यानं युक्तम् । युग्मवचनानां मिथो
विरोधे शुक्लकृष्णवाक्याद्व्यवस्था । क्वचित्कर्मविशेषेणापि । तच्चाग्रे
व्यक्तोभविष्यति । एव सति यद्विष्णुधर्मोत्तरे आद्यवाक्याभ्यां
उदयस्तमयान्यतरगतत्वेनाहोरात्रसाध्येष्वप्युपवासादिकर्मसु निये-
प्राह्यत्वमुक्तम् । तदेवोत्तरवचनेन शुक्लकृष्णविषयतया व्यवस्थाप्यते ।
देवलवचनाभ्यां यदुदयास्तमयगतित्ये साकल्यप्रतिपादनं तत्प्रमाणा-
न्तरेण पूर्वस्या उत्तरस्या वा तिथेर्प्राहृत्ये सिद्धे तद्ग्रहमांगे तिथेर-
भावेऽपि तत्रैव तत्तत्कर्मानुष्ठानार्थमुपोद्बलकं च । यद्येदं सूर्योदयादूर्ध्व-
मस्तमयात्पूर्वं वा घर्त्तमानायास्तिथे शुक्लकृष्णवाक्याद्व्युग्मवाक्यात्
पर्यादिवचनाद्वा प्राहृत्य साकल्यज्ञानं च तत्तत्र त्रिमुहूर्त्तावरसत्त्वे
न ॥ न्यूनसत्त्वे ।

“उदिते देवतं मानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्यकल्पयो ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

मानाहुदिते सति यद्द्विमुहूर्त्तं मुहूर्त्तद्वयं तद् दैवतं दैवकर्म-
योग्यम् । परं रयावस्तमिते अस्तं गन्तुमारब्धे अस्तमयात्पूर्वं
यदहं सम्यग्धिं त्रिमुहूर्त्तं मुहूर्त्तत्रयं तत्पित्र्यकर्मयोग्यम् ।
तस्मात्तद्वर्त्तिनो तिथिर्हव्यरव्ययोर्ग्रहोत्यर्थः । अहं इति घचनादादि-
कर्मण्यस्तमित इति क । अत्र यद्यप्युदये द्विमुहूर्त्तसत्ताप्युक्ता ।
तथापि साऽनुकूलः ।

“त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी ।

द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी” ॥

इति दक्षप्रचने अपिशन्देन तद्घोतनात् । त्रिमुहूर्त्तप्राज्ञतानिषेधश्च
क्षयगामिन्याम् । अयद्वा तद्ग्राह्यतायाः साधक एव । प्रातिपदं
कत्वात्प्रतिषेधस्य ।

यस्तु तत्तु पूर्वार्द्धेऽप्यपिशन्दाम्बयात्तस्य प्रतिषेधे न तात्पर्यम् ।
किन्तु उत्तरार्धगताभुक्त्वविधावेव । “पूर्वाह्निरास्तु तिथयो
दैवे कार्या प्रयत्नतः” इति घृष्टयाज्ञात्स्वप्रचताश्च त्रिमुहूर्त्तसत्त्वम् ।
पूर्वाह्णशब्दोऽस्त्यमहं पूर्णं भाग इति योगेन पञ्चधाविभक्तदिनाद्यभाग
प्रचनः । “प्रातः सूर्योपराद्विद्वानुपनासप्रतादिक” मिति च त्रिमुहूर्त्ता-
त्मकस्य प्रातःकालस्य कर्मोपक्रमरूपसंक्लृप्तकालत्वात् ।

“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमाना भवेदङ्गं नाभिनोपक्रमेण तु” इति—

चोपक्रमकालो न तिथेर्ग्रहत्वाभिधानादप्युदये त्रिमुहूर्त्तसत्त्व-
मावश्यकम् । द्विमुहूर्त्तसत्त्वः नुक्त्वो दानस्नानादिविषयः । अस्तं
मयात्पूर्वं तु त्रिमुहूर्त्तसत्त्वमेवापेक्षितम् ।

“या प्राथ्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात्त्रिमुहूर्त्तगा ।

धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णा ता विदुर्बुधा” ॥

इति शिवरहस्यादिवचनात् ।

एव चेधिकाया अपि पूर्वोत्तरतिथ्योर्दिने त्रिमुहूर्त्तावरमत्यमपेक्षितम् ।

“पक्षत्रयेऽपि नियमस्तिथि पूर्वा तथोत्तराम् ।

त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं तिथि स्मृतः”

इति पेठोनसिवचनात् ।

एकादश्या विशेषो वक्ष्यते । एष सर्वत्र दिवावेत्र एवोत्सर्गत स्थिते जन्माष्टमीशिवरात्र्यादौ रात्रियोगेऽपि वेधव्यवहारो वैशेषिकः । यानि तु—

“यतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।

आदित्योदयवेलाया या स्तोकापि तिथिर्भवेत्”

इत्यादीनि मुहूर्त्तनयन्यूनाया अपि सम्पूर्णत्वप्रतिपादकानि वचनानि तानि कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तसत्प्रशस्तापरागयेत् । इदं च साकल्यवचनात्तत्काल एव तिथ्यभावेऽपि कर्मानुष्ठानमन्वाद्यादिकर्तव्यज्ञानाद्वादिध्यतिरिक्तविषयम् । तेषां तु तत्कालावर्त्तयामपि तिथौ निर्णयेन प्राप्ताना तत्तिथिमप्य एवानुष्ठानम् । न च तत्कालप्रतीक्षया ।

“अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैधुने ।

ज्ञाते च मरणे चैव तत्कालज्यापिनी तिथिः ॥

मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

घृतीपाते वेधृतौ च तत्कालज्यापिनी क्रिया”

इति स्कन्दपुराणात् ।

ये त्वेकेकतिथिप्रिया सामान्येन कर्मप्रशेषपुरस्कारेण च विधिप्रतिषेधास्ते तिथिविशेषनिर्णये उद्गात्र्य व्यवस्थापयिष्यन्ते ।

यश्चाय युग्मजाक्रमाद्देवसर्मविषयो निर्णयः । स यान्यैरभक्तनकादीनि
त्रिमुहूर्त्तेन ततो न्यूनेन वा कालेन शास्त्रेण साध्यानि तेषु कालव्याप्ति
निर्णयाविषयेषु पक्षेषु कर्त्तव्य इत्युक्तम् । उपजाते तु शुद्धत्रिमुहूर्त्त-
न्यूनाधिकायामिव शुद्धत्रिमुहूर्ताधिकायामपि सत्यप्युत्तरस्यायुग्मत्वे
कालव्याप्तिरशात्पूर्वैः । यापि पूर्वतिथ्या विद्धाप्युत्तरदिने नास्त्येव,
त्रिमुहूर्त्तन्यूना चास्ति, साध्ययुग्मापि पूर्वैः, द्वितीयपक्षेऽपि युग्म
वचनोदयवचनाप्रवृत्ते । उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तसत्त्वावश्यकत्वस्योक्त-
त्वात् । “प्रायः भान्त उपोष्या द्वि त्रिचिर्द्वयकलेप्सुभिः ॥” इत्यस्य च
प्रायः पदेनेवान्नित्यत्वसोतनात् ।

ननु—

“द्वितीया पञ्चमी घेघ्राहशमी च नयोदया ।

अतुर्दशी चोपजाते हन्यु पूजास्तरे तिथी” ॥

इत्यादिनवनैयां पूर्वतिथिविद्धोत्तरा निषिद्धा, सा त्रिमुहूर्त्त-
न्यूनयापि पूर्वतिथ्या युक्ता यद्युत्तरदिने किञ्चित्कृत्यते तदा पूजा
विहायोत्तरैवोपोष्यात्मवति ।

“घटिकार्द्धं त्रिभागं वा स्वल्पं वा द्रूपयेत्तिथिम् ।

पञ्चगव्यघटं पूर्णं मुपया बिन्दुको यथा” ॥

इतिपदं निशम्यवचनात् ।

“सर्वप्रकारवेधोऽयमुपजासस्य द्रूपक” इति निगमवचनाद्योप-
धाते द्रूपकतिथियोगस्यात्पस्यापि त्याज्यत्वप्रतीतेः ।

“उदये तूपवासस्य मत्स्यास्तमये तिथिः ।

प्रतोपवासनियमे घटिकैश्च यदा भवेत् ॥

उदये सा तिथिर्प्राणा विपरीता तु पेटुर्ने” ।

तथा

“आदित्योदयवेलाया यात्पापि च तिथिर्भवेत् ।

पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदय चिना” ॥

इत्यादिभिरुपाया अपि परदिनगताया ग्राह्यत्वप्रतीतिश्चेति हेमाद्रिः ।

अत्रोच्यते । न तावत् “घटिकार्द्धं त्रिमासं च” इति वचनं सर्वो-
पोप्यतिथिधिपयम् । सामान्यविषयेण युग्मवचनेन “उपोष्या
परसंयुक्ता परा पूर्वेषु संयुक्ता” इत्यादि विशेषवचनेन च पूर्व-
युक्तानामपि कासाचिदुपोप्यत्वात् । अत एव “प्रायः प्रान्तः” इति
प्रायोग्रहणम् । नापि या पूर्वातिथियुक्ता अनुपोप्यत्वेनोक्तास्तद्विषयम् ।
‘हन्तु पूर्वोत्तरं तिथी’ इत्यादि हि तदर्थप्रतिपादकं वचनम् ।
तद्युक्तोत्तरतिथेरस्तमयप्रतिन्यास्त्रिमुहूर्त्तया एव पूर्वतिथिदूषकत्व
यदिति । तथा तस्या एरोदयप्रतिन्यास्तादृश्या एवोत्तरतिथिदूषकत्वम् ।
अन्यथा वैरूप्यापत्तेः । तथैतद् “ध्यस्तं महादोषः” मिति निन्दा च
सरलदैवसाधारणी उपवासे । अल्पयोगेऽपि इतरेषु त्रिमुहूर्त्तयोग एव
प्रवर्त्तमाना विरूपा स्यात् । न च घटिकार्धादिवचनान्यगतिकानि ।
येन तदपि सह्यते । तेषां निन्दातिशयपरत्वेनोपपत्त्ये । यस्तुतस्तु
तानि सर्वाण्येकादशीधिपयाण्येव । वेधातिवेधादिवचनवत् । एकमूल-
कल्पनालाघवात् । यान्यपि घटिकादिमात्राया अप्युपवासे ग्राह्यत्व-
प्रतिपादकानि । तान्यप्यपिशब्दाशब्दादियोगात्केमुत्पन्न्यायेन त्रिमु-
हूर्त्तप्रशसापराण्येव । एव च “प्रायः प्रान्तः उपोष्या ही” त्यपि-
वचनमेकादशीमात्रविषयमेव । प्रायो ग्रहणं च कचिद्विज्ञाया अपि
ग्राह्यत्वात् ।

यन्तु—

“अविज्ञानि निषिद्धैश्चेन्न लभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्त्तं पञ्चभिर्विज्ञा ग्राह्यं वैकादशी तिथिः ॥

तद्विज्ञान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः ।

अविज्ञानामलाभे तु पयोदधिफलानि वा ॥

सहदेवात्पमग्नीयादुपजासस्ततो भवेत्”

इत्युभयवचनम्, तदपि निषिद्धेरिद्धाभ्युत्तरदिने त्रिमुहूर्त्तानि तनोऽधिरानि वा न लभ्यन्त इत्येव ध्यातव्यम् । त्रिमुहूर्त्तन्यूनताभस्यानिश्चित्यत्वात् । त्रिमुहूर्त्तसत्त्वं एव युग्मवचनस्य तदनुप्राहकस्य चोदयसारव्यवचनस्य प्रवृत्ते । एकादशी तस्यापि परदिनगता प्राप्तेति वक्ष्यते । दशमीमुहूर्त्तपञ्चमेऽवस्थायाश्च तस्या परदिने धर्त्तमानत्ये आश्रयकेऽपि तादृशनेषत्वा प्राह्यत्वम् । तत्परदिने द्वादश्यभावे गृहिण प्रति । तदभावश्चैव तिथिक्रमे सभाव्यते । दशघटिका दशमी, चतुघटिका एकादशी, तदुत्तरं तस्मिन्नेव दिने चतु पञ्चाशद्घटिका द्वादशीति ।

यदाह्वत्यभागगताया पथैकादश्या उपोष्यत्वान्तादृश्या अन्युत्तरस्या एवोपोष्यत्वमिति हेमाद्र्यादिसंमतं पक्षः । तदा अश्लोदयमारम्य मुहूर्त्तपञ्चकं दशम्या द्रष्टव्यम् । तदा हि सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्त्तदशमीविद्धाया अपि प्राप्त्वम् । त्रिमुहूर्त्तक्षणेऽनुत्तरदिने तदभावे तदुत्तरदिने च द्वादश्यभावे सूर्येण मते नास्त्येव ।

अन्यतिथिविषय सार्धमुहूर्त्तद्वयवेधस्तु सूर्योदयमारम्यैव । अश्लोदयवेधस्यैकादशीमात्रविषयत्वात् । तदधिकनेषत्वा अपि च परदिने सत्रया सत्रे त्रिमुहूर्त्तन्यूनसत्रे वा अन्यतिथेऽप्योप्यत्वेऽपि “अग्निहोत्रात्मलाभे तु” इति, विशेषं तस्या विधातुं स्यामात्रिकशुद्धोपधासामिप्रायेण सार्धमुहूर्त्तद्वयवेधस्यास्तस्या प्राह्यतामिधानम् । “मुहूर्त्तशब्दो घटिकाभिप्रायः” इति गोडा । तस्माद्या त्रिमुहूर्त्तन्यूनया त्रिमुहूर्त्तयापि वा निषिद्धया पूर्वया तिथ्या युक्तोत्तरदिने त्रिमुहूर्त्तन्यूनास्ति सा पूर्वोपोष्या युक्तेति ।

हेमाद्र्यादयस्तु केचिदल्पाया अपि पूजतिथेर्दूषकत्ववचना युत्तरस्याश्च तादृश्या अपि प्राह्यत्ववचनानि च यथा धृतान्येव

गृहीत्वा तथैवोपवासे निर्णय मन्यन्ते ।

या तु त्रिमुहूर्त्तया पूजतिथ्या विद्धा सत्युत्तरदिने त्रिमुहूर्त्तानोऽधिका वा सोत्तरया युग्मत्वे सत्युत्तरैवाहर्मात्रस्पर्शिन्यपि पूर्वस्या अहोरात्रोभयस्पर्शित्वे । युग्मत्वेनोपक्रमकालगतत्वेन च तस्या एव प्रावृत्त्यात् । “प्रातः संकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकं, मित्युक्तत्वात् । उपवासे चोत्पत्तिफलविधिषु पर्युदासलक्षणया प्रजापतिव्रतसंकल्पस्यैव त्रिधेयत्वेन प्राधान्यात् । अग्रे तत्परिपालनमात्रकृत्वात् । “सा तिथिर्ह्येकान्ययो ” “सा तिथिः सकला ज्ञेया यस्यामुदयते रधि, रित्यादीनि वचनानि यदा मध्याह्नादिमात्रानुष्ठेयप्रधानैकमकादितिथेस्तत्कालास्पर्शिन्या अपि तस्मिन्नेव कालेऽनुष्ठानं तत्प्रत्यङ्गत्वयोग्यत्वरूपमप्येवाग्निकं सङ्कल्प्य प्रतिपादयन्ति । तदा स्वरूपतः प्रातः कालमात्रसाध्य विषयतः केवलमहोरात्रसाध्य सकल्पमात्ररूपमुपवास प्रति सुतरा तत्कालवर्तिन्यास्तस्या । यत्वेतादृशे विषये विहितकाले प्रकान्तं कालान्तरेऽपि समाप्यत इति न्यायं मूलत्वेनोपपन्नस्य । तस्याभ्युदितेष्वधिकरणव्यवस्थापितत्वं वर्धमानेनोक्तं तदुद्भूतत्वात् । तथाकालेऽपि प्रकान्तस्य समाप्यत्वव्यवस्थापनात् । सान्तपनीयाधिकरणं तूपन्यसितव्यम् ।

यस्तु नस्तु न तस्याप्ययं विषयः । स्वकालं पवेह संकल्परूपमग्रानुष्ठानात् । व्रतशब्दोऽपि नियमपर्यायः सकल्पवाचक एव । अत एव “त्रिधिप्रतिषेधात्मकमानससंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह,, इत्यवतारयता विज्ञानेश्वरेण न केवलं नन्युक्तेष्वेव विधिग्रन्थेष्वपि सकल्पलक्षणाभ्युपगता । न चातिप्रसङ्गः । अभियुक्तव्रतप्रसिद्धिविषयः सकल्पविशेषस्यैव व्रतत्वात् । मन्यत्रवत् । “स्वकर्तव्यविषयो नियतः सकल्पो व्रतमिति धीदत्तः । तत्तन्निहोयसध्यावन्दनादिविषये सकल्पेऽतिप्रसक्तम् । न च संकल्पस्य व्रतत्वे “व्रतं संकल्पयेत्”

इत्यनन्तर इति वाच्यम् । 'पाक पचति, दान दद्यात्, इतिवत्प्रत्य-
यानुग्रहार्थं प्रयोगोपपत्तेः ।

या तु तादृशी पूर्वतिथ्या युग्मा सा पूर्वा । युग्मत्वादहोराशो-
भयस्पर्शित्वाच्च । उपवासस्य चाहोरात्राभोजनविषयसकृत्परूपस्य
विषयाशेनाहोरात्रसाध्यत्वात् । अस्तमयवर्तिन्या अपि तिथे साफल्य-
वचनाच्च । सर्वकलरूपोपक्रमणकालेऽपि सत्त्वात् । एकभक्तादितियेन
ध्याह्वादादिव स्वरूपेण तत्रासत्या अपि "सा तिथि सकला ज्ञेया
यस्यामस्तमितो रवि, रिति घचन च दैवकर्मविषयमपीत्युक्तम् ।
इंद्रशविषय एव चोपोद्भूतकं वृद्धयाज्ञवत्कनयचनमपि ॥

"विद्या राशौ मतं यच्च एकमेकतिथौ गतम् ।

तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्वमतं व्रती" इति ॥

सकृत्पक्ष "मात कालवत्मानतिथिमेव कर्मतिथियुक्तत्वरूपा-
धिकरणतयोक्तित्यामुकातिथ्युपधासमद्व करिष्य" इत्येव कर्तव्य ।
सत्कालव्यस्तितिथे संकल्पाधिकरणत्वस्य तत्तिथियोगप्रयुक्तत्वात् ।
यत्तनेकदिनसाध्यं कर्म तत्राद्यप्रभृति करिष्य इति प्रसङ्गादत्रोक्तम् ।

एवं च दिनद्वयेऽपि भवद्वाया तिथे स्वरूपेण मातर्मात्रसाध्येऽपि
परिपाल्यत्वेनाहोरात्रसाध्ये उपवासं कर्मकालव्याप्तिशारेणान्यतर
दिनगताया निर्णयस्य कर्तुंमशक्यत्वाच्च भव्याकथादेव प्रायो निर्णय
इत्युपधास एव युग्मशास्त्रस्य परमाण इत्याभिप्रेत्य कैश्चिदुपधास
विषयता तस्योच्यते । यस्तुतस्त्येकभक्तादित्वपि कालव्याप्तिशारया
निर्णयेषु युग्मशास्त्रं निर्णायकं भवत्येवेत्युक्तम् । येषु "तृपोध्या,, इत्येव
धूयते । ता युपयासमाप्रविष्याण्येष । उपयासोत्तरदिने च भोज
नात्मकं पारणमवश्यं कर्तव्यम् ।

"उपयासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् ।

अन्यथा तु फलस्यार्द्धं धर्ममेषोपसर्पति" ॥

श्रुतिदेवलयचनेनोपवासाङ्गत्वेन तद्विधानात् ।

न च रागप्राप्तभोजनानुवादे पूर्वाह्णमात्रविधिरेवायमस्त्विति वाच्यम् । पारणशब्दस्य कर्मममाप्तिधचनत्वाच्छास्त्रीयकर्मसमाप्तेऽत्र शास्त्रीयत्वावश्यमावात् । उद्यापनादिवत् । “मोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्षे” ति सकल्पविषयत्वात् । अप्प्राशनरूपप्रतिनिधिविधानाच्च । तत्रियमानङ्गत्वे तदनुपपत्तेः । तस्य च भोजनरूपता अभोजननियमात्मकस्योपवासस्य भोजनेनैव समाप्ते “मोक्ष्येऽहं” मिति सकल्पमत्र-लिङ्गात्, उत्रैव प्राप्नुयेण प्रयोगाप्रयोगात् तद्विषययोगरूढेरपि पारणशब्दे षक्तु शक्यत्वाच्चावगम्यते । अत एव “तिथ्यन्ते चोत्स-धान्ते वा व्रती कुर्वीत पारण” मितिपारणान्त व्रत इत्येवमिति च व्रतशब्द सामान्यवचनोऽप्युपवासविषय एव । तथा “चोपवासेषु सर्वेधि”त्युक्तम् ।

निगमे च—

“पूर्वविद्धासु तिथिषु भेषु च भक्षणं विना ।

उपोष्य विधिवत्कुर्यात्तत्तदन्ते च पारणम्” इति ॥

माधवस्तु—

“तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम्” ॥

इति स्कन्दपुराणगतमादिशब्दमेकमक्तादिसंग्रहार्थत्वेन व्याख्याय “या तिथिमुद्दिश्यैतानि पूर्वेषु विहितानि परेषु स्तत्तत्तिथ्यन्ते, पश्चाद्भोजनं कार्यमित्याह” ।

तत्र पारणं तद्दिने उपोष्यतिथ्यनुवृत्तौ यदि दिना तिथ्यन्त-प्रतीक्षया भोजनकालो लभ्यते तदा तिथ्यन्ते कर्तव्यम् ।

“तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभास्ने च पारणम् ।
अतोऽन्यथा पारणाया घतमहमप्यनुयात्” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

तिथिनक्षत्रेति तिथिमेति चेतरेतरयोगो विवक्षितः । अनुगद्य
मतस्यात् ।

“पूर्वविद्वांसु तिथिषु भेषु च अवल चिना ।
उपोष्य विधिष्वनुयांसस्तदन्ते च पारणम्” ॥

इति निगमवचने ।

‘तिथीनामेने’ त्यादिसकन्दपुराणरचने चान्तरमासनिर्देशाच्च ।
तेन तिथिनियमे तिथ्यन्ते नक्षत्रनियमे नक्षत्रान्ते उभयनियमे
उभायन्त इत्यर्थः । यदा तु दिवा तादृशं पारणकालो न लभ्यते तदा
तिथ्यन्तो न प्रतीक्षणीयः । किन्तु दिवैव पारणं कर्तव्यम् ।

“सर्वेऽप्येवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुण्यहानि स्यादृते धारणपारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तात् ।

धारणमाहारं पिना । शरीरस्य उपवास इति यावत् । तदुत्तर-
दिने च पारणं चतुर्यङ्गकालभोजनविधिना विहितम् । तद्विहायेत्यर्थः ।
धारणं नक्तभोजननियमप्रहणमिति कश्चित् ।

“अन्यतिप्यागमो राशौ तामसस्तैजसो दिवा ।
तामसे पारणं कुर्यास्तामसीं गतिमस्तुने” ॥

इति गरुडपुराणे ।

“न राशौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीप्रतात् ।
तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्व्रजयित्वा महानिशाम्” ।

इति भविष्योत्तरे च रात्रिपारणनिषेधाच्च । महानिशा सार्धणमाहु-
परितनो याम । “यामत्रयोर्ध्वगामिन्या प्रातरेव हि पारणम्” इति ।
माधयोदाहृतं तु वचनं तेनापि मूलालिखनाद् ग्रन्थान्तरासम्बन्धाच्च
नादृतम् । एवं केवलतिथिनिमित्ते उपपत्तेः । नक्षत्रादियुक्ततिथिनिमित्ते
तु जन्माष्टमीप्रकरणे वक्ष्यते ।

तद्वयमुपपत्तेः सामान्यतिथिनिर्णयसंक्षेप —

या शुद्धा त्रिमुहूर्त्तान्तमपि वृद्धा परेऽहनि ।
युग्माप्युत्तरतिथ्या मैत्रोपोप्या केरला यथा ॥
या पूर्वतिथिरिद्धापि परेऽहनि न विद्यते ।
म्यूना या त्रिमुहूर्त्तेषु सापि पूर्वैर मम्मता ॥
त्रिमुहूर्त्ताधिका चापि पूर्वविद्धोत्तरेऽहि या ।
पूर्वया पर्या या सा युग्मोपोप्येति निर्णय ॥
उपोप्यतिथ्यभावेऽपि सङ्कटं प्रातरेऽपि च ।
परेऽह्युपोप्यतिथ्यन्ते कालश्चेन्लभ्यते दिवा ॥
पारणम्य तदान्ते स्यात्त चैपूर्वाह्ण एव तत् ॥ इति ॥

एव सामान्यतिथिरिपयसकलनिर्णयप्राकृत्यैकवाक्यतयोपवासे
एव प्रकारे सरलतिथिनिर्णये सिद्धे प्रतिपदादितिथिषु अयमेवोपधा
संक्षेपः निर्णय क्रमेण योज्यते । अत्रचि कचिद्विशेषोच्यते ।

अथ प्रतिपद्विवेचनम् ।

तत्र प्रतिपदुपवासे शुक्ला वृष्णा वा पूर्वैव प्राज्ञा ।

“प्रतिपदश्चमी चेत्त उपोप्या पूर्वमयुता” ॥

इति ज्ञानालिखनम् ।

“सप्तमी पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपद्दशमी चैव कर्त्तव्या समुत्थी तिथि ॥

इति पेंडीनसित्रचनाञ्च ।

“प्रतिपत्पञ्चमी भूता सावित्रीयष्टपूर्णिमा ।
नवमी दशमी चैव नोषोण्या परसंसृता ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते ।

“द्वितीया पञ्चमी घेधादशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपयासे हन्यु पुरोत्तरे तिथी ॥
उपयासे सप्तमी तु घेधादहन्युत्तर दिन” मिति ।

वृद्धशशिष्टग्रन्थे चोपयासे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । यद्यपि च
सूर्यास्तपूर्वभाषित्रिमुहूर्त्तात्मकसायाह्ममात्रव्याप्तापि पूर्वविद्धा भवति ।
तथापि नत्पूर्वत्रिमुहूर्त्तात्मकापराह्नेऽपि यदि वृत्तं न तदेव पूर्वा
ग्राह्या । अन्यथोत्तरेव ।

“समुत्थी नाम सायाह्मयापिनी दृश्यते यदा ।
प्रतिपत्समुत्थी कार्या या भवेदापराद्विक्ती” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे विशेषाभिधानात् । इदं हि वचनं प्राप्ते पूर्वं
विद्धायाख्ये सामुत्थे विशेषमात्रविधायकम् । प्रातः कालिकप्रधानाह्म-
निर्वाप प्राप्ते प्रातः कालसाम्राज्ये “पुरा वाच्यं प्रवर्द्धितो निर्वाप” इति
तद्विशेषविधिवत् । न त्वापराद्विक्ती सामुत्थविधायकम् । भीरवात् ।
तच्च यथा देवान्तरेष्वपि युष्मानिवचनात्प्राप्ते शुक्लप्रतिपदं पूज्यं
विद्धाया ग्राह्यत्वे अपराद्विक्तीत्येव विशेषं विदधाति । तथोपयासेऽपि ।
पूर्वविद्धाप्रतिशेषात् । यथापराद्विक्तीवचनस्यानाकर्त्तरमभिधाय
तथापि साकरत्नेऽपि आपराद्विक्तीत्यविषयत्वं गौडैरुक्तम् । तद्विशेष
वचनस्यानर्थक्यापत्तेः ।

“प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्निकी ।

देव कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं च मनुरब्रवीत्” इति—

माधयेन्द्राहुतयासञ्चनविरोधाच्चायुक्तम् ।

“प्रतिपत्सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्व्युते” न्यापस्तम्भवचन
तत्पदासेतरदैवकर्मविषयम् । सामान्यवचनस्यास्योपवासमात्रविषये
पूर्ववचनैः सकोचनात् । उपवासेऽपि नापराह्निकप्रतिपद्विषयं च । यद्य
दैवान्तरेऽप्यनेन वचनेन द्वितीयाविज्ञाया प्रतिपदो विधानं तदपि
कृष्णाया न तु शुक्लाया । तस्या “प्रतिपदाप्यमात्रास्येति” पूर्व विज्ञाया
विधानात् । न चेदं पूर्वविद्वत्प्रमुपवासमात्रविषयम् । अन्येषु तु
आपस्तम्भवचनाच्छुक्लाप्युत्तरयास्तिवति वाच्यम् । युग्मवचनस्यो
परान्तरमात्रविषयत्वे प्रमाणाभावात् । प्रत्युत सकलदैवविषययुग्मान्तर
साहचर्यान्तिर्घविषयत्वमप्येवाचित्तयात् ।

न च पूर्वविज्ञोपोष्यत्वविधायकपूर्वोदाहृतञ्चनवशाद् युग्मञ्चन
वशाद् युग्मञ्चनस्यापि पूर्वविज्ञाविधायकस्य प्रतिपदशे उपवास
एवोपसंहारो युक्तः । तेषामुभयप्रतिपद्विषयत्वेन युग्मवचनस्य च
शुक्लप्रतिपत्तमात्रविषयत्वेन मिश्रविषयत्वात् । कृष्णप्रतिपदर्थमात्रस्य
केन्द्रेणैव वचनैरर्थसिद्धायेत स्थानर्थक्यापत्तेश्च । न च पूर्वविज्ञोपोष्य
त्वप्रतिपादकान्यपि । युग्मवचनप्रशान् ।

“एकादशी तथा षष्ठी अमात्रास्याचतुर्थिका ।

उपोष्या परसंयुक्ता परा पूर्वेण संयुक्ता” ।

इति वचनवशाच्च शुक्लप्रतिपद्विषयाख्येयः ।

कृष्ण तत्पदासेप्युत्तरं “प्रतिपत्सद्वितीया स्यादि” इति वचना-
दिति माधयमतमपि युक्तम् । सर्वदैवविषयाद् युग्मवाक्यादेवोपवा-
सेऽपि पूर्वविज्ञासिद्धो तन्मात्रविषयाणामन्वयतो व्यतिरेकतश्च
प्रवृत्तानां तेषां मर्यादामानर्थक्यप्रसङ्गात् । उपवासग्रहणस्यो
पलक्षणान्वयप्रसङ्गाद्वा ।

अस्मात्तु सवाणि सार्धकानि । पूर्ववचनैरुपवासे पूर्वविद्धा
यामुभय्या विहिताया युग्मापस्तम्बवचनयोर्देवान्तरेषु शुद्धरूपमेवेन
पूर्वोत्तरविद्धाविधानार्थत्वात् । आपराह्निकश्च देवान्तरेऽप्यपि
शुद्धाया पूर्वविद्धाया अपेक्षितमेव । “प्रतिपत्संमुखी” ति वचनेन पूर्व
विद्धामात्रे तद्विधानादित्युक्तम् । तदभावे तु देवान्तरेऽप्यपि सोत्तरेव ।
“प्रतिपत्सद्वितीया स्यादिति” सामान्यवचनात् । अत एव सायाह्न
मात्रयापिन्या अपि पूर्वस्या अनुकल्पत्वेन ग्राह्यत्वं भाव्योक्तमुपे
क्षितम् । पूर्वोदाहृतवचने उत्तरार्द्धे प्रतिपद् आपराह्निकवधिगानेन
पूर्वोदाहृतस्य सायाह्नमात्रयापित्वेन संमुखवस्थे तिथ्यन्तर
विषयग्रन्थीने ।

तदयं सम्येप ।

उपोष्या प्रतिपत्पूर्वा शुद्धा वृष्णा तथेव च ।
यद्यसारायराह्णे म्यात्कात्स्न्येनैकदिशापि वा ॥
देवान्तरेषु शुद्धे च पूर्वा साप्यापराह्निकी ।
चेन्नापराह्निकी सर्वा या पूर्वोक्ता पर्य सा ॥
देवान्तरेषु वृष्णा तु परा सर्वोक्त निर्णयः ।

अथ द्वितीयान्वेचनम् ।

द्वितीया तु वृष्णा पूर्वा, शुद्धा परोपोषा ॥
“ततायेकादशी पष्टौ तथा चेन्नाष्टमी तिथिः ।
वेधादधस्तान्द्युक्ता उपरामे तिथीमि वमा ॥

इति नारदीयवचने ।

‘नृतीयास्त्रयेण पूर्वो द्वितीया नवत्युक्ताऽप्यत्र दृश्यन्ती
त्युक्ताः प्रतीयमानस्य नृतीयाविद्धद्वितीयानिवेधस्य—

“एकादश्यष्टमी पक्षी द्वितीया च चतुर्दशी ।

त्रयोदशी उपोष्या स्युः श्रमावास्या पगान्विता ” ॥

इति त्रिष्युधमोत्तरगतस्य च तद्विधेर्विरोधे शुक्लकृष्णवाक्याभ्यां व्यवस्थाश्रयणात् । इदं हि वचनद्वयमेतदर्थमेवेत्युक्तं सामान्य-
निर्णये । देवान्तरेष्वप्येते व्यवस्था । युग्माश्रयात्मस्य, “प्रतिपत्स
द्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपदयुते” त्यस्य च पूर्ववदेव व्यवस्था-
पनात् ।

केचिद् युग्माश्रयात्मस्य स्वत एव शुक्लपक्षविषयत्वं मन्यन्ते ।
चतुर्दशीपौर्णमासीयुग्ममाहचर्यात् । सर्वेषामपि युग्मानां शुक्लपक्ष-
गतत्वप्रतीतिः । तद्व्युक्तम् । सामान्यविषययुग्मादिश्रुते सतिधिरूपेण
माहचर्येण संकोचयितुमशक्यत्वात् । पक्षद्वयवर्तिप्रतिपदमावास्या
युग्ममाहचर्याश्रित्याह । तस्मादुभयपक्षगततिथिविषयमेव । युग्म-
श्रयात्मवाक्यान्तरविरोधे क्वचिन्शुक्लकृष्णश्रयाभ्यां व्यवस्थाप्यते
परम् ।

ननु सामान्यविधिनेवोपवासेऽपि परविद्धासिद्धौ पुनस्तत्र तस्या
विधिरनर्थकः । नानर्थकः । सामान्यविधिद्वयेन पूर्वविद्धाया परविद्धा-
या च सवत्र प्राप्तायामुपपत्तये उचनान्तरेण परविद्धानिषेधे कृते तत्रैव
कदाचित्तस्या अपि प्राप्त्यर्थम् । तस्यापेक्षितत्वात् । अन्यथोपवासे
सामान्यवचनं प्राप्तिवा परविद्धा न कर्तव्येव स्यादिति । सामान्य
उचनसरादिना तद्विरुद्धानां च विधिरूपाणां निषेधरूपाणां चेकतिथि-
विषयाणां विशेषवचनानामियमेव गतिः । या च कृष्णद्वितीया
उपपत्तयेऽन्यत्र वा पूर्वा ग्राह्या, सा यदि पूर्वाह्ने प्रविष्टा भवति तदेव
नाट्टशी ग्राह्या । नो चेत्सापि परैव ।

“प्रतिपत्समुत्थं कार्या या मरेदापराह्निकी ।

पौर्वादिनी च कर्तव्या द्वितीया नाट्टशी त्रिभो” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

तादृशी समुक्तो पूर्वविद्धेत्यर्थः ।

इदं च घचनं कृष्णद्वितीयाधिपयमेव । तत्र प्राप्ते पूर्वविद्धत्वे पौर्याहिकत्वविशेषमात्रप्रधाने साधयात् । शुक्लाया पूर्वविद्धत्वस्या विधेयत्वेन गौरयात् । अत्र च वास्ये द्वयोर्योगोपादानाद् द्वेधाविभक्त दिनभागाद् ङावेव पूर्वाह्णपराह्णो यद्यपि मासेते । तथापि सायाह्णमात्र व्यापिन्यामविद्यमानस्यापराहिकत्वस्य द्वेधाविभागेनासंभावादपराह्णस्य पञ्चधाविभागेनेन ग्राह्यत्वात्पूर्वाह्णोऽप्यह्ण पूर्वो भाग इति योगेन पञ्चधाविभागेनेन प्रानरात्मको मासः । तत्र प्रविष्टा पूर्वा ग्राह्या ।

तेन या पूर्वेषु प्रातःकाल सप्त परित्यज्य प्रवृत्ता परेषु स्त्रि मुहूर्ता ततोऽधिका वा भवन्ति । सा कृष्णापि परेत् । पूर्वेषु पौर्याहिकत्वाभावात् । त्रिमुहूर्तसंस्थेन च परविद्धवचनानां प्रवृत्तेरिति पौर्याहिकवचनस्य व्यतिरेकः फलम् । ननु या पूर्वेषु सर्वे प्रातःकाल परित्यज्य प्रवृत्ताप्युत्तरदिने नास्त्येव त्रिमुहूर्तन्यूना वा साप्युत्तरगति । तत्र परविद्धवचनानामप्रवृत्ते । परिशेषात्पूर्वस्या एव ग्राह्यवान् । इदं च घचनं प्राच्या न लिखन्ति ।

तदयं निर्णयः ।

शुक्ला द्वितीया सर्पेषु दैवेषु पर्युग्मं भवेत् ।

कृष्णा तु पूर्वां नेष्टेन पूर्वाह्णे यदि मा भवेत् ॥

अथ तृतीयाविवेचनम् ।

तृतीया तु रम्भाप्रतातिरिक्तेषु उपशमादिमङ्गलदेयकार्येषु चतुर्योयुतेषु ग्राह्या ।

“रम्भाभ्यां यज्ञयित्वा तु तृतीया द्विजसत्तमः ।

अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते” ॥

इति ग्रहवेवत्तचचनान् ।

गणो गणेशस्नेन तद्दैवत्या चतुर्थी । सर्वग्रहणात् ।

“एकादश्यष्टमी पष्टौ पोर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावस्या तृतीया च ता उपोष्या परान्विता ” ॥

इति गृहम्पतिउचने उपशसग्रहण तृतीयाशे सकलदैवकार्यमुप
लक्षणम् । एतस्यैव चतुर्थीयुक्ततृतीयाविधेरुपोद्दामिका—

“चतुर्थीमधुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।

अधैधयकरी स्त्रीणा पुत्रपोत्रप्रदायिनी, ॥

इति प्रशसा आपस्तम्ब्याद्युक्ता ।

“तृतीया तु न कर्तव्या द्वितीयासयुता निधि ।

या करोति त्रिमृदा स्त्री पुरषो वा शिखिष्वज ।

द्वितीयासयुता तात पूर्वधर्माद्विलुप्यते ।

विधात्य दुर्मगत्य भजेन्नास्त्यन भशय ” ॥

इति स्कन्दपुराणाद्युक्तो निन्दासहितो निषेधश्च । निषेधस्यापि
रम्भात्रतयतिरिक्तविषयस्य स्कन्दपुराण एव दर्शितम् ।

‘द्वितीयया तु या विद्धा तृतीया न कदाचन ।

कर्तव्या प्रतिभिस्तात धर्मकामार्थतत्परैः ” ॥

‘विहायेका तु रम्भाय्या तृतीया पुण्यवधनीमि’ ति ।

निषेधप्रयोजकश्चात्र द्वितीयावेधो न सामान्यरूपस्त्रिमुहूर्त्तात्मक
एव । किन्तु दशम्या इव कलाकाष्ठादिस्पोऽपि । अत एव च तृतीयापि
चतुर्थीयुता अत्राप्येकादशीऽऽ ग्राह्या । न तु त्रिमुहूर्त्तत्यकर्मकाल
व्याप्त्याद्यादरन्तम्याम् ।

“कला काष्ठापि या चैव द्वितीया सप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्तव्या कर्तव्या गणसंयुता” ॥

इति स्कान्दात् ।

“द्वितीयाशेषसंयुक्ता तृतीया कुम्भे तु य ।
स याति नकर घोर कालसूत्र भयकरम्” ॥
“द्वितीयाशेषसंयुक्ता या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिण ” ॥

इति निन्दार्थं वादे शेषशब्दमात्रध्वनाच्च । अन्यथा “द्वितीया-
संयुक्ता” मित्येषाचक्ष्यत् । अयं चाल्पवेधप्रयुक्तोऽपि निषेधस्तत्प्रयु-
क्तध्वनात्पाया । अप्युत्तरस्या परिग्रहो गोरीदेवस्य व्रतविषय एव ।
“विहायेका तु रम्माख्या” मिति पर्युदासे तत्सदृशानामेव व्रतान्तराणां
प्रतीते । नम्रिय युक्तमन्यसदृशार्थ इति न्यायात् । तत्रैव तथा
शिष्टसमाचाराच्च । व्रतान्तरेषु तु सामान्यविषयेषु । ब्रह्मवैवर्तसंगतास्त्रि
मुहूर्तद्वितीयाधिद्धाया एव व्रतनम्, त्रिमुहूर्ताया एव चतुर्थीयुक्ताया
ग्रहणं युक्तम् । न च ब्रह्मवैवर्तेऽपि “रम्माख्या व्रजपित्र्ये” ति
पर्युदास्ताद् गोरीव्रतानामेव ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । तत्रामृत-
शानामपि ग्रहणार्थमेव “सर्वकार्येष्वि” त्युक्तत्वात् । अत एव वेशाख
शुक्लतृतीयास्याक्षयतृतीयाव्रतमप्युत्तरविद्धायामेव कर्तव्यम् । विशेषे-
णोऽपि तत्र तद्विधि पूर्वनिषेधश्च नारदीये-

“वेशाखे मितपक्षे तु तृतीया रोहिणीयुता ।
दुर्लभा बुधवारेण सोमेनाऽपि युता तथा ॥
रोहिणीबुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विवर्जिता ।
भक्त्या कृतापि मान्धातु पुण्यं हन्ति पुरा कृतम् ॥
गौरीविनायकोपेता रोहिणीबुधसंयुता ।
विनापि रोहिणीयोगात्पुण्यमोष्टिप्रदा मदा” इति ॥

यदा तु चतुर्थीयुक्ता किञ्चिदपि न लभ्यते । तदा गौरीव्रतेष्वपि त्रिमुहूर्त्तालाभे चेतरेष्वपि द्विनीयायुक्तापि ग्राह्या ।

“एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धापि कर्तव्या यदि न म्यात्परेऽहनि ” ॥

इति घृह्यवशिष्टवचनात् ।

रम्भाग्रते लृपगसरूपे अनुषासरूपे च द्विनीयाविदैव ग्राह्या ।

“कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्रीघटपैतृकी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्या पूर्वसयुता ” ॥

इति निगमात् ।

“बृहत्तपा तथारम्भा सावित्रीघटपैतृकी ।

कृष्णाष्टमी च भृता च कर्तव्या समुखी तिथि ” ॥

इति स्कन्दपुराणाच्च ।

एवं सति “सुम्नाग्नी” ति सुगमवचनमपि वचनाम्नरवशाद्रम्भा-
ग्रतविषयमेव । यस्तु “तृतीयाया शुद्धाया आधिक्येऽपि शुद्धामपि
हित्वा अधिका चतुर्थीयुक्तं गौरीव्रतेषु ग्राह्येत्येतावत्पर्यन्तं
माधयेनोक्तम् । तत्र पूर्वस्या निषेधाप्रवृत्तेर्विधेर्ध्वनिविषयस्यादर्शनाच्च
येतावत्पर्यन्तं शिष्टान्वारस्तदा स एव मूलम् ।

तदर्थं लक्षणे ।

रम्भाभिधेः पु सर्वेष्वप्युपवासादिकर्मसु ।

तृतीया गणविज्ञास्यात्र तु विज्ञा, द्वितीयया ॥

गौरीव्रतेषु तत्प्राज्या कल्याणि द्वितीयया ।

युक्ताः मुहूर्त्तमात्रापि चतुर्थीयुक्तं शस्यते ॥

यदा चतुर्थ्या म्यत्पापि त्रिमुहूर्त्ताथवा न सा ।

गौरीव्रतेऽन्यदेवेऽपि तदा पूर्वापि गृह्यते ॥

रम्भाग्रते तु पूर्वत्र नदलाभे परा भवेत् ।

अथ चतुर्थीविवेचनम् ।

(१)

चतुर्थी तु त्रिनायकनागगौरीव्रतानि उपवासपूजादिरूपाणि
विहायान्यदेवताप्रीत्यर्थे उपरासे व्रतान्तरे वा पञ्चमीयुता ग्राह्या ।
“युगमूताना” मिति युग्मप्राप्तात् ।

(१) अथमत्र पार्श्वभागे लिखितो वृत्तः—

ध्रावणपक्षे चतुर्थ्या संवत्सरे चतुर्थीव्रतम् । स्कान्दे—

“ध्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्या तु त्रिभुदये ॥

गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायार्घ्यं च दीयते” इति ।

इयं चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । “कर्मणो यस्य यः कालः” इति
वचनात् । तत्काले चन्द्रस्य दानविधानेन चन्द्रोदयव्रतता । ‘चन्द्रोदय
व्रते चैव तिथिस्तात्कालिकी स्मृते’ति वचनाच्च दिनद्वये चन्द्रोदये
सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वा ग्राह्या । “चतुर्थी च तृतीयाया” मिति
प्रत्ययवर्त्तात् ।

गणेशगौरीपट्टलाप्यतिरिक्ता प्रकीर्तिता ।

चतुर्थ्यं पञ्चमीविद्धा देवतातर्योगतः ॥

इति वचनाच्च ।

न च तृतीयाविद्धाविधायकानि वचनानि दिवा त्रिमुहूर्त्तवधे
मत्तयेव प्रवर्त्तन्ते न रात्रियाममात्र इति वाच्यम् । रात्रिमध्यकर्मसु
रात्रावपि वेधस्य जन्माष्टमाप्रकरणे माधवादिभिर्दर्शितव्यात् । अत एव
महालक्ष्मीव्रतसमापनं दिनद्वयेऽष्टम्याश्चन्द्रोदयव्यापिचे—

पक्षेऽष्टमी चैव पक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धेव कतव्या परविद्धा न कुत्रचित्” ॥

इति वचनात्पूर्वविद्धा ग्राह्येत्युक्तं तेमदो मदनरत्न च ।

यानि तु “चतुर्थी गणनायस्य” न्यादीनि उच्यन्ति । तानि
मिद्धिविनायकादिव्रतविषयानि । तेषु मध्याह्नस्य कर्मकाल
व्यात् । “प्रातः शुद्धे” इति वचनात् । अत एव माधवेन मध्याह्नस्य
कर्मकालत्वमङ्गीकृत्य त्रिनायकव्रतं “मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या”
इत्युक्तम् । तस्यादुमयत्र चन्द्रोदय सत्त्वेऽसत्त्वे वा पूर्वमिति न्याय
पथा इत्यलं बहुनेति दृष्टव्यमस्ति ।

‘एकादशी तथा पूर्णा त्रिमासाणाञ्चतुर्थिका ।

उपोष्या परस्युक्ता एव पूर्वेण मयुता ” ॥

इति वृद्धयमिष्टयचनाच्च ।

त्रिनायकनागव्रतयोस्तु मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या । तत्र मध्याह्न्यस्य कर्मकालत्वात् ।

“प्रातः शुकुतिलं स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्मृगं”

इति गणपतिस्तोत्रे ।

युग मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ॥

क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्या पात्रयेत्प्रयतो नर ।

विपाणि तस्य नश्यन्ति न ते हिंसन्ति पन्नगा ” ॥

इति पुराणग्रन्थे च माघशोदाहने मध्याह्ने त्रिनायकनाग पूजाविधानात् । युग चतुर्थी ।

अत एव—

“चतुर्थी, गणनाथस्य मातृविज्ञा प्रशम्यते ।

मध्याह्न्यापिनी सा तु परतश्चेत् परेऽहनि” ॥

इति ग्रहस्पतिग्रन्थे स्पष्टमेव मध्याह्न्यापिन्या त्रिनायकव्रतं ग्राह्यत्वमुक्तम् । अत्र च “परतश्चेत् परेऽहनि” इति परेद्युरेव मध्याह्न्यापिपक्ष एव परविज्ञाविधानात् इतरेषु सर्वेष्वपि पक्षेषु तृतीयायुक्तैश्च त्रिनायकव्रते ग्राह्या ।

एव—

“चतुर्थीमयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयया युता नेत्र पञ्चम्या कारयेत्कचित्” ॥

इति ब्रह्मसूत्रे तृतीयायुक्तचतुर्थीविधिः ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्यु पूर्वोत्तरे तिथौ ॥

इति पञ्चम्या पूर्वतिथिदूषकत्ववचनात्तद्युक्तचतुर्थीनिषेधश्च
विनायकप्रतयिष्य एव । अत एव ब्रह्मवैवर्त्त एव वचनान्तरम्—

“चतुर्थीसयुता या च सा तृतीया फलप्रदा ।

चतुर्थी च तृतीयाया महापुण्यफलप्रदा ॥

कर्तव्या प्रतिभिर्बन्ध गणनाद्यस्तुतोपिणी” इति ।

गणनार्थं सुतरां तापयतीति तद्वैद्यस्यापवासाद्यङ्गभूतेयर्थः ।

नागव्रते तु पूर्वेष्वरेषु । मध्याह्न्यात्पूर्वतः पूर्वा । कर्मकालस्यातिप्रा-
यत्वात् । अन्येषु सर्वपक्षेऽपूतरा । पञ्चम्या नागतिथित्वेन तद्योगस्य
तद्व्रते प्रशस्तत्वात् । युग्मादिसामान्यवचनाच्च । तृतीयायुक्त-
सामान्यवचनानां ब्रह्मवैवर्त्तवचने विनायकप्रतयिष्य व्यवस्थापनात् ।
गौरीव्रते तु गौरीदेवततृतीयायोगस्य प्रशस्त्याचतुर्थायुर्नैव प्राप्या ।

“अथा न यदि संपूर्णा चतुर्थी हस्तने पुनः ।

अथा सैव हि कर्तव्या नागविद्धा न कारयेत्” ॥

इति द्वितीयदिनं द्वासेन चतुर्थ्या पञ्चमीविद्यत्ये संपूर्णदिनव्या-
पिधेन संपूर्णा तृतीयापि चतुर्थीव्रते प्राप्या न त्वतिदुष्टा पञ्चमीयुक्ता
चतुर्थीति कैमुत्यभ्यासेन तृतीयायुक्तचतुर्थीविधानस्य गौरीव्रत-
विषयत्वस्यैवोचितत्वाच्च ।

अत एव—

गणेशगौरीबहुलाद्व्यतिरिक्ता प्रश्नीक्षिता ।

चतुर्थ्य पञ्चमीविद्धा देयतान्तग्यागतः ॥

इत्यपि वचनं ब्रह्मवैवर्त्तत्वेन मदनरत्नादिषु लिखितम् ।

“गौर्याश्चतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गार्चनं दुर्भरहोलिके च ।

वत्सस्य पूजा शिवरात्रिरेता परा विनिष्कम्भि नृप सराप्रम्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनं च ।

गौर्यां गौरीव्रतस्य सम्बन्धिनी चतुर्थी । धेनुपूजा तत्सम्बन्धिनी
रज्जुला चतुर्थी । वत्सस्य पूजा वत्सद्वादशी ।

तदयं निर्णयः ।

गणेशनागघ्नतयोत्पवासादिरूपया ।

मध्याह्नव्यापिनी ब्राह्म्या चतुर्था तत्र तादृशी ॥

परैश्च चेत्परा नो चेत्पूर्वा सर्वत्र गाणप ।

नागघ्ने तादृशी चेत्पूर्वतः तदियं तथा ॥

अन्यथा सर्वपक्षेषु परा गौरीव्रतेष्वपि ।

तृतीयया युता ब्राह्म्या चतुर्थी ह्यस्मत्तो यदि ॥

परेषु पञ्चमीविद्धा पूर्वेषु सकलं दिनम् ।

तृतीयैव तदा तस्यामप्युत्तरतिथिव्रतम् ॥

गौर्यां कार्यं सर्वधात्र नागविद्धा निषिध्यते ।

एतद्वृत्तातिरिक्तेषु तृपवान्नाटकर्मसु ।

नागविद्धेव पूर्वापि तदलाभे चतुर्थिका ॥

अथ पञ्चमीविवेचनम् ।

पञ्चमी तृपवासादिसर्वकर्मसु चतुर्थीविद्धय ब्राह्म्या । “युगभूतानां”
मिति वचनात् । “पञ्चमी सप्तमी चैत्रे” ति पूर्वोदाहृतपैठोनीसि-
धवचनाच्च । “प्रतिपत्पञ्चमी चैत्र उपोष्या पूर्वसंयुते” ति जायासि
धचनेन । “एकादशी तथा षष्ठी” ति पूर्वोदाहृतगार्ग्यधचनेन चोपवासे
विशेषतः पूर्वविद्धाविधानाच्च । “प्रतिपत्पञ्चमी भूता” इति ब्रह्मचै-
धर्तधचनेन “तृतीयैकादशी षष्ठी” ति नारदीयधचनेन तथैव पर-
विद्धानिषेधाच्च ।

यत् "पञ्चमी तु प्रकृतव्या पृष्ट्या युक्ता तु नारदे"ति ब्रह्मवेवर्त्त-
नवनं परविद्धाविधायकम् । तत् "स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी
परसयुते" ति तत्रत्यादैववचनाद्वाक्यशेषस्थानीयात्स्कन्दवतविषयं
नागवतविषयं च ।

"थावणे पञ्चमी शुद्धा सम्प्रोक्ता नागपञ्चमी ।

ता परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिता " ॥

इति मदनरत्नलिखिताचार्यमम्यादिवचनात् ।

अत एव नागपञ्चमीमात्रोपलक्षणमेतत् । सर्वथा तथाचारात् । अत्र
"ता परित्यज्य चतुर्थीविद्धा ग्राह्या" इत्युक्त्या तस्याश्चतुर्थीविद्धाया
नियेधावगमात् । त्रिमुहूर्त्तचतुर्थीयुक्ता पूर्वेषु, परेषुश्च त्रिमुहूर्त्ता
नागपञ्चमी परा । अन्यथा पूर्व्वेति द्रष्टव्यम् ।

हेमाद्रिगांडाश्च केचित्पञ्चमीविषये विन्दमिदं वचनद्वयं शुद्धदृष्ट्या-
भदेन व्यवस्थापन्ति । केचित् पितृवदवधिषयत्वेन । तद्वदयमपि—

"चतुर्थीसयुता फायाः पञ्चमी पर्या न तु ।

वैधे कर्मणि पित्रे च शुद्धपक्षे तथाऽस्मिन्ने" ॥

इति हारीतवचनात् माधवाद्युदाहृतेन विन्दम् । अत्र पितृग्रहण-
दृष्टान्तत्वेन । याप्युपवासेतदितरकर्मविषयत्वेन पूर्वोत्तरविद्धयोर्व्य-
वस्था द्वितीया हेमाद्रिणाक्ता । सापि सा पञ्चमी परसयुता स्वीका-
या सा "स्कन्दोपवाम" इति वचनेनेव परविद्धाया विषयविशेषे
व्यवस्थापनाद्यवस्थापकात्तरानपेक्षणादयुक्ता । अत एव आपयाम
पूर्वविद्धाविधायकं सामान्यविषयस्य युग्मवचनस्य तत्रैवोपसंहार-
इत्यपि न युक्तम् । परविद्धाया उपवासविषयत्वे उत्तरविद्धायाश्च
स्कन्दवतमात्रविषयत्वे इतरेषु न कापि इति संदर्शयमाह्वानम् ।
युग्मवाक्यस्याप्युपवासविषय एव परमागम्योक्तत्वाच्च । वचनात्
रेव्यप्युपलक्षणचनोपसंग्रहणापपत्तेरुपसंहारकत्वात्सामर्थ्यात् ।

नस्मात्—

“सर्वस्मिन्नुपवासादो पक्षयो शुक्लरूपयो ।
पञ्चमी पूर्वाधिरैव स्कन्दनागत्रये परा” ॥

अथ पष्ठीविवेचनम् ।

पष्ठी तु स्कन्दव्रतातिरिक्ते सर्वत्रोपवासादो सप्तमीविज्ञा
प्राज्ञा । “पण्मुन्यो” रिति युग्मवाक्यात् ।

“एकादशष्टमी पष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमायान्या तृतीया च ता उपोष्या पराविता ” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराद्य । उपवासग्रहणं पूर्ववत् ।

“नागविज्ञा च या पष्ठी शिवविज्ञा च सप्तमी ।
दशम्येकादशीविज्ञा नोपोष्या स्यु कथंचन” ॥

इति शिवरहस्यसोरपुगणयो ।

“नागविज्ञा तु या पष्ठी रुद्रविज्ञो दिवाकर ।
कामविज्ञो भवेद्विष्णुर्ग्राह्यास्ते तु वासरा ” ॥

इति च निगमे पूर्वविज्ञानिवेधात् । नाग पञ्चमी । शिवो
रुद्रश्चाष्टमी । दिवाकरः सप्तमी । कामत्रयोदशी । विष्णुर्द्वादशी ।
निवेशप्रयोजकश्चात्र पञ्चमीवेधो न सामान्यरूपस्त्रिमुहूर्त्तात्मकः ।
पि तु षण्मुहूर्त्तात्मकः ।

“नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।
भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयन्युत्तरा तिथिम्” ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

स्कन्दपट्टी तु पञ्चमीयुतेवोपोष्या ।

“कृष्णाष्टमी स्कन्दपट्टी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

पता पूवयुता कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत्” ॥

इति ब्रह्मवेवर्त्तञ्चनात्

कृष्णाष्टमी कृष्णपक्षगताष्टमी । अतःकारणगतस्त्रयस्त्रयस्कृष्णाष्टमी ।
समाधत्ताततस्तत्सम्यग्धिनी चा । अन्माष्टमोत्थपि कश्चित् ।

अनु परमुहूर्त्तमितपञ्चमीयेधवत्या स्कन्दव्रतमपि न कर्तुमर्हति ।
“नागो द्वादशनाडीभि” रिति वचनात् । इदं हि वचनं पूर्वविद्धाकर्त्तव्य
विषयमेव युक्तम् । न उत्तरविद्धाकर्त्तव्यविषयम् । तदा हि परमुह
र्त्तात्मकपञ्चमीयुक्तयामेव पूर्वस्या तेषामकर्त्तव्यत्वे विमुहूर्त्ताधि
कक्षयान्भवेनोत्तरदिने तादृश्यास्त्रिमुहूर्त्तसंज्ञावश्यभावेन ।

“एकादशी तृतीया च पट्टी धैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धापि कर्त्तव्या यदि न स्यात्परंऽहनि” ॥

इति उत्तरविद्धाकर्त्तव्यविषयवशिष्टवचनानुपपत्ते ।

तिथिक्षयवशादुत्तरविद्धाऽलामे स्कन्दव्रतवद्व्याप्त्यपि भूतानि
पूर्वविद्यायामेव कर्त्तव्यानीत्यर्थे प्रमाणत्वेनद वचनमुदाहरतं । माधव
स्याप्ययमेवाभिप्रायो लभ्यते ।

अत्रोच्यते । “नागो द्वादशनाडीभि” रित्येनत्तावद्दृष्टव्यतानुवादेन
नाडीविशेषविधायकं यत्र पञ्चमीविद्धापट्टी निषिद्धा तद्विषयमेव
युक्तम् । वशिष्टवचनं तु यदि परंऽह्न्येकमुक्तादिकाले मध्याह्नादी
पट्टी न स्यात्, किन्तु पूर्वंऽह्न्येऽस्यादिनि व्याख्यानेन सामान्यत
मयत्र निषिद्धाया नागविद्याया परमुहूर्त्तवचन्या अपि एकमुक्तादी
प्रतिप्रमावयम् । युक्तं चैतन् । कलशाखस्य प्रसक्त्यात् । अत एव

हेमाद्रिणापि द्वादशनाड्यादिश्रेयस्य नक्तकमुक्तादिष्वतिरिक्त-
प्रिययत्वमुक्तमिति ।

तस्मादेव निर्णय —

रुन्दीयान्यपु सर्वेऽप्युपयसादिकर्मसु ।
परविद्धैश्च पृष्ठी स्यान्नागविद्धा न कर्हिचित् ॥
दृषको नागश्रेयश्च पणमुहर्त्तात्मको मत ।
पणमुहर्त्तमितेनापि युता नागे न या भवेत् ॥
स्कन्दोपवासे स्वीकार्या सेव पृष्ठीर्हि निर्णय ।

अथ सप्तमीविवेचनम् ।

सप्तमी तृपवासेऽन्यत्र पूर्णविद्धैः प्राह्या । ‘पणमुन्यो’ रित्यादि
युग्मशास्त्रात् । “पञ्चमी सप्तमी चैव” त्यादि पेशीनसिधचनाच्च ।

“परद्वेकादश्यामास्या पूर्णविद्धा तथ।एमी ।
सप्तमो परविद्धा च नोपोष्य तिथिपञ्चकम्” ॥

इति स्कन्दपुराणे परविद्धानिषेधाच्च ।

न च—

“पृष्ठया युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदा ।
पृष्ठी च सप्तमी यत्र तत्र संनिहितो रधि ” ॥

इति स्कन्दपुराणात्,

“पृष्ठोऽमेता कर्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता ।
पतङ्गोपासनायेह पृष्ठयामाहुर्गोपणम्” ॥

इति भविष्यपुराणवचनाच्च,

सौराण्यस्य ण्य सप्तमी पूर्वविद्धा युक्ता नान्यत्रेति शङ्कनीयम् ।

“सत्तमी नाष्टमीयुक्ता न सत्तम्या युताष्टमी ।
सर्वेषु व्रनक्षत्वेष्वि” नि ग्रहवेत्त उचनात् ।

यदा पृथेद्युरस्तमयपयतः पष्ठो, परेद्युश्च श्रयश्चादष्टम्या
विद्धा सत्तमी, तदा गुणानुरागेन प्रधानलापस्यान्याथ्यत्वात्प्रतिधे
मतिरम्याप्युत्तरविद्धा गौणफलत्वेन स्वीकृत्य तत्प्रबोधासादि
सर्वे ज्ञायम् ।

तस्मात्—

“सर्वप्राप्युपवासादीं पूवविद्धय सत्तमी ।
प्राद्या तस्या अलाभे तु परविद्धापि गृह्यताम्” ॥

अथाष्टमीविवेचनम् ।

अष्टमी तु शुक्लात्तरा, वृष्णा च पूजा उपवासादिस्वर्गकर्मसु
प्राद्या ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैत्र शुक्लपक्ष चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कृत्या कृत्या परसयुता ॥
उपवासादिकार्येषु एष धर्म सनातन ।
वृष्णपक्षेऽष्टमी चैत्र वृष्णपक्ष चतुर्दशी ॥
पूर्वविद्धा तु कृतव्या परविद्धा न कर्हिचित् ।
उपवासादिनार्येषु एष धर्म सनातन ” ॥

इति निगमउचनात् । एष मति “उमुग्धयो” रिति युग्म
वचनन—

“अष्टमी सत्तमीयुक्ता सत्तमी नाष्टमीयुता ।
नक्षत्रा सह काया स्यादष्टमी नात्र मशय ” ॥

इत्यादीनि पञ्चपुराणादिधर्मानि च शुक्लपक्षाष्टमीविषयाणि ।

दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्वविद्धेव ग्राह्या ।
 “श्रावणी दौर्गन्धर्मा दूर्वा चैव हुताशनी ॥
 पूर्वविद्धेऽर्कतन्व्या शिवरात्रिर्वलेदिनम्” ॥

इति ऋषभयचनात् ।

हुताशनी होलाका बह्विजततिथिर्या । रम्भातृतीयेति ऋधित् ॥

‘शुक्लाष्टमी तिथिर्या तु मामि भाद्रपदे भवेत् ।
 दूर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा निधीयते” ॥

इति हेमाद्रिमदनरत्नधृतपुराणसमुच्चयप्रचनाच्च ।

इदं च दूर्वाजत ज्येष्ठामूलरहिताया भाद्रशुक्लाष्टम्या सिंहस्थे
 सूर्ये अगस्त्येऽनुदिने मध्याह्न्यापिन्या कर्त्तव्यं नित्यं च ।

“शुक्ले भाद्रपदे मामि दूर्वा सजा तु याष्टमी ।
 सिंहार्कं एव कर्त्तव्या न कन्यार्कं कदाचन ।
 सिंहस्थे सोत्तमा सूर्येऽनुदिने मुनिसत्तमे” ॥

इति स्कन्दपुराणात् ।

“मुहूर्त्ते राहितोऽष्टम्या पूर्वा या यदि वा परा ।
 दूर्वाष्टमी तु सा कार्या ज्येष्ठा मूलं च प्रजयेत् ॥
 या न पूजयते दूर्वा मोहादिह यथाविधि ।
 त्रीणि जन्मानि वेधयति लभते नात्र संशयः ॥
 तन्मातृसपुत्रनीया सा प्रतिग्रहं प्रयुज्जत ।
 सुयसन्तानजननी भर्तुं मोक्षयकरी मदा” ॥

इति पुराणसमुच्चयप्रचनाच्च ।

तेन पूर्वस्या कर्मकालास्पश्ये सत्यपि वा तत्स्पर्शे ज्येष्ठामूलान्य
तरयोगे उत्तरापि तद्रहिता कर्मकालस्पर्शिनी दूर्वाव्रते ग्राह्या भवति ।
नित्यत्याश्र ज्येष्ठामूलादियोगरहिताया यस्मिन्वर्षे श्रताभस्तप्राप्य
नुकल्पेनानुष्ठानम् । न तु सर्वथा त्याग । स च—

“कर्तव्या त्वेकभुक्तेन ज्येष्ठा भूत यदा भवेत् ।
दूर्वामध्यर्चयेद्भु भक्त्या न घन्ध्यं दिवस नयेत्” ॥

इति तत्रेषोक्त ।

निषिद्धयोगाभावे स्त्रोमि स्वयं सपूज्य दूर्वामनग्निपङ्कभक्षणादि
यथानिधि कर्तव्यम् । निषिद्धयोगे तु ग्राह्येण पूजा कार्यात्येक
भुक्तं कर्तव्यमित्यर्थ । ज्येष्ठामूलग्रहणं निषिद्धकालमाश्रयलक्षणम् ।
तत्राप्यपेक्षासत्त्वात् ।

यद्य “साद्रूपदशुक्ताष्टमीमारभ्याग्रिमदृष्ट्याष्टमीपर्यन्त कर्तव्यं
महालक्ष्मीव्रतम्” स्कन्दपुराणे उक्तम् । तस्याग्रिम इतरग्रतयन्नयमी
युक्तायामेव । ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायामन्वये केवलायामपि । समापनं
तु यत्कृत्वाष्टम्या तद्यन्त्रादयज्यापिभ्या कर्तव्यम् । तत्काले च द्राप्यं
दानविधानात् । चन्द्रोदयग्रतयेन “चन्द्रोदयग्रने चैव तिथिस्ता-
त्कालिकी स्मृते” नि विशेष्यचनात्सामान्यरचनाच्च । उभयत्र चन्द्रोदय
सत्त्वे कृत्वात्वात्पुनः । यद्युत्तरदिने चन्द्रोदयोत्तरं त्रिमुहूर्ता
तदोत्तरेव ।

“पूर्वा वा परयिद्धा वा ग्राह्या चन्द्रोदये तु या ।

त्रिमुहूर्ता तु सा पूज्या परमश्चाष्टगामिनी” ॥

इति पुराणसमुच्चयरचनात् ।

यद्य भाद्रपदशुक्लष्टम्यामेव ज्येष्ठायुक्तायामेव लिङ्गपुराणे
उक्तम् । तत्रैवनिर्दिष्टपूर्वमालक्ष्मीनिनिवृत्तये स्त्रोणा पूज्यचेनोक्ताया

लक्ष्म्या पूर्वं समुद्रमधनादुत्पन्नत्वेन ज्येष्ठा समाख्या । अलक्ष्म्या
ज्येष्ठाशत्रेण पूजनम् । तत्र येव ज्येष्ठायुक्ता सव ग्राह्या पूर्वा परा वा ।

“कन्याम्याकांष्टमी शुद्धा ज्येष्ठश्रै महर्ता स्मृता ।

अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठा तत्र प्रपूजयेत्” ॥

इति लिङ्गपुराणम् ।

अत्र कन्यास्थार्कयोगेन प्राशस्त्यभाजनम् । मासस्तु भाद्रपद
आन्द्र पक्ष ग्राह्य ।

“मासि भाद्रपदे शुद्धे पक्षे ज्येष्ठशंसयुत ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने धार्पि ज्येष्ठादर्जा प्रपूजयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनादिति हेमाद्रि ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ताया पूर्वस्या चाष्टम्या-
मित्यर्थ ।

उस्तुतस्तु यस्मिन्कस्मिन्दिने यस्या कस्याचित्तिथायिति
निधिरताद्विज नक्षत्रमात्रापेक्षं व्रतं यत् स्कन्दपुराणे—

“मासि भाद्रपदे शुद्धे पक्षे ज्येष्ठशंसयुते ।

यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठाया परिपूजनम्” ॥

इत्युपक्रम्योक्तं तद्विपर्यामिदं वचनम् । अत एव नक्षत्रमात्र
निर्णयार्थं स्कन्दपुराणवचनम्—

“यस्मिन्दिने भर्गज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणु ।

तस्मिन्दिनिष्य पूजा च न्यूना चेत्पूजामरे” ॥ इति ॥

अत एव हेमाद्रिणेन व्रतखण्डे नक्षत्रव्रतप्रकरणे षोडशदिनसंध्या
नमहालक्ष्मीव्रताज्येष्ठायुक्ताष्टमीमात्रमाध्याज्येष्ठापूजाव्रताच्च भिन्नत्वेन

प्रतिसधत्सरस्वर्तन्य विद्यारोलाभादिसद्यफलसाधन स्नानापनं
सविम्नरपूजाप्रकारयुक्त स्नन्दपुगाणुगतमन्यपुगाणुगतं च ज्यष्ठाग्रतः
मुद्राढ्यतम् ।

मदनरत्नादा ज नीलज्येष्ठे यपि योगविशेषेणोत्तरपदार्धप्रधान
ज्यष्ठानक्षत्रस्थयनाम् । यद्यपि च—

“तत्राष्टम्या यदा घारा भानार्थेष्टशमेव च ।

नीलज्येष्ठेति सा प्राक् । कुलभा बहुमालिना” ॥

इति तत्त्वक्षणाभिधानार्थे स्नन्दपुगाणुचन सप्तमीनिर्दिष्टाया
अष्टम्या आधेयव्याप्यरतन प्रत्यन्य घगमात्मति तस्या एव प्रति
निर्देश, तत्समानाधिकरण नामापि तस्या एवेति प्रतिभाति ।
“तत्र पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा” इत्यत्र पयस इव ।
तथापि वैश्वदेव्यामिक्षान्वयलभ्यद्वयत्वान्वयन यागविनियोगलाभन
पयस प्रधायसप्तम्यात्मने युक्तम् । न तु तथाष्टम्या प्रधाय सप्तम्या
यन कृत्वा लक्षणम् । न तन्नामस्य नीलज्येष्ठेति कल्प्येत ।

न चान्तरि—

“तृतया नर पुयास्तम्यामन्यत्र च दिन ।

भक्तियुक्त शुचिर्मुखा ज्यष्ठाया परिपूजयन्” ॥

इत्युत्तररचन “तम्या” मित्यष्टम्या एव विनियोगसंभार्येण
तर्दिनि वाच्यम् । उत्तरमे ज्येष्ठाद्युक्तस्य यस्य कस्यापि दिनस्य
षष्ठशतकस्यागमेन तद्विषयस्याष्टम्यास्मिन् विनियोगस्यासम्भवात् ।
न चेतदनुपपन्नपुनरुक्तमेव यस्मिन्स्मिन्दिन पृथग्यामुत्तरस्या
चाष्टम्यामि येष आरत्यधामनि वाच्यम् । उत्पत्तिविधावेव भगव
तिथिविनियोगस्य प्राप्यदशनात् । ननापनमानुषाद्याद्यनमन नील
ज्यष्ठानक्षत्रस्थस्य सति परामृश्यत इति लिङ्गं च “सा वैश्वदेव्यामिक्षा”
इतिवत् । मात्रस्य तु निधावरुत्तरमिदं योजयनाऽभिप्राय न विना ।

“नभाऽष्टम्या” मिति तु तेनोदाहृत पाठ प्रमादिक एव । तेन नक्षत्रमात्रापेक्षे व्रते ज्येष्ठानक्षत्रस्य खण्डत्वेऽष्टमीभानुवारयुगन्यतरयुग्वा नक्षत्र ग्राह्यम् । अन्यतरयोगम्याप्यभावे मध्याह्नादूर्ध्वमनुवर्त्तमान ग्राह्यमिति ।

यस्तु मिलितशिशुशक्तिदेवत्य पूजोपवासादिरुत्सवो व्रतपर्याय । स पक्षद्वयगताऽपि नवमीयुक्तायामेवाष्टम्या कार्य ।

“अष्टम्या नवमी विद्धा नमस्या चाष्टमा युता ।

अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरोत्तिथि ॥

अष्टमीनवमीयुग्मे महोत्साहे महात्मन्य

शिशुशक्त्यो शिवक्षेत्रे पक्षयोर्मयोरपि” ॥

इति पञ्चपुराणात् ।

अत्र शिवस्य सशक्त्यै उत्सव पञ्चद्वयगतायामष्टम्या नवम्या या विहृत । न नवमीयुतायामष्टम्यामष्टमीयुताया च कर्तव्य इत्य-
साधद्वियक्षितम् । “शिवक्षेत्रे” इति त्वनुयाद । शिशोत्सवस्य तत्रैव
करणत् । अन्यार्थानाद । एव सति—

“उपवासं सप्तमी तु वेधाद्धन्युत्तर दिनम्

पक्षयान्भयारेण उपवासविधि स्मृत ॥

इति नारदोपवचनमपि शिशुशक्तिप्रीत्यथापवासाभिप्रायमेव ।
एकमूलकत्वनन्ताघवात् । “एकादश्यष्टमी पष्ठी” ति पुरांदाहृत-
वचनमप्येतद्विषयमेव । शुक्लपक्षविषय घा । न त्विद वचनद्वयमुपवासं
कृष्णपक्षगताया सामान्यवचनप्राप्त पूर्वविद्धत्वमपोद्य पक्षद्वयगताया
अभ्युत्तरस्या ग्रह्य च प्रतिपादयतीति युक्त । कृष्णाष्टम्या पूर्वविद्ध-
प्रतिपादके निगमप्रचने आहत्यापवासाग्रहणत् ।

न घेतस्य—

रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या ममुषी तिथि ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टामुपावसेत् ॥

इत्येतद्वचनप्रसादुद्गोपवासविषयत्वेनोपसंहारो युक्तः । “उप-
वासादिनायेषु एष धर्मः सनातनः” इति सर्वविषयस्य स्पष्टत्वात् ।
“रुद्रव्रतेष्वि” त्यस्य च रुद्रव्रतमात्रविषयत्वेनोपवासमात्रविषयत्वा-
भावात्समानविषयत्वाभावात् ।

तस्मात्—

“शुक्लाष्टमी परा ब्राह्म्या पूर्वा वृष्णाष्टमी मता ।

वृष्णापि च महालक्ष्मीव्रतस्य तु ममापने ॥

चन्द्रोदयगता ब्राह्म्या नाद्वयी चेद्दिनद्वये ।

ब्राह्म्या पूर्वैव वृष्णा वात्तादृश्यपि परेऽहनि ॥

चन्द्रोदयान्मुहूर्तेषु त्रिषु व्याख्या मती परा ।

ज्येष्ठाव्रते तु ज्येष्ठायुक् पूर्वा वा यदि वा परा ॥

नक्षत्रमात्रापेक्षं यद्रव्रतं ज्येष्ठान्न सा मता ।

अष्टमीभानुशराम्या युता यान्यतरेषु वा ॥

अतथात्वे तु सोका या मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणु ।

दूषा शुक्लापि पूर्वैव कर्मकालः न सा स्पृशेत् ॥

ज्येष्ठामूलयुता वा चेद् ब्राह्म्या तद्रहिता परा ।

कर्मकाले यदि मरेत् शिवशक्तिमहोत्सवे ॥

पक्षहयेऽप्युत्तरेव पूर्वा रुद्रव्रते तथा ।

धीरृष्णजन्माष्टमी ॥ विशेषतो निर्णेष्यते । महाष्टमी च
नयरात्रनिर्णयः ।

अथ नवमीविवेचनम् ।

नवमी त्वष्टमीयुता ग्राह्या सर्वकार्येषु । “उसुग्न्धयो ” इति युग्मवचनात् । दशमीविद्धाया नवम्या पञ्चपुराणादौ निषेधाच्च ।

१

“नवम्येकादशी चैव दशाविद्धा यदा भवेत् ।

तदा घर्ष्या विशेषेण गङ्गाम्भ सुग्या यथा” ॥ इति ॥

धीरामनवमीवने तु मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या ।

“मेघ पूषणि सप्तमि लग्ने ककटकाह्वये ।

अधिरासीत्स कलया कौशल्याया पर पुमान्” ॥

इत्यगस्त्यसहितावचने मध्याह्नस्य जन्मकालत्वाभिधानात् ।

जपन्तीषु च जन्मकालस्यैव पूजारूपकमकालत्वात् । जन्माष्टम्या तथा दशनात् । अत एव न्यष्टमुक्त “सैर मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवे” इति । यदा दिनद्वयेऽपि मध्याह्न्यापिनी तदह्यशिनी तदेकदेशस्पर्शिनी वा । तदा या पुनर्वसुयुता सा ग्राह्या ।

“पुनर्वसुक्षसयोग म्वत्पोऽपि यदि दृश्यते ।

चैत्रशुद्धनवम्या तु सा पुण्या सर्वकामदा” ॥

इत्यगस्त्यसहितावचनात् ।

यदा नादृश्या दिनद्वयेऽपि पुनर्वसुयोग । तदा या मध्याह्ने नद्योगयती सा ग्राह्या । जन्मकाले तद्योगस्य रोहिणीयोगघटप्रशस्तत्वात् । यदा दिनद्वयेऽपि मध्याह्ने वर्त्तमानायास्तत्रेव पुनर्वसुयोगोऽपि, यदा या दिनद्वयेऽपि मध्याह्ने त रिहाय वा वर्त्तमानाया पुनर्वसुयोग, तं विहायेव यदा वा, त्रिभिधाया अपि पूर्वोक्ताया सर्वथा पुनर्वसुयोगाभाव, तदोत्तरैव सर्वग्राह्या ।

(१)—दशाविद्धा दशमीविद्धेति भाव ।

“नमो चाष्टमीविद्धा त्वाज्या विष्णुपरायणे ।
उपोष्य नमस्या त्रै दशम्यामेव पारणम्” ॥

इत्यगम्यमहितावचनान् ।

अतः च विष्णुपरायणैरियुक्तमहिष्मतेरष्टमीविद्धा त्यक्त्वा
दशमीविद्धोपोष्या । अष्टम्यष्टमीविद्धेति केचिन्मन्यन्ते । तद-
युक्तम् । विष्णुपरायणैः सङ्घिरिद्धं सर्वं कतज्यमित्युपदेशगतां
नाप्येतस्य प्रियेयणस्यापपत्तौ । अष्टम्यष्टमीविद्धाविध्यापादक-
रतृविशेषणमाहोकारम्यानुचितमात् ।

यस्तु नस्तु “विष्णुपरायणैः” रिपेनद्विष्णुपदस्य प्रवृत्तगमाम
कविष्णुपरायत्वात्तन्मन्त्रदीप्तिनपरं महगुणविज्ञापि ध्रुव । “तस्मिन्निन
तु कर्तव्यमुपवासनात् सन्” ति सदाशब्दयुक्ते नियमयोगविधाया
काङ्क्षितव्यादन्वेति प्रवृत्ते । तेन सदाशब्दयोगाप्रतीयमान नित्यस्य
मन्य प्रतस्य श्रीराममन्त्रदीप्तिना प्रवृत्तेः भवति

न तु—

“प्राप्तं श्रीरामनयमीदिनं मत्स्यं प्रिमद्वयं ।
उपायणं ॥ कुम्भं कुम्भीपात्रेषु पच्यत ॥
अष्टम्या रामनयमीवर्तमानव्रतात्तमम् ।
प्रतान्ययानि कुम्भे न तथा कतमात्मनम्” ॥

इत्यादिप्यकरोः शायप्रतिपादनन नियन्त्रायदम्पे तस्यरचनेषु
मत्स्यादिमामा यज्ञाध्वरगेऽपि मत्स्याग्रति भवति । अत एव
शिष्टाचारोऽपि तथा । न हि श्रीरामदास्याहोना अनिशिष्टा अपि चरं
श्रीरामनयम्यामुपवासमाचरति ।

“सूयग्रहे कुम्भेऽथ महादानं कर्तुमुह्यु ।
यत्फलं नद्वान्जोति श्रीरामनयमीव्रतान्” ॥

इत्यादिनाम्नविहित काम्यप्रयोगस्तु सर्वेषां भवति । न च नित्याधिकारविधायां कामाग्रियारविधावपि “विष्णुपरायणै” रित्यस्यान्वयाऽस्त्विति वाच्यम् । काम्यप्रयोगस्य खण्डति गौ निषेधेन खण्डतिधिनित्यवाक्यानां नित्यप्रयागविधिमात्रशेषत्वात्तदन्तर्गतस्य तस्य पदस्य तन्मात्रान्वयस्यैवाचित्तत्वात् । पारणं तु यदा पूर्वविद्या-यामुपवाप्त । तदा नवमीमतिक्रम्यैव कर्तव्यम् । सामान्यवचनात् । “दशम्यामेव पारण” मिति विशेषणवचनाच्च । न चात्र रात्रिपारणा-दिप्रसक्तिरिति ।

तदयं निर्णय —

नवमीं पूर्वविद्येव सर्वकार्येषु शस्यते ।
अलाभे परविद्यापि श्रीरामनवमीव्रते ॥
मध्याह्नायापिनी पूज्या तद्द्वयार्तिश्चेद्दिनद्वये ।
एकदेशेऽपि वा घ्याप्ति सर्वथाऽसत्त्वमेव वा ॥
पुनर्वसुयुता ग्राह्या तद्योगेऽपि दिनद्वये ।
मध्याह्नयोगयुता ग्राह्या तस्य प्रशस्तिन ॥
दिनद्वयेऽपि तादृक्च मध्याह्नं परिहृत्य वा ।
ऋक्षयोगे न्यथा वा तदसत्त्वे परा मता ॥
पूर्वविद्यापरासेऽपि दशम्यामेव पारणम् ।
नित्यं चैतदीक्षितानां श्रीरामनवमीव्रतम् ॥

अथ दशमीविवेचनम् ।

दशमी तु दिनद्वयेऽपि कर्मकालन्यापिनी पूर्वा, परा चेच्छ्रया ग्राह्या ।

“सपूर्णा दशमी स्यात् परया पूर्वयाथवा ।

युक्ता ॥ दूषणं न स्या यत मा सर्जनोमुखी” ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् ।

सपूर्णां वर्मकाल । विशेषाध्वनादिनद्वयेऽपि । अन्येषु पक्षेषु पूर्वा ।
 “दशमी चैत्र कर्तव्या मदुर्गा द्विजसत्तमे” इति स्कन्दपुराण परोक्षत्वा
 दिति हेमाद्रिप्रभृतयः ।

न च दिनद्वये कालव्याप्तौ शुक्लकृष्णराक्ष्माभ्यां व्यवस्था कुतो
 नाम्युपगम्यत इति वाच्यम् । तथा सति “परया पूर्वायाध्वने” इति वचन-
 स्थानिर्यक्त्वात् । कर्मकालव्याप्तिशुक्लकृष्णराक्ष्मैरेवाम्याथन्य सिद्धे ।
 ऐच्छिकविकल्पविधानाथमेव हि तद्वचनम् । अत्र तु “सपूर्णा इति
 विख्याता” इत्युक्तसंपुणत्वम्येव कार्यकाल सङ्गापरिभाषयोत्प-
 स्थानमिति न्यायन ग्रहीतुं युक्तस्यात्कर्मकालविषयम् । तच्चिन्त्यम् ।
 तस्मान्माघषाष्टका शुक्लकृष्णमैदेनैव व्यवस्था कालव्याप्त्यनिर्णयपक्षेषु
 ज्ञाप्यतां । “सपूर्णे” इति वाक्यस्थेन व्याख्ययम् । दशमीसंपूर्णा कार्या ।
 अथ पूर्वा परया वा तिथ्या युक्ता कार्या । सर्वकार्येषु तस्या कस्या
 चिदपि गृहीताया न दूषणम् । यत सा सवर्तामुत्ती । अन्यासा हि
 तिथीनां सामान्यवचनाद्विशेषवचनादा मूलं पित्यादिकर्मयोग्यम् ।
 तथैवाप्रमुषवासादिदेवकर्मयोग्यमस्यास्तु । सर्वं सत्रं योग्यमिति ।
 संपूर्णाग्रहणदृष्टान्तत्वेन सत्रतोमुत्तीत्यर्थवादोपपत्तयः । एवमुक्ते
 शुक्लकृष्णराक्ष्माभ्यां व्यवस्था । एतादृशविषय एव हि तयोर्व्यवस्था
 एकरतेनार्यवत्ता । एष सति—

“नन्दाग्निदा तु या पूर्णा द्वादशी मकर मिता ।

भृगुणा नष्टयन्त्रा च पना वै नि फला स्मृता ॥

इति कूर्मपुराणगतउत्तरजिद्वानिषेध पूर्वोक्तश्च ।

नरमीयुक्तविधि कृष्णपञ्चमियो द्रष्टव्यः । यश्च—

“नागजिद्धा तु या षष्ठी शिवजिद्धा च सप्तमी ।

दशम्यकादशीजिद्धा नापोष्या म्यु कथंचन” ॥

इत्यादिविशेषत उपवासे परजिद्धानिषेध शिवरहस्यसौरपुरा-
णादिषु । नोऽपि तथा । उपवासे पूर्वजिद्धाया एव निमित्ते सर्वतो
मुख्योक्तिविराधापत्ते । उपवासग्रहण तु मुख्यतया सर्वकर्मोपल-
क्षरामेव युक्तम् । इतरतिथ्यनुरोधेन तस्मिन्तस्यावश्यकत्वात् ।
तस्मान् सर्वकार्येषु दशमी कृष्णा पूर्वा, उत्तरा सिता ।

अथैकादशीविवेचनम् ।

एकादशी तु सर्वकार्येषु द्वादशीयुता ग्राह्या । “ऋद्रेण द्वादशी-
युक्ते” ति युग्मवचनात् । “एकादशी न कर्तव्या दशमीसयुता प्रभो”
इति स्कन्दपुराणवचनेन,

“पूर्वजिद्धा न कर्तव्या तृतीया पष्ठीरेव च ।

अष्टम्येकादशी भूता ऋतुकामार्थनाश्विभिः” ।

इति भद्रिप्यत्पुराणवचनेन च पूर्वजिद्धानिषेधाच्च ।

उपवासे त्येकादशी विशेषत निषेध्यते ।

एकादशी परयुता सर्वकार्येषु समता ॥

अथ द्वादशीविवेचनम् ।

द्वादश्यप्येकादशीयुतेषु ग्राह्या सर्वकार्येषु । युग्मवचनात् ।
“द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्या युता प्रभो” इति स्कन्दपुराण
वचनाच्चाच्च । उपवासे तु विशेषत ।

“एकादशी तथा पष्ठी अमावास्या चतुर्विधा ।

उपोष्या परसयुक्ता परा पूर्वेण सयुता” ॥

इति गार्ग्यप्रोक्तविधिवचनात् ।

“द्वितीया पञ्चमी चेधादशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोत्तरासे ह्यु पूर्णोत्तरे तिथी” ॥

इति चासिष्ठोत्तरजिद्धानिषेधवचनाच्च ।

परं सति यदा खण्डतिथित्वादेकादशीद्वादश्युपवासावे कस्मिन् दिने प्राप्नुत । तदोपक्रमप्रभृतितन्त्रेणैव कर्तव्यो । यदा त्वगण्डतिथित्वादिनद्वये नेरन्तर्येण प्राप्नुत । तदा प्रकान्तद्वादश्युपवासेन प्रानभृतद्वादश्युपवासानुरोधेनैकादश्युपवासाङ्गं पारणं चाधित्वा नेरन्तर्येणोपवास्तद्वयमपि कर्तव्यम् ।

“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।

न तत्र विधिलोप स्यादुभयोर्देवतं हरिः” ॥

इत्युपोदलकस्मृत्यन्तर्यचनाम् ।

अनुपक्रान्तद्वादश्युपवासेन तु सायकाशत्वासादृशे विषये द्वादश्युपवासो नाप्यमित्य पर । माधवस्तु “अपोऽश्नाति तन्नेवाशितं नेषानशित” मिति दर्शपूर्णमासप्रकरणगतार्थवादयशा द्वाप्राशनस्याशितरूपत्वेन पूर्वापवास्तसमापकरादनशितरूपत्वेन चोत्तपवासासाधियानकम्पादुदकपारणा इत्यानुपक्रान्त उपक्रान्ता

(१)—दर्शपूर्णमासे प्रतयिसर्जनवधेरिदं स्वरूपम्—

ननु - यदुपशानस्य दायावहरात्, अनशने च व्रतसमाप्त्यभावात्, किं कर्तव्यतादिभूदत्रमिति च । “यद्द्रव्यमशितमभ्यनशितं यद्भवति । तदश्रीयान्” । तच्च प्राश्यद्रव्यमारण्यम् । अत्राण्यप्रहणं प्रवृत्तदर्शपूर्णमासद्विव्यतिरिक्तोपलक्षणमिति सायणाच्चायामिप्राय । शतपथब्राह्मणान्तर्गत “अथातोऽशनानशनस्यैव” इत्यारभ्य “नस्मादारण्यमेवाश्रीयान्” इत्यन्तकण्डिकाभाष्य (१ प्रपा० १ ब्रा० ६—१०)

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे तु—

“आरण्यं सायमाश्रीऽश्नात्यमायममासम्” (४ प्र० ३ क० ७)

“न तस्य सायमश्रीयान् येन प्रार्थयश्यमाणः ।

आरण्यायोपयत्यन्नपोऽश्नाति न वा” । इति (४ प्र० ३ क० १०-११)

सायंकाले आरण्यमरण्ये भस्मनं नीवारादि आशस्यानेऽश्नाति ।

यज्जातीयेन हविषा श्रो यष्टा तज्जातीयं द्रव्यं नाश्रीयान् ।

आरण्येनैव हविषा श्रो यष्टा यस्तम्य नास्त्यारण्याशनम् ।

किन्त्वपोऽशनम् । अशनाभावो चेति नृद्वितीयव्याख्या ।

वा द्वादश्युपवास कर्तव्य" इत्याह । अन्यतिथिष्वप्युपवासद्वयस्य
नैरन्तर्येण प्राप्ताद्यमेव निर्णयः । अथ द्वादशी निर्णेष्यते ।

तस्मात्—

उपवासादिकार्येषु द्वादश्येकादशीयुता ।
उपवासद्वयप्राप्तौ तस्मिन्नहि तन्त्रता ॥
नैरन्तर्येण सत्प्राप्ताद्युपवासद्वय भवेत् ।
अदृष्टैव च पूर्वस्य पारणा प्रास्य बोदकम् ॥

अथ त्रयोदशीविवेचनम् ।

त्रयोदशी तु कृष्णा उत्तमा ग्राह्या ।

"पष्टपष्टमी त्वमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।
एता पर्युता पूज्या परा पूर्वयुतास्तथा" ॥

इति निगमवचनात् ।

एवं सति "त्रयोदशी प्रकृतया द्वादशीसहिता मुने" इति
ग्रहत्रैवर्त्तवचनस्य सामान्यप्रशङ्कान्यायेन शुक्लत्रयोदशीविषयत्वाच्छुद्धा
पूर्वा । उपवासेऽप्येवमेव । न च—

"एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी ।
त्रयोदशी त्रमावास्या उपोष्या स्युः परान्विता" ॥

इति चिष्णुधर्मोत्तवचनादुपवासे पक्षद्वयगताप्युत्तरेव युक्तेति
वाच्यम् ।

"द्वितीया पञ्चमी चेका" इति वृद्धवशिष्टवचनेनोपवास एवोत्तर-
विज्ञाया निषेधादपि तत्र व्यवस्थापेक्षाया "कृष्णपक्षे त्रयोदशी" नि

कर्मविषये सामान्यवचनेनाप्यवगताया वृष्णशुक्लविषयत्वेन व्यवस्थाया स्वीकारस्योपधानेऽपि युक्तत्वात् । या च शुक्लत्रयोदशी पूर्वा प्राज्ञा । सा न सायाहमात्रव्यापिनी । किं तु यद्यापराह्णिकपि । “त्रयोदशी प्रकर्तव्या भवेत् सा यापराह्णिकी” इति स्कन्दपुराणात् । अत एव माधवेनोक्त “या शुक्ला गृह्याते पूर्वा गृह्याता सापराह्णिकी” इति । अनङ्गत्रयोदशी त्वनापराह्णिकपि पूर्वा प्राज्ञा ।

“वृष्णाष्टमी गृहसाया सावित्रीघटपेतुम्नी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपाप्या पूर्वसयुता ” ॥

इति विशेषवचनस्यैव सार्थक्यम् ।

“मागशीर्षेऽमले पक्षे” इति शुक्लपक्षगतत्वेन तस्या अपि पूर्वं विदित्यस्य सामान्यवचनादेव सिद्धत्वात् ।

केचित्तु शुक्ला त्रयोदशी “शुक्लपक्षे तिथिप्राज्ञा यस्यामभ्युदितो रवि ” इति वचनात् पूर्वाह्णिकी उत्तरविज्ञा प्राज्ञा । किन्त्या पराह्णिकी पूर्वाविज्ञेति द्वेषाविभागाद्गोकारेणापराह्णिकवचनं व्याचक्षते । तपामनङ्गत्रयोदशीपूर्वाविदित्यवचनस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् । वृष्णापि त्रयोदशी यदा परदिनं न लभ्यत । तदा पूर्वापि प्राज्ञा । सामान्यवचनात् ।

“एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वाविज्ञा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ” ॥

इति विशेषवचनाच्च ।

उपवासादिकार्येषु पूर्वा शुक्लत्रयोदशी ।

यद्यापराह्णिकी स्यात्तु परा वृष्णत्रयोदशी ॥

अलाभे सापि पूर्वैव पूर्वानङ्गत्रयोदशी ।

सायाहमात्रसत्त्वेऽपि तादृश्यन्या परा स्मृता ॥

इति निर्णयः ।

अथ चतुर्दशीविवेचनम् ।

चतुर्दशी तु शुक्ला परा ब्राह्म्या । “चतुर्दश्या च पूर्णिमे”ति युग्मवाक्यात् ।

“सदा कार्या त्रयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी ।
पौर्णमासीयुक्ता सा स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमा” ॥

इति भविष्यत्पुराणाच्च ।

कृष्णचतुर्दशी तु पूर्यविद्धा ब्राह्म्या ।

“कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्यविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ॥
उपजासादिकार्येषु एष धर्मः सनातनः” ।

इत्यापस्तम्बवचनात् । उपवासे तु पक्षद्वयगतापि परैव ब्राह्म्या ।

‘एकादश्यष्टमी पृष्ठी उभे पक्षे चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या परान्विता” ॥

इति बृहवशिष्ठवचनात् ।

यत् “उपजासादिकार्येष्वि” न्युपजासे कृष्णचतुर्दश्या पूर्य-
विद्धत्वाभिधानम् । तद्बुद्धोपवासविषयम् । शैब्यने पक्षद्वयगताया
अपि चतुर्दश्या आपराह्निना पूर्वविद्धाया ब्राह्म्यात् ।

“चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युक्ता विमो ।
मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्निकी ॥
दर्शविद्धा न कर्तव्या राकाविद्धा तथा मुने”

इति स्कन्दपुराणात् ।

“मम भक्तै” रितिश्वरोक्तिलिङ्गादस्य शिष्यवत्विषयत्वम् । “एत
व्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या समुखी त्रियि” रिति वचनाच्च । आपराद्धिना
अलाभे तु शिष्यवत्तेऽपि परैव । “ता उपोष्या पराश्रिता” इति
सामान्यवचनात् ।

दृष्ट्यचतुर्दश्यपि पूर्वविद्धाया अलाभे परेव । प्रतीद्विषयाण्येव—

“अष्टम्येकादशी पष्ठी दृष्ट्यपक्षे चतुदशी ।

अमाघास्या तृतीया च कर्तव्या परसयुता” ॥

“चतुर्दशी दर्शयुक्ता पौर्णमास्या युता तथा”

इत्यादीनि ब्रह्मवैवर्त्तनारदीयादिचचनानि श्रौतशासविषयाणि
चापराद्धिना पूर्वस्या अलाभे । दमनकपत्रिनाशेपण्योस्तु शुक्ले अपि
चैत्रश्रावणचतुर्दश्यौ शान्तियोगिन्यौ पूर्वे एव ग्राह्ये । न तूत्तरे ।

“मघो श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा शान्तिन्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनी” ॥

इति धौधायनवचनात् ।

परा मासान्तरगता शुक्लचतुर्दशी पूर्वाह्णगामिनी उत्तरदिक्षेत्य-
नुराद् । भाद्रपदशुक्लचतुर्दस्या विहितेऽनन्तमते शुद्धितचतुदशमन्धि
युतदोरक्चधनप्रधानके यद्यपि

“मध्याह्ने भोज्यधेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे ।

ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूह रक्तवाससम् ।

चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक्पृथक्” ॥

इति भविष्योत्तरवचने,

मध्याह्ने पूर्वगृहीतवतानां स्त्रीणां प्रताचरणप्रतीतेः शीलाया

आपूर्वप्रतारम्भप्रतीतिस्तस्य मध्याह्नकालत्वान्मध्याह्नव्यापिनी चतु-
र्दशी ग्राह्येति प्रतिभाति । तथापि पुजादिविधे स्पष्टत्वेनेतिहासरूपार्थ-
घादोन्नेयत्वाभावाच्चत्र च मध्याह्नाश्रयणात्प्रत्यक्षविधिविहितदैवरुमाङ्ग-
पूर्वाह्निविरोधेन चार्थग्राह्यत्वात्मात्रविधे कल्पनासंभवात्पूर्वाह्न एव-
तस्यापि काल इति तद्व्यापिन्युत्तरैव तिथिस्तत्र ग्राह्या । शिष्टाचारो-
ऽप्येवमेव । शिवरात्रिचतुर्दशी वक्ष्यते ।

तस्मात्—

कृष्णा चतुर्दशी पूर्वा परा शुक्लचतुर्दशी ।
उपवासे तूत्तरैव पक्षद्वयगतापि सा ॥
रद्वौप्रजासे पूर्वैधोभयी यद्यापराह्निकी ।
अतादृशी सापि परा कृष्णाप्याद्येऽसती तथा ॥
चेत्रधाम्रणगा शुक्ला रात्रियोगवती मता ।
ग्राह्यान्तग्रते शुक्लः परैवान्यग्रतेऽप्यिव ॥

अथ पञ्चदशीविवेचनम् ।

पञ्चदशी तु पौर्णमासी अमावास्या च सावित्रीव्रतातिरिक्ते
सर्वशेषवासादौ कार्ये परविद्मैव ग्राह्या ।

“भूतविद्धा न कर्तव्या दर्श पूर्ण कदाचन ।
वर्जयित्वा मुनिधेष्ट सावित्रीव्रतमुत्तमम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् ।

परं सति यत्पौर्णमास्या पूर्वविद्धाया विधायकं “चतुर्दश्या
च पूर्णिमे” ति शुभग्रचनम्, परविद्धाया निषेधकं च “पूर्णिमा
परविद्धा च नोपोष्य तिथिपञ्चक” मिति ब्रह्मपुराणम्, यद्यामाया-
स्याया-पूर्वविद्धाया विधायकम्—

“दर्शं च पूर्णमासं च पितु सांभ्रवत्सर दिनम् ।
पूर्वविद्धमङ्गुराणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥

इति नारदीयपुराणम्, तत्सर्वं सावित्रीव्रतत्रिपयम् ।

यानि चामावास्याया परविद्धाया विधायकानि—

“प्रतिपद्यमानावास्ये” ति शुभमायकम्,

“षष्ठ्यष्टमी तथा दर्शं कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

एता परयुता पुन्या परा पृथग्विज्ञास्तथा”

इति पद्मपुराणम्,

“नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।

दशम्येकादशीविद्धा त्रयोदश्या चतुर्दशी” ॥

“भूतविद्धा त्वमापस्या न ब्राह्म मुनिपुङ्गव ।

उत्तरोत्तरविद्धास्ता कर्त्तव्या कण्ठकी श्रुति ” ॥

इति प्रचेतोवचनं च,

‘ दशोत्तमयोरपि पौर्णमास्यमावास्यायो परविद्धयोर्विधायकम्—

“एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विता” ॥

इति विष्णुसमोत्तरम्,

तानि सावित्रीव्रतातिरिक्तविश्याणि । वचनेनैव विद्वानां
व्यवस्थाकरणात् । अत एवोपवासग्रहणमपि काचित्कमुपलक्षण-
मेव । सावित्रीव्रते उभयोरपि पूर्वविद्धयोर्विधायकं निगमयाक्यमपि—

“वृष्णाष्टमी बृहत्तापा सावित्रीरदपेक्षी ।

अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्या पूर्वसयुता”—इति ॥

सावित्री सावित्रीव्रतसम्बन्धिनी पौर्णमासी वटपैतुकी । तद्व्रतसम्बन्धिन्यमावास्या । तत्रैव परविद्ययोर्निषेधक ब्रह्मवेवर्त्त च—

“प्रतिपत्पञ्चमी भूता सावित्रीवटपौर्णिमा ।

नवमी दशमी चैव नोपोष्या परस्युता” —इति ॥

सावित्री तद्व्रतसम्बन्धिन्यमावास्या ।

इदं च पूर्वविद्यो पञ्चदश्यो कर्तव्यत्वेनोक्तमपि सावित्रीव्रतं ननु मुहूर्त्तात्मकवतुर्दशीविद्योर्न कर्तव्यम् । “भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दू-
पयन्त्युत्तरा तिथि” —मिति विशेषचननादिति माधव ।

यस्तुतस्तु यद्भूत उत्तरा तिथिं दूषयति तदष्टादशनाडीभिरिति । यत्र भूतविद्या निषिद्धा तत्रेवाय विशेषविधि । “भूतविद्या न कर्तव्ये”
त्यस्य शेषो लाघवादिति सावित्रीव्रतं यतस्य प्रवृत्तिर्न युक्ता । किन्तु इतरपक्षेव । त्रिमुहूर्त्तात्मकसामान्यवेधबाधेन । सापि कर्म-
कालन्यातिशयोदासीन्य इति । उपाकर्मणि धादे च पौर्णमास्य-
मावास्या च निर्णेष्यते ।

तस्मात्—

पूर्वविद्यैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथि ।

नाड्योऽष्टादश भूतस्य न स्युश्चेदिति माधव-॥

तद्भिन्ने तूपयासादौ मुहूर्त्तनयकेन चेत् ।

चतुर्दश्या युता, ता तु त्यक्त्वा ग्राह्या परान्विता ॥

तत्रैव कालव्याप्तौ तु सापि ग्राह्येति निर्णय ।

एव प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तास्तिथय सामान्यत उपवासे प्रस-
ङ्गात्तद्भिन्नेऽपि कचित् कृत्ये निर्णीताः ।

अथ कृष्णजन्माष्टमीविवेचनम् ।

इदानीं काश्चिन्निययो विशेषत उपमासादिषु निर्णीयन्ते ।

तत्र श्रीकृष्णजन्माष्टमी तावद्ब्रूते निर्णीयते । सा च पौर्णमास्य
न्तर्मासपक्षे भाद्रपदे, दर्शान्तपक्षे आचरे, कृष्णाष्टमी ।

यद्यपि च—

तिथिहृत्ये च, कृष्णादिं षष्ठे शुक्लदिमेन च ।

विद्याहृदौ च सोपदिं मासं हृत्ये 'चिनिदिशे' दिति—

प्रसङ्गोपपत्त्यादयः तिथिहृत्यत्यात्पौर्णमास्य तमासग्रहणमेवोचितम् ।
तथाप्यब्रूमयमासव्यवहारदर्शनादुभयत्रापि च पौर्णमास्यन्तग्रहणे
तिथिभेदापत्त्या मूलभूतिद्वयकल्पनापत्तेः । आचरेण तरायामैकस्या
मेव च रोहिणीयोगसंभवात् सप्तम्यं शिष्टैरेकस्यामेव तिथौ प्रताचर-
णाद्विद्विधेनापि व्यवहारेणैव तिथिरूपलक्ष्यत इति युक्तम् । प्रथमेव-
जातीयकेऽस्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

यत्र त्वेकैनेव मासेन व्यवहारः । तत्र प्रायेण तिथिहृत्ये कृष्णादि-
र्द्रष्टव्यः । सा च प्रथमः तावद् द्विविधा शुद्धा विद्धा च । तत्र सप्तमी
योगरहिता शुद्धा तद्वती विद्धा । न चान्न वेप्याया अष्टम्यास्तिथ्य-
त्यदिवाप्रवेशो सत्यं च । किं तु रात्रिमाससत्त्वेऽपि सप्तमीषेधो
भूतत्वेव । पूजारूपस्य प्रधानस्यादर्शरात्रस्याप्युक्तम् ।

“अहस्तु त्रिययं पुण्या कर्मानुष्ठानतो दिवा ।

नक्तादिमतयोगे तु रात्रियोगो विधिष्यते” ॥

इति वचनाद् रात्रिवेधं ब्रूतं माघवादीनामयमेवाभिप्रायः ।

यद्यपि—

“त्रिकाल पूजयेद्देव दिवा रात्रौ विशेषतः ।
अर्द्धरात्रावपि तथा पुष्पैर्नानाविधैरपि” ॥

इति भविष्ये अन्यकालेऽपि पूजोक्ता । उपवासश्चाहोरात्रावच्छि-
न्नामोजनकरस्तथाप्यर्द्धरात्रकालावच्छिन्नैः पूजा प्रधानम् ।

“रोहिणौसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।
सप्तम्यामर्द्धरात्राय कलयापि यदा भवेत् ॥
तत्र जातो जगन्नाथ कौस्तुभो हरिरीश्वरः ।
तमेवोपघसेत्कालं तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इति,
“अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।
नियतात्मा शुचि स्नात पूजा तत्र प्रवर्त्तयेत्” ॥

इति च विष्णुधर्मोत्तरात्,

“अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्चनं शीरेर्हन्ति पापं विजन्मजम् ॥
सोपघातो हरे पूजा कृत्वा तत्र न सीदती” इति—

भविष्यपुराणात् ।

धर्मिष्ठेन ॥ स्पष्टमेवार्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमुक्तम् ।
“अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्यर्द्धं दृश्यते यदि ।
मुख्यकालं स विज्ञेयस्तत्र जातो हृदि स्वयम्” ॥ इति ।

मुख्यस्य प्रधानस्य कालो मुख्यकालः ।

अत एव पूजाया अपि प्रधान्यम् । केवल उपवासप्राधान्ये
तस्याहोरात्रसाध्यत्वेनार्द्धरात्रस्य तदपेक्षया मुख्यकालत्वानुपपत्तेः ।
फलसम्बन्धप्रवणाच्च । एवं च सति “उपवासस्य नियमं गृही-
यात्” इत्युक्त्वा—

“वासुदेवं समुद्दिश्य सवपापप्रणातये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्या नमस्यहम्” ॥

इति भविष्योक्ते संकल्पग्रन्थे यदुपवासमात्रग्रहणम् । तत्पूजाया
अप्युपलक्षणम् । विध्यनुमास्तित्वात्संस्कारस्य । एव सति वासुदेवं
समुद्दिश्येत्यप्यन्येति । पूजाया तस्योद्देश्यत्वात् । उपवासे उद्देश्यान
पेक्षणात् । वासुदेवशब्देन तत्प्रीतिलक्षणाया च तदपेक्षया ज्ञान्ये
उपवासपद एव यथाश्रुततदन्यथार्थे पूजालक्षणाया युक्तत्वात् ।
उपवासोपसर्जनरूपजालक्षणायाश्च “वासुदेवं समुद्दिश्ये” त्यस्य
विशेष्यपूजान्वयोपपत्तेः । “सोपवासो हरे पूजा” मित्यत्रोपवासस्य
पूजोपसर्जनत्वदर्शनात् । एतादृशविशेषणत्वेन च प्रधानं न विहस्यते ।
यजतानुदेशात् । अत एव द्वितीयसंकल्पग्रन्थे “अर्चयित्वापधानेन
मोक्षेऽहमपरेऽहनी” ति पूजाया अयुत्तरेण । तेनोपवासरूपस्य
प्रधानस्याहोरात्रसाध्यत्वेऽपि पूजारूपस्य प्रधानस्याहोरात्रसाध्य
त्वादेतस्य रात्रिमात्रसरूपेऽप्यष्टम्या सप्तमीयेधो भवताति ।

एव स्पष्टविशेषयचने कृष्णाष्टमीमतपूजाया रात्रिकालत्रे
सति यद्देवत्रेण सामान्यतो विहितं पूजाया पौर्वाहिकमुपना
सस्य च तदङ्गतमभिषेयोदयकालीनाया अष्टम्या प्राद्यर्चं मैथिलै
रच्यते । तत्सारसमाग्रम् ।

शुद्धविद्धमेदेन द्वित्रिधाप्यष्टमी प्रत्येकं द्विविधा । द्वितीयदिने
सूर्योदयमतिग्रम्य सती अमती चेति । तादृश्यपि पुन प्रत्येकं
द्विविधा । रोहिणीसहिता तद्रहिता चेति । तत्र शुद्धाया विद्धाया वा
सूर्योदयाद्ग्रमसत्या रोहिणीसहिताया तद्रहिताया वा निप्रति
पत्तिरयं नास्ति । द्वितीयदिनेऽष्टम्यमागत् । शुद्धाधिराया विद्धा
धिराया वा रोहिणीसाहित्यस्यान्यतरस्मिन्नेव दिने द्वयोरपि चेति
द्वैविध्ये सति आद्यपक्षे यत्र रोहिणीयुता सौचं ग्राह्यम् ।

“प्राजापत्यर्क्षसयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।
मुहूर्त्तमपि लभ्येन सोपोष्या सा महाफला ॥
मुहूर्त्तमप्यहोरात्र यस्मिन्नुक्तं हि लभ्यते ।
अष्टम्या रोहिणीऋक्ष ता सुपुण्यामुपावसेत्” ॥

इति विष्णुह्रस्ववचनात् ।

तेनोत्तरदिन एव रोहिणीयोगे निशीथज्यापिनीमपि, किं घटना,
शुद्धामपि पूर्वा परित्यज्य उत्तरेव जन्माष्टमी व्रते ग्राह्या । यत्रेतादृशे
विषये पूर्वैद्युरेव केषांचिच्छिष्टानामपि व्रताचरणम् । तदाग्रहमात्रम् ।
षड्विपुराणेऽपि—

“कृष्णाष्टम्या भवेद्यत्र क्लेका रोहिणी नृप ।
जयन्ती नाम सा ज्ञेया उपाप्य । सा प्रयत्नतः ॥
सतजन्मकृत पापं राजन्यत्रिविधं नृणाम् ।
तत् क्षालयति गाविन्दस्तिथी तस्या सुभाषितः” ॥ इति ।

कृष्णाष्टम्या कृष्णजमाष्टम्याम् ।

“द्वादशस्यपि मासेषु कृष्णपक्षाष्टम्या रोहिणीयोगे जयन्ती-
व्रत” मिति ॥ द्वेति निर्णयोकिञ्चान्तिमूलिकः ।

“सिंहाके रोहिणीयुक्ता नरा कृष्णाष्टमी यदि ।
रात्र्यर्द्धपूर्वापरमा जयन्ती कलयापि च” ॥

इति धराहसहिताया सिंहाकर्कप्रहणात् ।

मासान्तरे रोहिणीयोगस्य । सर्वथेवासमवाच । अत्राष्टम्या
रोहिणीमात्रयोगे जयन्तीत्वमिति दाक्षिणात्या । अर्द्धरात्र एव तद्योगे
जयन्तीत्वमिति ॥ गौडा । जयन्तीव्रतं जन्माष्टमीव्रतार्द्धेन वा ।
तत्रैव फलविशेषाय दाक्षायण्यज्ञादिवत्प्रकारमेदमात्रं वेति ॥ न

विचार्यते । अनुपयोगात् । भेदवादिनोऽप्युभयसन्निपाते जयन्तीव्रत
मात्रानुष्ठानस्यैव समतत्त्वात् ।

ननु चार्धरात्र्यस्य कर्मकात्तत्वं तावत्स्थितम् । धर्मकातव्यरति-
शास्त्रस्य च सर्वापक्षया उल्लङ्घनमुपपादितमव । रोहिणीयोगः तु
प्राशस्त्यात्फलातिशयमाश्रम्य । न तु तस्य निष्प्रयोजनयोगिता । नयसौ
शुभराशदियोगात् । अन्यथा—

“प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरे ।
ये कृता आश्रये भासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधनारेण सोमेनापि विशेषतः ।
किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलश्रेष्ठ्यास्तु मुक्तिदा” ॥

इति पञ्चपुराणवचनात्पूर्वैर्बुधशुक्रनारे चर्तमाना रोहिणीयुक्तामपि
अष्टमीं त्रिहाय बुधनारादियुक्ता परा कृतव्या स्यात् । अथवा
“मुहूर्त्तमपि रात्र्येते” इति विष्णुहस्यवचने निशीथात्मक एव मुहूर्त्तो
प्राज्ञः । निशीथस्य रात्र्यष्टममुहूर्त्तात्मकत्वात् । अत एवैतत् माधवो
वाङ्मने योगीश्वरवचने—

“अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वमेकार्धघटिकान्विता ।
रोहिणी चाष्टमी प्राज्ञा उपरासप्रतादिषु” ॥ इति ॥

एषा चार्द्धघटिका चैकादशघटिके ताभ्यामन्विता । अत्राद्यपक्षे
क्षणात्मकाद्वरात्रादध उपरि चैकैकघटिकाव्याप्त्या निशीथव्याप्ति
सम्भ्यते । बहिषपुराणग्रन्थेऽपि कला अर्द्धरात्रमतेव प्राज्ञा ।

“अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सचपापप्रणाशिनी” ॥

इति योगीश्वरवचनमभिधानात् ।

तथा चार्द्धरात्रे मुहूर्त्तसत्त्व मुख्य पक्ष । एकघटिकासत्त्व
मध्यम । कलामात्रसत्त्वमप्रम । अत एव वचनान्तरमपि “रात्रियुक्ता
प्रकुर्वीत विशेषेणैन्दुसंयुता” मिति, “तारापत्युदये तथे”ति च । “उदये
चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि” इति स्कन्दपुराणवचनेऽप्युदय-
शब्देन चन्द्रोदय एव ग्राह्य । पूर्ववचनैकग्राह्यत्वात् ।

तेन त्रिधाधिका पूर्वच्युरेव निशीये वर्त्तमाना, उन्नरदिन एव
रोहिणीयुक्तापि पूर्वचुरेव ग्राह्या ।

शुद्धाधिका तु सुतरा कर्मकालयापित्वात्सपूर्णत्वादिगुण-
योगाच्चेति कथमाग्रहमात्र तद्ग्रहण शिष्टानामिति ।

अत्रोच्यते । कर्मकालयाप्तिशारदादेः प्रधानभूताया अष्टम्या
एवार्द्धरात्रसत्त्वेन प्राप्त ग्राह्यत्वम् ।

“दिना वा यदि, वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।

रात्रियुक्ता प्रकुर्वीत विशेषेणैन्दुसंयुताम्” ॥

इति वचनेन रोहिणीयोगामावधिपर्यं क्रियते ।

एवं हि तस्यार्थः । दिनावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा कलामात्रापि
चेद्रोहिणी अष्टम्या नास्ति तदेव चन्द्रोदयसंयुतामर्धरात्रयापिनीमिति
यावत् प्रकुर्वीत । दिनद्वयेऽपि तादृश्या अभावे घट्टरात्रिसंयुतामुत्तरा
प्रकुर्वीतेति । त्रिप्णुरहस्यादिगत मुहूर्त्तादिपदमर्द्धरात्रगततत्परमिति
त्वत्पन्ताशुद्धम् । तथात्वे वाक्स्येवानर्थन्यग्रसङ्गात् । यदा हि शुद्धाप्य-
ष्टम्यर्द्धरात्रे वर्त्तमाना ग्राह्या तदा रोहिणीरहिता सुतरामिति किं वच-
नेन । “मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे” इति वचने तु स्पष्टेराहोरात्रसम्यग्निधायिकि
ञ्चिमुहूर्त्तप्रतीति । “उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि” त्यत्र
च सूर्योदयप्रतीति । तत्र रोहिणीरहिताया निशीययापिन्या अपरा-
देन निर्णायक एव रोहिणीयोगो ॥ तु पुधारादिघट्टराशस्त्यमात्र-
हेतुरित्यपि युक्तम् । तदेव “रात्रियुक्ता प्रकुर्वीत” “तामुपावसेत्” ।

“उपोष्या सा प्रयत्नतः” इत्यादिषु निर्णयस्तस्येव प्रतीते । बुध-
धारादियोगवास्येषु तु प्राशस्त्यमात्रप्रतीते ।

एव सति यदाचार्यचूडामणे परदिन एव स्वत्पाप्यष्टमी
रोहिणीयुता चेत्सर्वापवादिना परेवोपोष्येत्येतत्पक्षप्रदर्शनावसरे
बुधसोमवारयोरप्युपादानम्, “उदये चाष्टमी किञ्चिदि” त्वस्य ब्रह्मवे
घर्त्तवाक्यस्य, “मेतयोनिगताना” मिति पद्मपुराणग्रन्थस्य च, तत्र
प्रमाणत्वाभिधानम् । तदयुक्तमेव । अत्र एव तिथितत्त्वकृतापि—

“प्रजापत्यर्क्षसंयुक्ता वृष्णा नमसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सौम्योपोष्या महाफला” ॥ इति—

“वासरे वा निशाया वा यत्र युक्ता तु रोहिणी ।

विशेषेण नमोमासि सौम्योपोष्या सदा तिथिः” ॥

इत्यादि ग्रन्थेषु चकारध्वजणात्—

“एकादशीत्रताष्टाजन्मधिरं रोहिणीव्रतम् ।

ततो हि दुर्लभा मत्वा तस्या यत्न समाचरेत्” ॥

इति ब्रह्मपुराणे च जमाष्टमीव्रतस्य रोहिणीव्रतत्वेनेव ध्वजणा
त्तिविद्वेषे रोहिणी नियामिकेव । बुधधारादियोगे तु शुक्लफलमात्र
नित्युक्त्वा “वष्टिदण्डामप्यष्टमी रोहिणीरहिता परित्यज्य रोहिणी
सहिता स्वत्पाप्यष्टमी परेवोपोष्ये” ति स्पष्टमुक्तम् । दक्षिणात्य-
निरन्धेऽपि सर्वेषु इत्यमेव निर्णयः ।

या तु शुद्धाधिका पूर्वदिने निशीथे तद्विहाय वा रोहिणीयुक्ता,
उत्तरदिने च तद्युक्ता, दिनद्वयेऽपि वा रोहिणोरहिता, सा पूर्वोपोष्या ।
संज्ञाहोरात्र्यापि यात् । अथमातिशये कारणमावाह्य । या तु
विदाग्रिमा, तस्या अन्यतरस्मिन्नेव दिने दिनद्वयेऽपि वा निशीथ
स्पर्शास्पर्शसंमग्नारोहिणीसाहचर्येऽपि पक्षत्रयं भवति । अन्यतर-
स्मिन्नेव दिने निशीथे तत्साहित्यम्, दिनद्वयेऽपि तस्मिन्स्तत्साहित्यम्,

दिनद्वयेऽपि तद्विहाय तत्साहित्यमिति । तत्रापक्षे भैव ग्राह्या ।
तत्र पूर्वादिनगाया ग्राह्यात्वे तावच्छ्रद्धिपुराणम्—

“सप्तमीसयुताष्टम्या निशीथे रोहिणी यदि ।
भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रादिवाक्ये ॥ इति ।

“सप्तम्यामर्द्धरात्रौ ” इति प्राग्लिखितं विष्णुधर्मोत्तरं च ।

उत्तरदिनगायास्तथात्वे—

“मासि भाद्रपदेऽष्टम्या कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रौ ।
शशाङ्के वृषराशिस्थे प्रजापत्यर्क्षसयुते ॥
उपापितोऽर्चयेत्कृष्ण यशोदा देवर्क्षी तथा” ।

इति भविष्योत्तरम् ।

अत्र स्वरसाच्छ्रद्धोत्तराप्रतीतिः । अत एव तत्रैव वचनान्तरम् ।
“अग्निदाया च सार्क्षाया जातो देवकिनन्वन् ” इति । अत्र जन्मभ्रवणा-
दर्थराने श्रुतसाहित्यं गम्यते । विद्वाविद्वयोजन्मभ्रवणं च कल्प-
भेदादविरुद्धम् ।

द्वितीयपक्षे तृतीयैव ग्राह्या ।

‘वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसयुताष्टमी ।

समृक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसयुताष्टमी” ॥

इति ब्रह्मवेत्तवचनात् ।

“प्रातः सकल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्”

इत्युपक्रमकालमारभ्य तिथेः सत्त्वाच्च ।

“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

तिथिर्याभिमतः सा तु कार्या नोपक्रमोत्थिता” ॥

इति यौधायनवचनात् ।

अत एव घोषायनेनेचोक्तम् ।

“उदये तूपग्रामस्य नक्षत्रास्तमये तिथिः ।

मध्याह्नयापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः” ॥ इति ।

तिथेस्त्रिसंध्यव्यापित्वाच्च ।

“त्रिसंध्यव्यापिनी या तु सैनं पूज्या सदा तिथिः ।

न तत्र शुक्लादरणमन्यत्र हरिषासरात्” ॥

इति पञ्चाशच्चरणात् ।

नक्षत्रस्यास्तमयनिशीथसम्बन्धित्वाच्च ।

“उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्मि याति मास्तर-।

यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥

इति भविष्यत्पुराणविष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे—

“जयन्ती शिरसाग्निश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

हृत्पोषास तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम्” ॥

इति वचनम् ।

यश्च गण्डपुराणे—

“अयस्या पूर्वंविद्यायामुपशसं समाचरेत् ।

तिथ्यन्तं चोसयान्ते वा व्रतो कुर्यात् पारणम्” ॥ इति ॥

तदुत्तरदिने “निशीथे रोहिणीयोगाभावे पृथग्दिने च तत्सत्त्वे
व्रजनिये” इति वचननिषिद्धसप्तमीविद्धाप्रतिप्रसवार्थं चाध्यम् ।

द्विनद्वयेऽप्यक्षरत्र विहाय रोहिणीयोगो दस्तृतीय पक्ष ।
सोऽनके प्रकारेभवति ।

पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तयोस्तिविनक्षत्रयो परेद्युर्निशीथा
दयंगिः समाप्त्या, नक्षत्रस्य पूर्वद्युर्निशीथादयंगिः प्रवृत्तस्योत्तरेद्युस्त-
स्मादयंगिः समाप्त्या, तिथिमात्रस्य पूर्वद्युर्निशीथादयंगिः प्रवृत्तस्यो-
त्तरेद्युस्तस्मादयंगिः समाप्त्या चेति । सत्रयापि परेद्युरेवापवास
“यजनीया प्रयत्नेने” ति सप्तमीविद्धाया निषेधात् । सप्त्यकालमात्रस्य
तिदिनक्षत्रयो सत्त्वाम् । प्रथमद्वितीयप्रकारयो परेद्युः रात्रियोग-
घट्ट्याम् । “रात्रियुक्ता प्रकुर्वते” ति उच्यते । यद्यपि द्वितीय-
प्रकारे तत्रस्य पूर्वद्युरेव भूयस्त्वम् । तथापि प्रधानभूताया अष्टम्या
परेद्युरेव तत् । नवमीयुताष्टम्यामत्रस्यापि नक्षत्रयोगस्य संपूर्णत्वं
च धावनिकमुक्तं स्कन्दपुराणे—

“सप्तमीसयुताष्टम्या भूत्वा ऋक्ष द्विजोत्तम ।
प्राजापत्य द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥
तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा” । इति ।

तृतीयप्रकारे यद्यप्यष्टमी पूर्वद्युर्द्वारात्रयापिनी यदुरात्रि-
योगवती च । नक्षत्रयोगश्च स्वत्पोऽपि सप्तमीयुतायामपि—

“मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन्मुक्तं हि लभ्यते ।
घासरे वा निशाया वा यत्र सप्त्यापि रोहिणी” ॥

इत्यादि सामान्यवचनैर्ग्राह्यत्वेनोक्तं एव । तथापि सप्तमीविद्धा-
निषेधप्रतिश्रवस्य ।

“विना ऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसयुताष्टमी ।
कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसयुताष्टमी” ॥

इति स्पष्टं नवमीयुतायाम् । रोहिणीयोगाभावाविषयत्वप्रतीतेः ।

“रात्रियुक्ता” मित्यस्य च रात्रि-यापिन्या अर्धरात्रि-यापिन्याश्च विधे “दिवा वा यदि वा रात्रौ भास्ति चद्राहिणीकला” इत्येतत्स मभि-याहारत्सर्वाया नक्षत्रयोगाभावविषयत्वात्सप्तमीविद्धाया बहु-भिरन्वचनैर्निषेधात्परैव युक्तेति सर्वेषा निरन्वकाराणामभिप्रायः । प्रजानभूताया अष्टम्या अर्धरात्र्ययापिन्या कर्मकालव्याप्तिशास्त्रादेव सिद्धं यद्व्याख्यातम् । तद्विषयसंकोचार्थमेव हीदं वाक्यं ‘दिवा वै’त्यादौत्युक्तम् । तेन रोहिणीयोगो मुख्यो निर्णायकः ।

तेन क्वचित्सदेहे निशीथे तद्योगः । सेनापि क्वचित्सदेहे सप्तमी-विद्धाया निषेधाप्रचमोयुक्तायाश्च प्रशसावचनाद्यप्रमीयोगः । सर्वथा अष्टम्या नक्षत्रयोगाभावे तस्या निशोध्ययोग इति संक्षेपः ।

यदा च

“रोहिणीसहिता कृष्णा भास्ति भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्राद्धर्मोर्ध्वं कलयापि यदा भवेत् ॥

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी”

इति स्कान्दात् “सिंहार्के” इतिद्यामाश्रुतिसिद्धवचनाच्चाक्षरान् रोहिणीयोगं यथाष्टमी जयन्ती न तु यदा कदाचिद्योगे । तदा तादृश्या जयन्त्यामेव “जयन्ती शिवरात्रिश्चे”ति “जयन्त्या पूजयिद्धाया” मिति च विष्णुसमोत्तरगरुडपुराणवाक्याभ्यां सप्तमीविद्धाया प्रतिप्रसयो न त्वष्टमीमात्रस्यार्द्धरात्रसत्त्वे तदूर्ध्वं च रोहिणीयोगे ।

यदापि—

“धावणस्य च मासस्य दृष्ट्याष्टम्या नराधिपः ।

रोहिणी यदि लभ्येत जयन्ती नाम सा तिथिः ॥

इत्यादि हेमाद्रिभाष्यादिसिखितसनत्कुमारसहितादिग्रन्थेभ्यो यदा कदाचिद्रोहिणीयुक्तापि जयन्ती । तत्रापि दिनद्वयं परेद्युरेव । वा

जयन्त्यां चास्मान्तरैर्नवमीविद्धाया त्रिधानात्पूर्वद्युवे तादृश्या
सप्तमीविद्धाया प्रतिप्रसर । पश्चिमेवात् । उक्तं च तथास्मिन्
यचनद्वये माधवेन ।

यदापि—

“अभिजिन्नामनक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी ।

मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दन ” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणउचनाद्रामावतारादिप्रादुर्भायतिथिष्वपि
जयन्तीशब्दप्रयोगदर्शनाच्चात्र प्रकरणेऽष्टमीमात्रं जयन्तीशब्देनोच्यते ।
तदापि “विना अक्ष” मित्येतद्वचनकथाकमतया पूर्वक एव विजयोऽस्य
सप्तमीविद्धाविधेरिति ।

विद्धास्मिन्विषये अष्टम्या अल्पत्येनाग्राह्यत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थं
संपूर्णत्वाभिधानपूर्वकग्राह्यत्वमभिधाय प्रतिप्रसवाभार्थासिद्ध
सप्तमीयुतानिषेधोऽनूद्यते पञ्चपुराणे—

“पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी स्मृता ॥

क्ला काष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथि ।

नवम्या सैव प्राप्ता स्यात्सप्तमीसंयुक्ता न हि” ॥ इति ॥

संयुक्ता रोहिण्येति शेषः ।

किञ्च रोहिणीयोगस्येव नवमीयोगस्यापि फलविशेषहेतुत्वेऽ-
भिहिते तद्वत्त्वा ग्राह्यत्वाभिधानाच्च “कलदागतं मधु को नाम नास्वा-
दयती” ति न्यायेन तस्य विशेषस्य निमित्तवशादवश्यकर्तव्याया
(१)जातेष्टौ पूतत्वादेरिवावश्यकाम्यत्वात्तदर्थमपि नवमीयुतैश्च कर्तव्या ।

(१)—पुत्रे जाते “चैश्वानर द्वादशकपाल निरूपत्” इति विहिता
जातेष्टिः पुत्रान्युदयकामस्य पुत्रोत्पत्तिनिमित्तवती विज्ञेया ।

बुधसोमवारयोगेन तु ब्राह्मत्यानामिधानाद्रोहिणीनवमीयोगेन विषय-
विरोधे ब्राह्मत्वेन सिद्धायां कलातिशयमात्रहेतुत्वमात्रं व्यस्येति
विशेषः ।

तथा च स्कन्दपुराणे —

“उदये चाष्टमी किञ्चिन्नरमी सकला यदि ।

भवेत्तु बुधवारेल्लभ्यापत्यर्क्षसंयुता ॥

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वायवा न वा । इति ॥

“मेतयोमिगतानां” मित्यादिमाग्लित्वितं पद्यपुटाक्षं च ॥

एवं च किञ्चिद्रोहिणीयुताया अपि सप्तमीयुताया अर्द्धरात्र-
व्यापिन्या यद्वा त्याज्यत्वम् । तदा किमु यत्कव्यम् । शुद्धायास्तादृश्या-
प्राप्तसाधितं तदिति ।

या तु विद्याधिका दिनद्वयेऽपि रोहिणीयोगरहिता सा त्रिविधा ।
अथतरस्मिन्नैव दिने निशीथे वर्त्तमाना, दिनद्वयेऽपि तादृशी,
दिनद्वयेऽपि तदस्पृशिणी, चेति । तत्राद्यपक्षे वा तादृशी सैव ब्राह्म्या ।
“दिवा वा” इत्यादिवाक्यात् । द्वितीयतृतीयपक्षयोस्तूत्तरैव । सप्तमी-
युताया निषेधात् । सङ्कल्पादिकर्मकालव्यापित्यादिभूतौक्त्यद्वयगुण-
लाभाच्च ।

यत्तु—

“अलाभे रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तमामिनी ।

तत्रोपवासं कृत्यैव तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥

इति गौडभूतं विष्णुसहस्रवचनम् ।

तद्रोहिणीयोगरहिताया अष्टम्या पूर्वदिन एव निशीथन्या-
पिन्या कदाचिदस्तमयन्यात्तरपि सम्भवादुपोद्बलकमात्रम् । न ॥

निर्णयिकम् । “विशेषेणैन्दुसयुता” मित्यादिवचनविरोधात् ।
 “कृष्णाष्टमी स्कन्दपट्टी” इत्यादिसामान्यवचनानि ॥ विशेषवचन
 विरोधेऽकिञ्चित्कराण्येव । अविरोधे परमुपोद्धलकानि । एवं सति
 दिनद्वयेऽप्यस्तमयव्यापिन्या जन्माष्टम्या विष्णुरहस्यवचने-
 नान्यतरनिर्णयासम्भवात् “त्रिसन्ध्यव्यापिनी” त्यादि सामान्यव-
 चनवशाद्यदुत्तरस्या प्राद्यत्वमाचार्यचूडामणिनोक्तम् । तदर्द्धरात्रस्य
 प्रधानकालत्वेन तद्व्यापिन्याश्च प्राद्यत्वेन सर्वसमतननावचनेषूक्तौ
 सत्या साहसमाश्रम् ।

अथ पारणाविवेचनम् ।

एव निर्णीताया निधौ भविष्योत्तराद्युक्तप्रकारेण सङ्कल्पपूर्वक-
 मुपवास सपरिवारधौकृष्णपूजा जातकर्मनाशच्छर्द्धादि महोत्सव
 पूजापूर्वक चन्द्रार्घ्यदानं जागरणं च पुराणश्रवणादिना विधाय
 द्वितीयदिने पाण्डात्मक भोजनं कर्तव्यम् । प्रागुल्लिखितसामान्य-
 वचनेभ्यः “अर्चयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनी” त्यत्रत्यसङ्कल्प
 मात्रलिङ्गात्तिथ्यन्तादिकालविशेषविधानाच्च । तच्च पारणं कैयला
 ष्म्युपवासे पारणादिने तिथ्यनुवृत्तौ तदन्ते कर्तव्यम् ।

“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ।

कृत्योपवास तिथ्यन्ते तथा कुर्याच्च पारणम्” ॥

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र जयन्तीशब्दो जन्माष्टमीमात्रवचनः । तिथिमात्रान्ते
 पारणविधानात् ।

“जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिमान्ते च पारणम्” ॥

इति भृगुवचनाच्च ।

अत्र तिथिभयोरिति तरेतरयोगद्वन्द्वमद्वैतवान्तशब्देन समासस्ति
धर्मस्यान्तो यस्मिन्काले तस्मिन् इति । (१) बृहद्रथतरसामेतिवत् ।

(१) बृहद्रथन्तरसामग्रणं जेमिनोयन्यायमालाया माधवेन विहितम् ।
“अतिदेश्य विनिश्चेतुं कर्तृषु रथतरम् ।
गायतीत्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥
इति चिन्ता गानयुक्ता त्वमि त्वेत्यूक् प्रसिद्धित ।
लाघवादिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥

इदमाध्यायते—“कर्तृषु रथन्तर गायति” इति । “क्या
नधिग्र आभुवत्”—इत्याद्यास्तिस्रश्च कर्तव्यः । तासु वामदेव्यं
सामाध्ययनत प्राप्तम् । तद्वाधितु रथन्तरं साम तास्यतिदिश्यते ।
तत्र—अतिदेश्यस्वरूपं निश्चेतुं रथतरादस्याध्विन्त्यते । गान-
विशेषयुक्ता “अभि त्वा शर नोनुम” इतीयमृद् “रथन्तरम्” इत्युच्यते ।
वृत्त—अध्येतृप्रसिद्धिर्न । “रथतरं गायताम्” इति केनचिदुक्ता
अध्येतारं स्वरस्तोभविशेषयुक्ता “अभि त्वा” इत्यृच पठन्ति, न तु
स्वरस्तोभमानम् । तस्मात्—गानविशिष्टाया अचो रथन्तरादर्थ-
त्वम् । इति प्राप्ते द्रुम—स्वरादिविशेषानुपूर्वीमानस्वरूपमृगक्षरव्य-
तिरिक्त यद्गानम्, तदेव रथन्तरादर्थः । वृत्त—लाघवात् ।
किं च—कर्तृषु गानमतिवेष्टुं योग्यम् । न त्वृचस्तद्योगतास्ति ।
“क्या न” “अभि त्वा” इत्यनयोर्ध्वोर्युगपदाराधेयभावेन पठि-
तुमशक्यत्वात् । तस्मात्—गानविशेष एव रथन्तरादिरादर्थः” ।

(७ अध्या० २ पा०)

पुनरपि तत्रैव तेन नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य
प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गानमाध्यायस्य स्मारितम् । यथा—

“सामोक्तिबृहदाद्युक्ता गीतायामृचि केरले ।

गाने वा, गान एवेति स्मायते सप्तमोदितम् ॥

सामान्यवाची सामशब्दः, विशेषवाचिनो बृहद्रथतरादिशब्दाश्च
गानमात्रे वर्तन्ते । न तु गानविशिष्टायामृचि, इत्ययं निष्प-
सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयोगितया
स्मायते” । इति ॥

[अत्र सायणसामवेदभूमिकापि दृश्यते (पृष्ठे ६—१०) । इयं
च १६२५ वि० सप्तसरे सत्यव्रतसामधर्मिणा प्रकाशिता]

पूर्वं तिथिनक्षत्रयो पृथङ्निर्देशात् । केवलरोहिणीव्रतस्यापि च
गौडनिग्रन्थेषु दृष्टत्वात् । तेन केवलतिथिव्रते तिथ्यग्ने नक्षत्रने
नक्षत्रान्तर इति द्रष्टव्यम् । रोहिणीयुक्ताष्टम्युपवासे तु पारणादिने
उभयानुवृत्तावुभयान्ते तत्कर्तव्यम् ।

“कार्या विद्वांस्तु सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।
तत्रोपवास कुर्यात्तु तिथिमान्ते च पारणम्” ॥

इति पद्मपुराणात् ।

“अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
हन्यात्पुरा कर्तुं कर्म उपवासाजितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
तस्यातप्रयत्नतः कुर्यात्तिथिमान्ते च पारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्तवचनाच्च ।

इदं चोभयान्ते पारणं यदि सार्धयामोपरितनैकयामात्मकमहा-
निशातोऽर्धागुमयान्तप्रतीक्षया भोजनकालो लभ्यते तदा ।

“न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतात् ।
तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम्” ॥

इति गौडनिबन्धोदाहृतवचनात् । रोहिणीव्रतं तद्युक्ताष्टमीव्रत-
मेव । “यो ह्युभयो” रिति न्याय्यात् ।

“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।
अन्यथा पुण्यहानि स्यादृते धारणपारणम्” ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते ।

“अन्यतिथ्यागमो राशौ तामसस्तैजसो दिवा ।
तामसे पारणं कुर्यास्तामसीं गतिमश्नुते” ॥

इति च गण्डपुराणे यो रात्रिपारणनिषेधः । स जयन्तीप्रतयति
रितविषय इत्यर्थः । यदा तु तादृशे काले उभयान्तो न लभ्यते
किन्त्वेकतरान्त एव । तदा तथापि पारणं कर्तव्यम् ।

जयन्तीं प्रक्रम्य धृष्टिपुराणे—

“भान्ते कुर्यात्तिथेर्द्योपि शस्तं भारत पारणम्” इति ।
“रोहिणीसंयुता चेयं विद्वद्धि समुपोषिता ।
पियोर्गे पारणं च्छर्मुनयो ब्रह्मयादिन ॥
सायोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि विद्युज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादिति वेदविदो विदुः” ॥

इति वचनात् ।

“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपयासो यदा भवेत् ।
पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नेकस्य सक्षयः” ॥

इति नारदव्यवचनाच्च ।

“सायोगिके” इति वचनमेतदग्रे कथितम् । यदा तु महानिशाऽ-
व्यवहितपूर्वक्षणे एव महानिशाया वा एकतरस्याप्येत, तदा
महानिशाया अपि पारणं कुर्यात् ।

“निष्युक्तयोर्यदा द्वेदो नक्षत्रान्तमथापि वा ।
अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं त्वष्टेऽहनि” ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अर्द्धरात्रे महानिशायाम् ।

तत्रैव भोजननिषेधात्प्रतिप्रसन्नस्योचितत्वात् । अत एव चन्द्रो-
परागेऽप्युक्तं “मुक्ते शशिनि मुञ्जीत यदि न स्यामहानिशेति” ।

नक्षत्रान्तग्रहणं च 'तिथ्यन्तस्याप्युपलक्षणम् । प्राधान्यात्तिथिग्रहणौ-
चित्येऽपि यन्नक्षत्रग्रहणं तत्—

“या काश्चित्तिथयः प्रोक्ता पुण्या नक्षत्रयोक्तः ।

ऋक्षान्ते पारणं नृणां दिना अत्रणरोहिणीम्” ॥

इति वचनाज्जयन्तीव्रतेऽनक्षत्रान्तो नापेक्षितस्तिथिमात्रान्तेऽपि
मुख्यतयैव पारणं कर्तव्यमिति समो भवेत्तन्निवृत्त्यर्थम् । इदं तु वचनं
जयन्तीव्रतेऽपि । नक्षत्रान्तप्रतीक्षायां बहुमिर्वचनैरुक्तत्वात् । अन्यत्र
सायोगिके व्रते “सांयोगिके” इत्यादि सामान्यवचनादेकतरान्तोऽपि
मुख्यं काल इति नक्षत्रमात्रान्ते पारणं कर्तव्यम् । अत्रणद्वादशीजन्मा-
ष्टमीग्रहयोस्तुभयान्त एव मुख्यं काल इति नक्षत्रमात्रान्ते पारणं
कर्तव्यमित्यत्रोभयान्तस्य मुख्यपक्षत्वद्योतनार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

नैनान्यत्र “तिथिनक्षत्रव्रतेष्वन्यतरान्तोऽपि मुख्यं कालः । अत्र
तुभयान्त एव स । अन्यतरान्तस्तु गौणः । “तिथिनक्षत्रनियमे”
इति सामान्यवचनेन तु बृहद्रथन्तरसामेतिषद्ब्रह्मपूर्वकं उत्तरपद-
समाप्तो न भवत्येव । “पञ्चगवधनो” (१) “वाक्त्वचम्रिय” इत्यादि-
वचनलिङ्गाभावात् । कृतेऽपि चाद्वन्द्वे तदर्थोऽविद्यक्षित एवोद्देश्य-
विशेषणत्वा” दित्युक्तम् ।

गौडनियन्धेषु तु “तिथ्युक्षयो” रिति वचनं “अर्धरात्रे ततः
कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि” इति पठित्वा यद्यर्धरात्रे उभयोरन्यतरस्य
चान्तस्ततोऽपरेऽहनि दिवस एव पारणं कुर्यान्त तु कस्याप्यन्त
प्रतीक्षणीय इति “वर्जयित्वा महानिशा” मित्येतदविरोधेनैव
व्याख्यातम् ।

शक्यं तु हेमाद्रमुदाहृतपाठेऽपि तदविरोधेन व्याख्यातुं
व्रतान्तरनिषिद्धरात्रिपारणप्रतिप्रसवार्थत्वेन । अत्रार्द्धरात्रेऽपि

(१)—अत्र “ब्रह्माच्छुद्धपदान्तात्समाहारे” (५।४।१०६)
इत्यनेन दृश्यते ।

पारण कमूर्तुञ्जितम् । किमु तत पूर्वरात्राविति । अपि शब्दध्वजा
त्स्वार्थतात्पर्यत्यागेनान्यार्थतात्पर्यावगमात् । “आततायिनमायान्तमपि
घेदन्तपारणं रणे” इत्यादिवत् ।

तेन महानिशात् पूर्वमन्यतरान्तप्रतीक्षयापि भोजनकालालाभे
सामान्यरूपस्यापि रात्रिपारणनिषेधस्यातिशये कारणाभावात्
“तिष्ठन्ते चोत्सधान्ते वा प्रती कुर्वीत पारण” मिति वचनाच्च जाग-
रान्ते दिवेव पारणं कर्त्तव्यम् । महानिशात् पूर्वं मुख्यगौणान्य
स्वरकाललाभे तु दाक्षिणात्यनियन्धेप्यलिखनात् “न रात्राविति वचने
नादृशास्तेऽपि रोहिणोऽवतशब्देन वा नक्षत्रमात्रव्रतग्रहणेऽपि “तिष्ठ-
क्षयो” इत्यादि वचनादेव कैमुतिकन्यायव्याख्यातान्महानिशात्
पूर्वं रात्रायप्यत्र पारणं सिध्यत्येव मुख्यगौणपक्षाधरणेन । न तु
प्रतान्तरर्षादिवैय पारणमिति नियमः ।

मद्भरत्ने तु रात्रिपारणनिषेधवचनामामरापि प्रयुक्तिमङ्गीकृत्य
दिवान्यतरान्तलाभे दिवैव, मद्भयान्तप्रतीक्षया रात्रौ । दिवान्यतरा-
न्तस्याप्यलाभे तु महानिशात् पूर्वम् । तल्लामे तत्रैव । महानिशाया
मेव तल्लामे तत्रापि । “अर्द्धरात्रेऽपि वा” इति वचनात् । “उत्सधान्ते
वा” इति त्वशक्त्यप्यमेवेत्युक्तम् । अशक्तस्य तु शेषिनिरोधप्रसङ्गात्
“उत्सधान्ते” इति वचनाच्चैव रात्रिगमेऽपि पारणं भवत्येवेति ।

अथ नित्यत्वकाम्यत्वविवेचनम् ।

इदं च अमाष्टमीवर्तं नित्यं तावद्भवत्येव ।

“प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता आचम्यस्यासिताष्टमी ।

वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्या नुष्ठयर्थं चक्रपाणिनः” ॥

इति धीप्साध्वजात् ।

न च श्रीसायुक्ते वसन्तो हि निमित्तत्वेन गम्यत इति न्यायेना
ष्टमीविशेषावच्छिन्नस्य जीवनस्य निमित्तत्वे तस्य नुष्ठयर्थमिति

फलस्य चोद्देश्यद्वयस्य कयमेकस्मिन्वान्ये समावेश इति वाच्यम् ।
 भिन्नरूपत्वात् । एकरूपं ह्युद्देश्यद्वयं निमित्तरूपं फलरूपं वा
 एकेन विधिना नाप्नोति । एकेनैव नैराकाङ्क्षात् । यस्य पिता पिता-
 मह इतिरत् । भिन्नरूपं त्वन्वेत्येव । यथा जातेष्टिविधौ जननं निमित्तं
 पृतत्वादि च फलम् । नहि निमित्तेन फलस्यकाङ्क्षा निवर्त्यते फलेन
 वा निमित्तस्य । सम्भवति ह्यस्मिन्निमित्ते अनेनेद् फलं भावयेदि-
 त्येकरूपा वचनव्यक्तिः । तेन यदुद्देश्यद्वयान्वयनिमित्तवाक्यभेदपरिहारार्थं
 यश्चक्रपाणितुष्ट्यर्थं व्रतं चाकामान्तरेण विहितं तद् “यर्षं यर्षं कर्तव्य”
 मिति वचनव्यक्त्यभिधानं हेमाद्रेस्तदपुक्तमेव । निमित्तस्याविधे-
 यत्वाच्च । पृतत्वादीनां त्वर्थ्यं दकल्प्यानां सापेक्षाणामेव फलतेति
 न फलानेकत्वम् । अक्षरणे प्रत्ययायश्चणाय नित्यम् ।

तथा हि भविष्योत्तरे—

“आघणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ” ॥ इति ॥

तत्रैव जन्माष्टमीं प्रकृत्य—

“अगुर्गन्धर्वकं याति याददिन्द्राध्वतुर्दश ” ॥ इति ॥

हरन्दपुराणेऽपि—

“शद्राघ्नेन ॥ यत्पापं शरहस्तस्थभोजने ।

तत्पापं लभ्यते पुमिर्जयन्त्या भोजने कृते” ॥ इति ॥

तथा—

“गृध्रमासं यरं काकं श्येनं वा मुनिसत्तम ।

मासं वा द्विपदां भुक् कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

कृष्णाष्टमीदिनं प्राप्ते येन भुक्तं द्विजात्तम ।

शैलोनृसर्पभयं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

ग्रहोपस्य सुराणस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा ।

— — — — —

‘ ‘ ‘

‘ ‘ ‘

काम्यं चेदम् । फलस्योपि ध्वज्यात् ।

तथा हि स्कान्दे—

“जन्माष्टमीवर्तं ये वै प्रकुर्वन्ति नरोत्तमा ।

कारयन्त्यथ वा लोकास्तस्मीस्तेषां सदा स्थिरा ॥

स्मरणं वास्तुदेवस्य मृत्युकाले भवेन्मुने ।

सिद्धयन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीवर्ते” ॥ इति ।

विष्णुरहस्येऽपि—

“प्रज्ञापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत सोषोष्या सा महाफला” ॥ इत्यादि ।

न च कादाचित्कत्वाकादाचित्कत्वयोर्विरोधात्कथमेकस्य नित्य-
काम्यतेति वाच्यम् । न हि कामसंयोगस्य कादाचित्कत्वसिद्धि-
फलम् । न तु कामनाप्रयुक्तमप्यनुष्ठानम् । तस्मिन्नेते फललाम-
सिद्धिश्च । तेनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवन्न कोऽपि विरोधः ।

ननु यदीदं जन्माष्टमीवर्तं नित्यम् । तर्हि तदकरणे प्रायश्चित्त-
भवयेत् भाव्यम् । तथा नित्यैकादशीवर्ताकरणे—

“अष्टम्या च चतुर्दश्या दिवा भुक्त्यैन्दवं चरेत् ।

एकादश्या दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पवणि” ॥ इति ।

यद्यप्यष्टमीचतुर्दशीपर्वसममित्र्याहारपदुग्रताद्भिन्नो यो भोजननि-
षेध एकादश्या पश्यते, तदतिव्रम इदं प्रायश्चित्तम् । तथापि घृतस्या-
प्यभाजनसंकल्परूपस्य फलतोऽभोजनरूपत्वाद्यतिव्रमेऽपीदमेव

युक्तम् । अष्टम्यादौ तु नित्यव्रताभावान्निषेधातिक्रम एव तत् ।
न हि व्रतकारणदेऽष्टमीचतुर्दशयोर्नक्तभोजन पर्वणि च दिवाभोजन
नित्यव्रतत्वेन क्वापि श्रूयते । तथा नित्यव्रते कदाचित्तदशकौ प्रतिनिधि-
नियमेनापि भाव्यम् । यथैकादशीव्रत एव “एकभक्तेन नक्तेन क्षीण-
घृद्धातुर क्षिपे” इति ।

अत्रोच्यते । प्रायश्चित्तं तावत्—

“प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकजाताभामनादिष्टस्य चैव हि” ॥

इत्यादि अधिष्यति ।

न हि सर्वस्य विषेर्निषेधस्य वाऽकारणं प्रायश्चित्तं विशेषत
उपदिष्टमेव भवति । तथा सत्येतद्वाक्यानर्थक्यमापत्तेः । प्रीतिनिधिस्तु
सामान्यत उक्त एव प्रहस्यैवर्त्ते—

“उपवासासर्मर्षश्चेदेक विप्रः तु भोजयेत् ।

तावद्भनादि वा दद्याद्यद्भुक्ताद् द्विगुणं भवेत् ॥

सद्वत्समिता देवी जपेद्वा प्राणसमात् ।

पुर्याद्वा दशसत्याकान्यथाशक्तिं व्रते नरः” ॥ इति ।

देवीं गायत्रीम् ।

तस्मान्न कोऽपि दोष इति संयोगपृथग्त्वादुभयरूपत्वं जन्माष्टमी
व्रतस्य । यत्तु “जन्माष्टमीजयतीव्रतयोर्भेदसिद्धयर्थं जयन्तीव्रतमेवो
भयरूपम् । जन्माष्टमीव्रतं तु केवलनित्यं” मित्युक्तं माधवाचार्येण ।

तन् “जन्माष्टमीवत ये वा” इति स्कन्दपुराणे जन्माष्टमीव्रत पर
फलधयणादयुक्तम् ।

तथा—

“केवलेनोपवासेन तस्मिञ्च मदिने मम ।

शतजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

इति माधवोदाहृतेऽपि वाक्ये पापक्षयरूपं फलं ध्रूयत एव । न हि
पापक्षयरूपफलधयणमात्रेण नित्यत्वम् । (१) विघनादियागानामपि
तदापत्तेः । किन्तु निमित्तोपाधौ विधानात् । तदावेदकं च धोप्सादि ।

(१)—विघनसङ्गौ द्वावग्निष्टोमस्वरूपौ यागौ “विघनौ पशु
कामस्य” इत्यनेन कात्यायनधौतसूत्रे (२२ । ११ । १६) प्रतिपादितौ ।
तत्रेको विघनाख्यो यागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे निरूपितः —

“इद्दं वै रजाविशो मरुता नापाचयन् । सोऽनपचय्यमान एतं
विघनमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनैवासा तं संस्तम्भं व्यहन् ।
यद् व्यहन् । तद्विघनस्य विघनत्वम् । विपाप्मानं ब्राह्म्यं हते ।
य एतेन यजते । य उ चैनमेव वेदः” । (२ । ७ । १८ । १)

“पुरा कदाचिदज्ञं कुर्यन्तमिन्द्र मरुतसङ्गका प्रजा कण्ठदानेन
पूजां नाकुर्वन् । सोऽयमपूज्यमान इन्द्रस्तत्परिहारायैतं विघनाख्यं
क्रतुविशेषमेकाहं निश्चत्य, तदनुष्ठानेनासां प्रजानां तं संस्तम्भं
स्तम्भनरूपं प्रातिकूल्याचरणं व्यहन् विहतं हृतवान् । यत् यस्मात्
कारणात्, अननं कमणं विहृतवान् । तस्माद्विहन्त्यानेति ध्युत्पत्त्या
कर्मणो विघनानाम् सम्पन्नः” इति सायणभाष्यम् ।

तदसमभिव्याहृते तु पापक्षयफलध्वनेऽपि काम्यत्वेव विघना-
दिवत् ।

द्वितीयो विघनश्च तारुण्यमहाप्राज्ञे प्रतिपादितः —

“इन्द्रमदेव्यो माया असचन्त । स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
एतं विघनं प्रायच्छन् । तेन सर्वामृषो व्यहत । यद् व्यहतं तद्विघनस्य
विघनत्वम्” । (१६ । १६ । १)

“अदेवा असुरास्तेषां सम्बन्धिन्यो यास्ता अदेवत्यो माया
यज्ञना असुरैः प्रयुक्ता इन्द्रमसचन्त, इन्द्रेण मयुक्ता अभवन् । स
घेन्द्रो मायापरिहारोपायार्थं प्रजापतिं सेवित्वा विघनाख्यं क्रतुं
लब्ध्वा तेन क्रतुना सर्वामृषः सर्वाभ्यद्रून् व्यहत विशोषेण हतवान् ।
यस्मात् व्यहतः । अनेन द्युत्पत्त्या क्रतोर्विघननामकत्वं सम्पन्नम्”
इति सायणाचार्यः ।

एतौ विघनसंज्ञकौ यागौ फलश्रुतिमात्रेण न नित्यौ,
किं तु काम्याविति ग्रन्थदृढाशयः । तथा हि—यागेषु कचि-
त्पापक्षयरूपं फलं धृतम् । तत्र नित्यनेमिचिकर्म्मणां पापक्षयफल-
फलस्य बोधनात् यत्र यत्र पापक्षयः फलं ध्रूयते तत्र तत्र सर्वस्यापि
नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं वा भवितुमर्हतीति चेन्न समीचीनम् । कुत इति
चेत् विघनादियागेषु व्यभिचरितत्वात् । विघनो नाम यागः पाप-
क्षयार्थं विहितोऽपि काम्यक्रतुकाण्डपाठात् काम्य एव । न तु
नित्यो नैमित्तिको वा । यदि पापक्षयफलकत्वमेव नित्यताप्रयोजकं
स्यात् । तर्हि तस्यापि (विघनसंज्ञकतोरपि) नित्यत्वापत्तिः ।
तत्तु नेष्ट कस्यापि । अतो यत्र घीप्सादि (अहरहः सन्ध्यामुपासीते-
त्यादि) ध्वनं तस्यैव नित्यत्वं स्वीकर्तुं शक्यते । विघने तु
घीप्साद्यभावात् नित्यत्वापत्तिरिति सर्वमवदातम् ।

न च "अमृतत्वं च गच्छती" त्यवश्यापेक्षितामृतत्वप्राप्तिलक्षणक
सत्प्रत्ययधया पुरात्पादनस्य नित्यत्वमुक्तं । (१) सोमविद्याप्रजनये, तथा
मापक्षयस्यापि सर्वदा सर्वेषु मपेक्षितत्वात्तत्फलत्वेन नित्यत्व स्यादेव,
अवश्यापेक्षितकलसाधनत्वमेव ह्यावश्यकत्वापरपर्यायं नित्यत्वमिति
वाच्यम् ।

(१)—सोमविद्याप्रजनयो मीमांसाया विवृत । यथा जेमिनीय-
न्यायमालायाम्—

"सोमार्थेतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कमतोऽग्निम् ।

धीप्सातृष्टेयविज्ञानलोकैस्त्वन्नित्यत्वेभ्यते ॥

इदमाज्ञायते—“सोमेन यजेत” “स्याध्यायमधीयीत” “प्रजा-
मुत्पादयेत्” इति ।

तत्र सोम काम्य, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति काम
स्योगेनाज्ञातत्वात् । अध्ययनप्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिन्यायेन
स्वर्गं फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि कल्प्यते । तस्मादिदं त्रयं
काम्यम् ।

मैवम् । धीप्सादिना नित्यत्वसिद्धे । “यसन्ते वसन्ते
ज्योतिषा यजेत” इति धीप्सा प्रतिवसन्तं निमित्तीरुत्य सोमयागं
विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गं फलम्, दृष्टप्रयोजनस्यानुष्ठेयवि-
ज्ञानस्य समयात् । तत्र कृत्यनुष्ठानस्य नित्यत्वात्तद्वेतोरध्ययनस्यापि
नित्यत्वमनिवार्यम् । “अनुत्पाद्य सुताश्च लोकं गच्छति” इति
स्मृतिलोकसिद्धपर्यमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणे-
दमाज्ञातम्—“जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्यणवाञ्जयते । प्रप्रचर्येण
प्रूपिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । येष वा अनृणो यः सुग्री
यज्वा ब्रह्मचारी” इति । अत्र ब्राह्मणप्रहणमितरयोःप्युल्लेखनायम् ।
सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात्—सोमादिकं नित्यम्” ।

(६ अ० २ पा० ११ अधि०)

यतस्तत्राप्यकरणप्रत्येवायश्चेषादेवं नित्यत्वम् । अमृतत्व
प्राप्तिकलत्ररूपेण्यारम्भस्तु कलत्रं त्रणमपि तद्विरोधीत्येवमर्थः ।
न तु नित्यत्वसाधकत्वेन । अत्र पञ्च हेतुन्मरेण नित्यत्वे सिद्धे पापक्षय-
रूपफलकल्पनं तद्विघातायोक्तं सर्वशक्तिनये नित्यकर्मणाम् ।
स्वर्गकल्पने तद्विघातप्रसङ्गादिति ।

तदयं संग्रहः ।

शुद्धा च सतमोत्रिद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा ।
रात्रिभात्रेऽपि सत्याश्च चन्द्रोऽष्टम्या भवेद्विह ॥
प्रत्येकं सा पुनर्द्विधा परेऽहनि सती न वा ।
तादृश्यपि तथा द्वेधा रोहिणीरहिता न वा ॥
तत्र शुद्धायया विद्धा परेऽहन्यसती युता ।
रोहिण्या रहिता चापि धिमतिस्तत्र नास्ति हि ॥
या तु शुद्धायया विद्धा परेऽहनि सती युता ।
रोहिण्या सा द्विधैकस्मिस्तादृश्यथ दिनद्वये ॥
आद्ये पक्षे वैव युक्ता रोहिण्या सैव समता ।
या तु शुद्धाधिका श्रक्षयुता तद्वियुतापि वा ॥
दिनद्वयेऽप्यसौ पूर्वा विद्धा सत्यधिका त्रिधा ।
एकस्मिन्निहि रोहिण्या त्रिणीधे संयुतायया ॥
दिनद्वयेऽपि तस्मिन्या तद्विहायाथ तादृशी ।
सैव प्राद्याधपक्षे स्यात्पक्षयोरभ्यौ परा ॥
धिदाधिकाहद्वयेऽपि रोहिण्या रहिता त्रिधा ।
एकस्मिन्निहि यत्तैत निधीधेऽहद्वयेऽपि वा ॥
तत्र सत्यसती चापि प्रथमे सैव समता ।
द्विनीये च तृतीये च पक्षे ग्राह्या परैव सा ॥
तिथ्यन्ते पारण कुर्याद्दृक्षान्यतिथिवत्ते ।
तिथिनक्षत्रसाध्ये त्रयान्तेऽर्वाहमहानिश ॥

भुक्तिश्चेत्स मग्नेदृक्षतिथ्यन्ते पारणं भवेत् ।
 उमयान्तो न लभ्यश्चेत्तस्मिन्नेकान्ययेऽपि तत् ॥
 महानिश्येऽसौऽपि स्याद्यदि तत्रापि पारणा ।
 दिवेव चोत्सवाते स्यात्तादृशे विषये भुजि ॥
 मुख्य कालो ह्ययान्तोऽन्यतरान्तो गौल एतयो ।
 दिव्यान्यतरसंप्राप्तौ तत्रैव भुजिरिष्यते ॥
 दिवैरोऽपि न लभ्येत लभ्येताव्वाङ्महानिशा ।
 तत्राप्यन्यतरत्र स्यान्महानिश्येऽत्र चेद्भवेत् ॥
 मुख्यो गौलोऽथर्ध्वतत्रापि पारयेदिति केचन ।
 अशक्तस्तु दिवेवेकादिगमेऽपि च पारयेत् ॥
 जन्माष्टमीव्रत चेतन्नित्यं कार्यं च सम्मतम् ।
 अतोऽशक्त प्रतिनिधिमेकग्रहाणभोजनम् ॥
 द्विगुणमादिदानं वा सावित्रीजपमेव वा ।
 सहस्रहृत्प्राणस्य संयमाद्वादशाधरा ॥
 अथ भक्तैकभक्तादीन्यस्यमाणा हरेर्दिने ।
 कर्तृप्रतिनिधिं वापि कुर्यादत्येव निश्चय ॥
 यतस्य सर्वथा लोपेऽनादिब्रतमिष्यते ॥

अथ श्रीरुष्णजन्माष्टमीव्रतपद्धति ।

इयमत्र संक्षेपतो भविष्योत्तरगर्हपुराणाद्युक्तमकारेण धीरुष्य
 जन्माष्टमीव्रतानुष्ठानपद्धति ॥

उपवासपूर्वदिने वृत्तदत्तधावनो लघुमुप्राधौ जितेन्द्रिय सुहृन्
 पचासदिने प्रातः स्नानादिनित्यवृत्त्यङ्गविधाय—

"सूर्य सोमो यम काल सद्ये भूतायह क्षया ।
 परनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरा नरा ।
 ग्राह्यं शासनमास्याय कल्प्यमिह शान्तिधिम् ॥

इत्युक्त्वा प्राङ्मुखो दर्महस्त फलपुष्पाक्षनयुतजलपूर्णमौदुम्बरदि-
पात्रं दक्षिणहस्तेनादाय मासपक्षारनक्षत्रयुता प्रातर्वर्त्तमानामष्टमीं
सप्तमीं वा तिथिमधिकरणत्वेनोलिप्यामुकफलकाम पापक्षयकामो
वा श्रीकृष्णप्रीतये जन्माष्टमीवतमह करिष्ये ।

तथा—

“वास्तुदेवं समुदिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।
उपवास करिष्यामि कृष्णाष्टम्या नमस्यहम् ॥
अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रसरोहिणीम् ।
अर्चयित्वा उपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥
एनसो भोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्द त्रियोनिजम् ।
तन्मे मुञ्चतु मा ब्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं वृत्तम् ।
तत्प्रणशय गोविन्द प्रसोद पुंरप्येत्तम” ॥

इति श्लोकचतुष्टयमुच्चार्य पात्रस्थं जलं क्षिपेत् ।

ततः सुपलिखे शोभने विशालप्रदेशे कदलीस्तम्भतानावर्णवास
शोभितं समन्तारस्थापिते रात्रपल्लवादिद्युतैर्जलपूर्णनयकलशेर्दोपा-
चलिभिः पुष्पमालाभिर्युतं चन्दनागुरुधूपितमग्निलङ्गकृष्णदागरक्षामणि
ह्लाप्यस्तमुत्तलायुदितं गीतवादिभ्रनृत्यादिमङ्गल्योपेतं पठ्या देव्याधि-
ष्ठितं देवक्या स्तिकागृहं विधाय तस्य समन्ताद्भिर्क्षिपुः सप्तसुमाञ्ज-
लीन्देवगन्धर्वादीन् सङ्गचर्मधरवसुदेवदेवकीनन्दयशोदागरांगोपीगोपान्
कंसनियुक्तान्गोधेनुकुञ्जपान् यमुना तद्गदस्थं कालियमन्यद्य सकल
तत्कालीनं गोबुलचरितं यथासमं लिखित्वा स्तिकागृहमध्ये मञ्चकं
स्थापयित्वा मध्याह्ने नद्यादिजले तिलैः स्नात्वाह्दरात्रे पूर्वार्दध
सपरितारधीकृष्णपूजां करिष्ये इति सङ्कटप्योत्तमप्रच्छेदपटावृतम-
ञ्चकोपरिसमीपप्रसुप्तस्तनपायिथीकृष्णप्रनिमोषेता पट्टजासनय

देवक्याश्चरणी सदाहयन्त्या श्रीप्रतिमया चोपेतौ यथानिव काञ्चनादिनिर्मिता प्रसुप्ता देवकीप्रतिमा स्थापयेत् ।

प्रतिमा चाष्टविधा भवति—

“काञ्चनी राजती ताम्री पैत्तली मृमयी तथा ।

वार्क्षी मणिमयी चैत्र वर्णकैलिखिता तथा” ॥ इति ॥

एवं वस्त्रमाणा अपि प्रतिमा । तथा तत्रैव सूतिकागृहे एकदेशे मञ्जुकाम्बरोपरि प्रसूतधरकन्यकयशोदाप्रतिमा च स्थापयेत् ।

प्रतिमापूजनं च सर्वत्र प्राणप्रतिष्ठापुटसरं कर्त्तव्यम् ।

“प्रतिमाया कपोली द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।

प्राणप्रतिष्ठो कुर्वीत तस्या देवस्य वा हृदे ॥

अहृतायां प्रतिष्ठाया प्राणाना प्रतिमासु च ।

यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्णादीना न देयता ॥

अन्येषामपि देवाना प्रतिमास्वपि प्रार्थितः ।

प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या देवत्वसिद्धये ॥

घासुदेवस्य धीजेन ‘तद्विष्णो’ रित्यनेन च ।

तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठ दत्ता शश्वच्च मन्त्रवित् ॥

एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठा तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।

‘अस्मै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणा क्षरन्तु च ॥

अस्मै देवावसंख्यायै स्वाहे’ ति यजुरोत्पन् ।

अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।

प्राणप्रतिष्ठा सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्’ ॥

इति कालिकापुष्पात् ।

वीर्जितं मूलमन्त्रेण । इदं च प्रकृतविष्णवभिप्रायेण । तेनान्ये-
 वामपि स स मूलमन्त्रो वैदिकमन्त्रश्च द्रष्टव्यः । बहुवचनाच्च तदुभयान्ते
 “अस्मै” इत्यपि मन्त्रः । स्वहृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा मन्त्रा पठनीयाः ।
 प्रतिमायां तु कपोलौ स्पृष्टुं ति विशेषः । “अग्रेऽप्युक्तम्” इत्यनेन चेति ।
 शशयत् यावत्सकलमन्त्रममाप्तिः । हृदयेऽपि । यदा “अप्स्यग्नो
 हृदये सूर्ये” इति यचनादुहृदये देवपूजा क्रियते तदा ‘अङ्गमन्त्रै’ रित्यङ्ग
 देवताप्रतिमासद्भावे तासु तत्पाठः । तद्भावे प्रधानप्रतिमायामेव ।
 तत्सन्निध्यै प्रधानदेवतास्थापनानन्तरम् । मेनाप्रापि “प्रतिमं
 दक्षिणहस्तेन” प्रतिमाकपोलौ स्पृष्ट्वा तत्तद्देवतानां मूलमन्त्रान् वैदिक-
 मन्त्रास्तदभावे प्रणवादिचतुष्प्रतनमोऽन्तनाम्नाति “अस्मै” इत्यस्य
 स्थाने तत्तद्देवतानामयुक्तं “अस्मै” इत्यादिस्वाहान्तं च मन्त्रं पठन्
 प्राणप्रतिष्ठा कुर्यात् । तथा तत्रैव पीडाद्युपरि देवकीसहितं वसुदेवं
 यशोदामहितं नन्दं धीरुष्णसहितं बलदेवं चण्डिकां च प्रतिमासु
 पूजयेत् ।

तत्रादी—

“गायत्रिं किंकराद्यैः सततपरिवृतां येषु ग्रीणानिनादैः
 भृङ्गारादर्शकुन्तप्रथरकृतकरैः किंकरैः सेव्यमाना ॥
 पर्यङ्के स्वास्तुते या मुदिततरुमुषी पुत्रिणी सम्यगास्ते
 सा देवी देवमाता ज्यति सुवदना देवकी दिव्यरूपा” ॥

इति देवकीं ध्यात्वा,

“मा चापि वालकं मुक्तं पर्यङ्के स्ननपायिनम् ।
 श्रीवत्सवक्षसं शान्तं नीलोत्पलदलच्छदिम्” ॥

इति रुक्मं च ध्यात्वा,

“भरणमदिनमस्यान्तं पृथक् नामानुकीर्तयन् ।

वुर्यात्पूजा विधिब्रह्म सर्वपापपनुत्तये ॥

देवस्यै वसुदेवाय वासुदेवाय चैव हि ।

यलदेवाय नन्दाय यशोदायै पृथक् पृथक्” ॥

इति भविष्योत्तरवचनात्—

ॐ देवस्यै नम इति देवकीम्, ॐ वासुदेवाय नम इति श्रीकृष्णम्,

“पादावभ्यञ्जयन्ती श्रीदेवस्याश्चरणान्तिके ।

निपण्णा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै धिये इति” ॥

इति वचनात्—

ॐ नमो देव्यै धिये इति धियम्, ॐ देवस्यै नम, ॐ वसुदेवाय नम, ॐ यशोदायै नम, ॐ नन्दाय नम, ॐ वासुदेवाय नम, ॐ यलदेवाय नम, ॐ चण्डिकायै नम, इति तत्तन्नामभिः पीठान्तरस्थान् देवस्मादौधाधाहनासनपाद्याभ्यां च मनीषपञ्चगव्यक्षपन-
ज्ज्ञानवस्त्रयज्ञोपनीतगन्धपुष्पधूपदीपनेत्रैश्च नमस्कारप्रदक्षिणोद्वासनाख्ये षोडशोपचारे पूजयेत् । तत्रोद्वासनं द्वितीयदिने । पूजासाद्वगुणयार्थं ताम्बूलदक्षिणा च दद्यात् ।

भविष्योत्तर एव “विध्यतस्मिन् पीच्छन्ति केचिदत्रैव सूरय” इत्युक्त्या केपुचिदुपचारेषु विरोपमन्त्रा अप्युक्ता ।

यथा—

“योगेश्वराय देवाय योगिना पतये विमो ।

योगोद्भवस्य नित्याय गोविन्दाय नमो नम” ॥ इति स्नाने ।

“यज्ञेश्वराय देवाय तथा यज्ञोद्भवाय च ।

यज्ञाना पतये नाथ गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति घृपादौ ।

“विश्वेश्वराय विश्वाय तथा विश्वोद्भवाय च ।

विश्वस्य पतये तुभ्य गोविन्दाय नमो नमः” ॥ इति नैवेद्ये ।

गरुडपुराणे तु “यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसमाधाय गोविन्दाय नमो नमः” इत्यर्थे, “योगाय योगेश्वराय” त्यादि—
ज्ञाने, “विश्वाय विश्वेश्वराय” त्यादि नैवेद्ये, “धर्माय धर्मेश्वराय”
त्यादिस्वाहान्तो घृताकृतितहोमे, “विश्वाय विश्वेश्वराय” त्यादि—
शयने, “सोमाय सोमेश्वराय” त्यादिचन्द्रपूजाया मन्त्रा उक्ताः ।
ततो गन्धधूनेनाग्नौ पसोद्धार्य कार्या । क्वचिदुगुडधूनेनेति । ततो
जातकर्मनालच्छेदनं पट्टापूजनं नामकर्म च सहेपेण कार्यम् । तत-
श्चन्द्रोदये रोहिणीयुतं चन्द्रं स्थण्डिले प्रतिनायां नाममन्त्रेण
सपूज्य—

“शङ्खे तोय समाशय सपुष्पकुशवन्दनम् ।

आनुम्या धरणीं गन्वा चन्द्रापार्श्वं निवेदयेत्” ॥

“होमेदार्णवसमूहं अग्निनेत्रसमुद्भव ।

गृहपार्श्वे शम्भादेन रोहिण्या सहितो मम” ॥ इति मन्त्रेण ।

ततो—

“ज्योत्स्नाया पतये तुभ्य ज्योतिषां पतये नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त मुखावास नमोस्तु ते ॥

नमोमण्डितदीपाय शिषेरत्नाय धूर्जटे ।

कृतानिर्वर्धनानाय नमश्चन्द्राय चारवे” ॥

इति मन्त्राम्या प्रत्येते । ततः—

“अनन्यप्रामर्शं शौरिं वैकुण्ठं पुरपोत्तमम् ॥
 वासुदेवं हृषीकेशं माधवं भधुसूदनम् ॥
 बाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं देव्यसूदनम् ।
 दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
 गोविन्धमच्युतं कृष्णमन्तमपराजितम् ।
 अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 आनादिनिघनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ॥
 नारायणं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 पीताम्बरधरं नित्यं धनमालाविभूषितम् ।
 धीमत्साङ्गं जगत्सेतुं धीकृष्णं धीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ।
 भणुमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ॥

इति मन्त्रैर्नामकीर्तनपूर्वकं भणुम्यः,

“ग्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् ।
 ग्राहि मां सर्वपापघ्नं दुःखशोकार्णवात्मनो ॥
 सर्वलोकेभ्यः ग्राहि पतितं मां भयार्णवे ।
 देवकीनन्दनं धीशं हरे संसारसागरात् ॥
 ग्राहि मां सर्वदुःखघ्नं रोगशोकार्णवाद्भरे ।
 दुर्गतास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत्सहत् ॥
 सोऽहं देवातिदुर्गं तस्माद्ग्राहि मां शोकसागरात् ।
 पुष्कराक्षं निमग्नोऽहं मायाविमानसागरे ॥
 ग्राहि मां देवदेवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ।
 यद्गाल्ये यद्यं कौमारे यौवने यद्यं वार्द्धके ॥
 तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हनं हृतायुधम् ॥

इति मन्त्रैः प्रार्थयेत् ।

ततः स्नोत्रपुराणपठनश्रवणादिभी यन्निशेयमतिवाह्य परदिने
प्रातः ज्ञानादिनित्यकृत्यं विधाय पुनः सपरिवारं श्रीकृष्णं यथासमय
सम्पूज्य चण्डिकायाश्च यथाविभवम् अहोन्मस्रं कृत्वा यथाशक्ति
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णमेदिनीधेनुवस्त्रादि यथादिष्टं तत्
“कृष्णो मे प्रियताममिति दत्त्वा,

“य देव देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।

मौमस्य ब्रह्मणो शुभ्यै नमः ब्रह्मात्मने नमः ॥

सुजन्मवासुदेवाय गोप्राप्तुहिताय च ।

शान्तिरस्तु शिवं चास्तु”

इत्युक्त्या ब्राह्मणान्विसृज्येष्टे सह स्वयं पारणो कृत्वा व्रतं
समापयेत् ।

कचित्पारणाया समाप्तौ च मन्त्रावप्युक्तौ । “सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसंभवाय गौरीन्दय नमो नमः” इतिपारणायाम् ।
“मृताय भूतपतये” इत्यादि समापने । प्रतिमाश्च दानानुक्ते
स्याद्यास्ता एव च प्रतिवर्षं पूज्याः । पारणात् पूर्वमुद्रासनान्तरं
देवा इति केचित् । उद्यापनं त्येतस्य यावज्जीविकत्वादनुकत्वाश्च
नास्ति । उपवासदिननियमांस्तत्पूर्वोत्तरदिननियमानाशौचरजोदर्श-
नादिषु चानुष्ठानप्रकारादि एकादशीप्रकरणे वक्ष्यामः ।

अस्यामेवाष्टम्यां रोहिणीयुताया जयन्त्याख्याया प्रकारविशेषेण
पूजाया राजसूयफलसमफलमोगोत्तरं विष्णुसालोक्षप्राप्ति
पुत्रपत्न्यादिसर्वकामावाप्तिः सकलपातकक्षयश्च फलम् ।

प्रकारविशेषश्च शुद्धाया सप्तमीयुताया चा निशीथे रोहिणी-
युतायामष्टम्यामारभ्य सप्तत्सरपूर्तिं यावत्प्रतिमासं शुक्लाष्टम्या
प्रथमपूजावत् पूजा । अन्ते च गौरक्षालङ्कृतसोपस्करशय्यादानं
प्रतिमादानं च । प्रतिमा चोत्सङ्गापस्थितचतुर्भुजनालरूपश्रीकृष्णाय

देवता । चन्द्रार्घ्यदानं च सौवर्णेन राजनेन वा पात्रेण ग्रहनेन वा
द्वादशाङ्गुलविस्तारे रूप्यमये मण्डले । ततः पुनः सहस्रा देवार्घ्यं
शुद्धयित्वा,

“प्रणमे देवजननीं त्वया ज्ञातस्तु घामन ।

वसुदेवास्तथा कृष्णो नमस्तुभ्यं नमो नमः ।

सपुत्रार्घ्यं प्रदत्तं मे गृहाणेमे नमोऽस्तु ते” ।

इत्यर्घ्यं च तस्यै दत्त्वा,

“अदितिर्देवमाता त्वं वसुदेवस्तु कश्यप ।

अजीजनस्त्वमीडेऽहं वसुदेवं सनातनम्” ॥

इति प्रणमेत् ।

ततो जाम्बवादि । श्रियञ्च यवगोधूमाङ्कुरगोरसादिभिर्जाग-
रान्ता पूजा कृत्वा तद्वाज्यरणोदये रक्तवस्त्रपरिधाना पुष्पचन्दन-
कुङ्कुमभूषणादिभिरलङ्कृता स्था स्ना प्रतिमा गृहीत्वा तथा सह
नदीतीरं गच्छेयुर्महत्सरो वा । तत्र च प्रतिमा स्थापयित्वा स्पर्शं
च स्नात्वा कञ्चित्कालं विहन्य प्रतिमया सह स्व स्व गृहं गत्वा
अष्टाज्यमरिचेभुषिकारससृष्टं यशस्वं बन्धुभिः सह भुञ्जीरन् ।

एवमेव श्रीरामनयनीप्रते श्रीरामचन्द्रस्यापि पूजितम् । मन्त्रेषु
ब्रह्मदेवतासु च विशेषः । यथा श्रीरामचन्द्रप्रोक्तये श्रीरामनयनी
प्रथमं करिष्ये ।

“उपोष्ये नयनीं त्वया यामेऽप्यसु राघव ।

तेन प्रीतो भव त्वं भो संसारात्वाहि मां हरे” ॥

इति संकल्पे ।

“कोमलाङ्ग प्रियालाक्षमिन्द्रनीलसंमप्रभम् ।

दक्षिणाङ्गे दशरथ पुत्रापेष्टनन्तरम् ॥

पृष्ठतो लक्ष्मण देव सञ्चित्र कनकप्रभम् ।

पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरानुमौ ॥

अग्रे व्यग्र हनूमन्त रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्” । इति ध्यानम् ।

श्रीरामप्रतिमासमीपे पङ्कोणमध्ये कौशल्या दशरथ च पूजयेत् । पङ्कोणकोणेषु रां हृदयाय नमः, रीं शिरसे स्वाहा, कं शिलायै वषट्, रे कण्ठाय ह्रीं, रौ नेत्रयाय धौपद्, र अजाय फट्, इति हृदयादीनि पठ् । पङ्कोणगद्याष्टदलकमलदलमूलेषु हनूमन्त सुग्रीवं भरतं विभीषणं लक्ष्मणमङ्गदं शत्रुघ्नं जाम्बवन्तं च, दलमध्येषु धृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रार्दनमकोपं धर्मपालं सुमित्रं च, दलपत्रेषु इन्द्रमर्षिं यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुयेरभीशानं चाष्टौ लोकपालान्, तदग्रे षड्र शक्तिं दण्डं खड्गं पाशमङ्कुशं गदां शूलं चेति तैषामायुधानि च पूजयेत् । श्रीरामपूजार्थं मूलमन्त्रो वैदिशो वा वैष्णवः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तमोऽन्तः नाम चा मन्त्रः ।

“इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नेऋतो वरुणोऽनिलः ।

कुयेर इशो ब्रह्मापि दिक्पाला स्थापयन्तु ते” ॥ इति च छान्दे ।

“रामस्य जननी चासि रामात्मकमिदं जगत् ।

अतस्तया पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते” ॥

इति कौशल्यापूजायाम् । ॐ नमो दशरथायेति दशरथपूजा—
याम् । इतरेषा मूलमन्त्रा प्रणवादिचतुर्थ्यन्तमोऽन्तनामानि वा ।

“उत्तरस्थे प्रपञ्चके सुरगुप्तौ सेन्दौ नम्या त्रयो

लग्रे कर्कटके शुभार्जुदिने मेघं गते पृथग्वि ॥

निर्दग्धुं निधिला पलाशसमिरो मध्यादयोऽध्याख्ये—

रात्रिभृतमभूतपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेक मह ” ॥ इति ॥

मध्याह्ने जन्मभावना धाद्यादिनादनं च । पुष्पाञ्जले पूर्वम्—

“फलपुष्पाम्बुसपूर्णं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् ।

अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं च सुससीदले ॥

दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।

दानधाना विनाशाय दैत्याना निघनाय च ॥

परित्राणाय साधूना जातो राम हरय हरि ।

गृहात्स्वर्ग्यं मया दत्तं स्नातुमि संहितो मम” ॥

इति मन्त्रेणार्घ्यं दद्यात् ।

तत —

“पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे द्यतद्रित ।

पूजयन्निधिषङ्गन्त्या दिवा रात्रि नयेद्बुध ” ॥

अन्यत्सर्वं जन्मष्टमीयत् । इत्थं यथामति जन्माष्टमी निर्णीता ।

अथैकादश्या विशेषविवेचनम् ।

अथैकादशी निर्णीयते । तत्रैकादश्या येषु तत्तद्वचनेषूपपत्ति-
धरणं तत्राहोरात्राद्यच्छिद्राभोजनसकृत्परूपप्रसविधानं स्पष्टमेव ।
उपवासशब्दस्य अतविशेषाच्चित्वात् । अतशब्दस्य च सकृत्परिशेष-
वाच्चित्वात् । येष्वपि नञ्भुजिथवर्णं तानि द्विविधानि । कानिचित्-
अतपमादिशब्दसमाभियाहारयन्ति कानिचित्तद्रहितानि । तत्र पूर्व्या
पूर्वतुल्यतेषु । “नेशेतोऽन्तमादित्यम्” इत्यादिष्वत्सकृत्परलक्षणा ।

तच्छेयभूता भोजननिन्दापि तत्र न हि, निन्दान्यायेन विधेयसत्य-
सम्पत्पत्रतस्तुत्यर्थः । घृतादिशब्दसमभिज्याहारशून्यानां तु
स्पष्टनिषेधरूपाणां निन्दोघ्नेयनिषेधानां वा वचनानां निषेधपरतैव ।
तत्र सत्त्वलक्षणायां तत्र प्रजापत्यात्तान्वयत्यागे च कारणाभावात् ।
न च मूलान्तररचनागौरवपरिहाराय पूर्ववचनैक्यास्तत्त्वार्थं
तदुभयाध्ययनं युक्तम् । तस्योत्तरमादित्येनानुपस्थितत्वात् । अन्यथा
(१) निषादस्थपतापि विद्याप्रयुक्तिगौरवपरिहाराय तत्पुरपस्तीका-
रापत्तः । तेनोपनयनोत्तरं सर्वैरपि शक्तैः पक्षद्वयेऽपि पूर्वोक्तन्यायेन
कालमात्रावच्छेदेन भोजनं वर्जनीयमेव ।

भोजनशब्दश्च लोकेऽभ्युपहरणप्रिये प्रसिद्धः । फलादिभक्षणो
भोजनशब्दप्रयोगाभावादिति तस्यैव वर्जनमिति यद्यपि प्रतिभाति ।
तथापि वृष्णत्रिद्वैकादश्यादिषु व्रतरूपोपवासनिषेधे भोजननिषेध
वशाच्च सक्तादनीयव्रजने प्राप्तो उपवासनिषेधे तु “किञ्चिद्वै-
प्रकटयते” इति वचनेन फलादिभक्षणप्रधानादौत्सर्गिकस्य भोजननि-
षेधस्य सक्तादनीयाभ्युपहरणविषयतावसीयते । पक्षद्वचनशब्दादपि
व्रतप्रतिषेधतिरिक्तं सर्वपुरुषसाधारणं सर्वैकादशीसाधारणञ्च निषेधो
ऽनश्यमन्तर्गणीयः । अन्यथा सकान्तिरविश्रायादिप्रतिरोपवास-
निषेधेऽपि भोजनस्यैव समवायिकिञ्चिद्वैकादश्यादिप्रधानस्यानपेक्षितत्वा-
दनुपपत्तेः । अनपेक्षायामपि त्रिधौ सक्ताहत्यादायपि तदापत्तेः ।

(१) “वास्तुमय रौद्र चरु निरूपेत्” इति प्रकृत्य “एतया निषाद-
स्थपतिं याजयेत्” इति श्रूयते । अत्र निषादस्थपतिशब्दे पष्ठीतत्पुत्र्य
समासो न स्वीक्रियते । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कमप्राप्त्यस्य
मुख्यत्वात् । पष्ठीसमासे तु संकीर्णजातिप्रशेषाचिना निषादशब्देन
तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत । न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति । तत्तरता-
त्कालिसाचार्योपदेशादिना विद्या संपाद्य धनिको निषादो रौद्रयाम
पुर्यादिति स्पष्टं निषादस्थपत्यधिहरणे । (६ अ० १ पा० १३ अधि०)

सति तु निषेधे तत्परिपालनाय प्रवृत्तस्य निवृत्तेरपि सकल्याविना-
भावस्य (१) प्रजापतिव्रतनये उक्त्यात् ।

“इति विज्ञायैर्वर्षावश्यमेकादशीव्रतम् ।

विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिर्वाजितः” ॥

इति यच्चनाद्विशेषनियमरहितभोजनद्वयवर्जनसकृत्परूपनित्यव्रत-
स्याप्यनुपङ्गात्प्रसक्तेरपवासनिषेधातिक्रमशङ्कानिवृत्तये युक्तं किञ्चि-
द्भक्षणविधिः । अत एव तस्यैवोत्तरार्द्धे “न दुष्यत्युपवासेन
उपवासफल लभे” इति । उपवासेन निषेधेऽनुष्ठेयमाने आनुषङ्गिक
नित्यव्रतरूपतदनुष्ठानेन निषेधातिरिक्ताद्यो दोषः प्रसक्तस्तत्र
प्राप्नोति उपवासफल भोजननिवृत्तिरूपनिषेधफल च । प्रत्यवायपरि-
हारूपं लभेदिदित्यर्थः । न तु विम्वजितेव सन्नरत्नं किञ्चिद्भक्षणेन
व्रतरूपोपवासफलं पापक्षयरूपमन्त्रणं प्रत्यवायपरिहारूपं वा

(१) प्रजापतिव्रतन्यायस्वरूपम्—“तस्य व्रतम्” इत्युपक्रम्य
“नेष्टेतोद्यन्नमादित्य नास्तः, यान्तं कदाचन” इत्याम्नातत्वादनीक्षणरूप
किञ्चिदनुष्ठेयम् । तच्च पर्युदासत्वे सत्यवस्थाने । ईश्वरस्याभाव
प्रतिषेधश्चे नमर्थः । पर्युदासपक्षे त्रीक्षणादितरे सकृत्पां नम्रदेन
लक्ष्यते ॥ स च सकृत्पांऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते । यद्यपीक्षणादितरे
यहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्या सति, तथापि कायिकवाचिक
व्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्, मानसस्य व्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च
सकृत् एव परिशिष्यते । सकृत्पर्यायश्चाथ प्रत्यासत्या धातुर्थः—
निषेधः । तथा सति “उद्यतः” “अस्त यन्त चादित्यं नेक्षिष्ये”
इत्येव रूपं सकृत्पांऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते । न च तस्य सकृत्पर्यस्य
व्रतवृत्तत्वम्, तद्वैयर्थ्यतिलिङ्गादिप्रमाणामावात् । न च पुरपार्थ-
त्वेऽपि प्रमाणामात्रं, “एतावता ह्येता मुक्तो भवति” इत्यनेन
याम्येनेक्षितुं पुरपस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवा-
रणफलस्यानीक्षणसकृत्पर्यस्य विधानेन पुरपार्थत्वावगमात् ।
प्रत्यवृत्तिरक्षय्या तु कनुवेक्यरूपो विषयग्राह्य उपन्यस्येत । तस्मा
दनीक्षणसकृत्पादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरपार्थानि ।

[जमिनीयन्यायमाला ४ । १ । ३]

प्राप्तेतीति । कृष्णविद्धादाद्युपवासप्राप्तेरेवाभावात् । प्राप्ती वा “न दुप्यती” त्येतद्विरोधात् । निषिद्धत्वे हि तदतिक्रमे दोषः स्यात् ।

यद्यपि च “दीक्षितो न ददाती” त्यत्र विधिनिषेधयोः क्रतुपुरुषार्थत्वेन मिश्रविषयत्वाद्वातिकरुन्मते यथा विकल्पाप्रसक्तिस्तथेह पुरुषार्थमाश्रित्याह संभवतीति निषेधत्वे विकल्पस्यावश्यप्रसक्तेर्विद्धादिभिन्ना गृहस्थादिभिन्नो चोपवासोऽदिति पयुर्दासा एव कृष्णविद्धादिनिषेधाः । तथापि तुल्यफलत्वाग्निषेधवोक्तिरिति ।

तथा च सकलादनीयादननिषेधे सति “अन्नमश्रित्य तिष्ठन्तीति” निन्दायाक्यगतोऽन्वयश्चेत् “न पचेदन्नमात्मनः” इतिवदनीयमात्रपर-एव । तत्र निषेधः कलत्रभक्षणादिनिषेधवत्प्राप्त्यायेन नित्य एव । यते तु सयोगपृथक्त्वादुभयरूपं नित्यं काम्य च । तस्य चोभयरूपस्यापि निषेधस्य चैकदिने प्राप्ती व्रतानुष्ठानेनेव निषेधपरिपालनस्यापि सिद्धिः । तथा चोक्तं कालादशादिषु “सिद्धिस्तस्यार्थतो यते” इति । निषेधपरिपालनस्य तिर्य्युपक्रममाद्यसानपरिच्छिन्नत्वाद्भवतस्य च पूज्य-तिथिगामित्यात्पूर्वापरदिनयोः कृष्णपक्षे च गृहस्थानां केवलनिषेधस्य प्राप्ती पूर्वदिने स्वतः शाश्वतो वा विद्धत्येन कृष्णपक्षे चोपवास-निषेधाद्युपवासनिषेधे त्वितिफलादिमक्षयेन निषेधपरिपालनम् । उत्तरदिने च व्रतानुष्ठानं शुक्लपक्षे । अशक्ते तु प्रतिकर्तृक्रियानु-कल्यादि घश्यते ।

अत्र निषेधे यते च पृथक्स्थिते निषेधे तावत्पक्षद्वयेऽपि सर्वेषा-मधिकारः ।

“अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिर्न च पुर्यते ।

यो भुङ्क्ते मामके राष्ट्रे विष्णोरहनि पापकृत् ॥

स मे घध्यश्च दण्डयश्च निर्वास्यो देशतः स मे” ।

इति नारदीयवचनात् ।

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथेय च ।

एकदश्या न भुञ्जीत पञ्चयाम्यारवि” ॥

इत्यगिपुराणाञ्च ।

यत्तु—

“गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनश्न स्तु तपश्चरेत् ।

प्राणाग्निदोषलोपेन अर्कणी भजेत्तु स” ॥ इति ।

“आहिताग्निरनङ्गाश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्नन्त एव सिध्यन्ति तेषां निश्चितश्रताम्” ॥

इति च वचनम् ।

तत्र परं तावदनन्दिद्विज्ञानुत्थानुर्णीयमानमासोपवासादिविषयम् ।
“अनश्न” इति वर्त्तमानकालराचिप्रत्ययेनान्वयासप्रतीते । “कोदस्तर्क्ष
तु इराणान्” इत्यादौ तथा ध्यात्मानात् ।

अत एव च—

“शरीर पीडयते येन शुभेनापि च कर्मणा ।

अत्यन्तं तत्र कस्तव्यमनायासः स उच्यते” ॥

इदं लक्षणकोऽनायासोऽष्टसु गृहस्थगुणेषूक्तः । अत एव च
मारुतेऽपि भीष्मवचः—

“मासपञ्चोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्नापघातस्तु न तपस्तत्सता मतम्” ॥ इति ।

तत्तन्मासोपवासादिविधिशिरोधात्मर्षेया तन्निषेधायोगाद्वाप्य-
धिरारिनिशेषेणार्था पृथग्वाक्यैकवाक्यत्वादात्मतन्नापघात
इत्युक्तञ्च श्रोतम्मानाधिकारिप्रतीतिः । तन्त्रशब्दस्य प्रधानरम-
वाचित्वेन पौराणधर्मापक्षया बलवता धर्माणां बाधप्रसङ्गस्य
तादृशतपोनिषेधहेतुत्वप्रतीतिः ।

ततश्च ग्रहचारिण्युद्देश्याभ्यां प्राजापत्यादावपि क्रियमाणे स्वस्था-
ननिर्मुक्तिपक्षे नाश्रयणीय । सलप्रापवासरयापक्षे । किन्तु दण्डकलि-
तपत्पक्ष एवेति । “प्राणाग्निहोत्रलोपेन” इति त्वर्थवाद्मात्रम् । न हि तत्
“यद्वक्तुं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्” इत्याद्युपासनाविशेषरूपप्राणाग्निहो-
त्रनिधौ परित्येचनादिपूर्वकप्राणायामाहा पानायामाहेत्यादिभोजनाङ्ग-
पञ्चाहुत्यादिरूपप्राणाग्निहोत्रनिधौ चाभोजनं विधीयते । येन तद्धोपेना
यकीर्णता वस्तुतः स्यात् । किं तु रागप्राप्तमोजनाश्रितो गुणविशेष
फलार्थं तदङ्गं चाविधीयते । तत्र विधियशास्त्रनिषेधशङ्का भोजनाभावे
आश्रयाभावादेव प्राणाग्निहोत्रस्याप्यननुष्ठाने न विधिविरोधः कश्चित् ।

न च प्राणाग्निहोत्रशब्देनाश्रयीमूतमोजनमात्राभिप्रायानात् “साय
प्रातर्द्विवातीनामशनं धुनिचोदितम्” इत्यस्य च तन्मियमविधित्वा-
द्यात्यानात्तस्य चोत्तराश्रमिणश्चतुर्यकालिकृत्येकमुक्तादिप्रधानेन
ग्रहचारिण्युद्देश्यमात्रमिष्यत्वादस्यैव तद्धोपे तयोर्दोष इति वाच्यम् ।
तस्यापि सामान्यरूपस्य नियमप्रतिषेधविधिनिषेधाभ्यां कान्यविधि-
ना वा याच्यते । अनेनेवाभिप्रायेणैतदनन्तरमेव यौधायनेन
“प्राणाश्चित्तादन्यत्र” त्युक्तम् । तस्मात् “तेन ह्यत्र कियते” इतिरुद्धे-
त्यर्थवाद एवायम् ।

हेमाद्रिस्तु “मरणान्तिकानशनादिरूपतपोविषयमिदम् । प्राणा-
ग्निहोत्रलोपेनेति च प्राणलोपेनाग्निहोत्रलोपेन चेत्यर्थः । ततश्चोत्तरा-
श्रमिणस्नातृशेन तपसा प्राणलोपे नक्तृते च धानप्रस्थस्याग्निहोत्रलोपे-
ऽपि न दोषः । प्राणेषु विरक्तस्य कर्माशक्तस्यैव च तद्विधानात् ।
पूर्णश्रमिणस्तु प्राणानामग्निहोत्रादिकर्मणा च लोपे महान्दोषः ।

“धर्मार्यकाममोक्षाणां प्राणा संस्थितिहेतवः ।

तृप्तिप्रता किं न हन रक्षता किं न रक्षितम्” ॥ इति ॥

“कुत्रेने चेह कर्माणि जिजीविषेच्छनं समा, इति च घचनाम्या
प्राणकर्मणामवाधनीयत्वप्रतिपादिना” इत्याह ।

उत्तर तु घचनमुपग्रासेनाशकघाध्ययनाग्निहोत्रादिस्वकर्मो
नुष्ठानस्य लोपे प्रतिनिधिद्वारकत्वे वा प्रसक्ते काम्योपवासस्य
नित्यस्य च मुख्यस्याहिताग्न्यादेर्निषेधार्थम् । युक्तं च श्रोतविरोधे
स्मरतस्याननुष्ठानमेव । गौणपक्षेण चानुष्ठानम् । तत्र काम्यस्य
गौणपक्षेणानुष्ठानासंभवादननुष्ठानमेव । नित्यस्य तु यथा कथञ्चिदनु
ष्ठानम् । अतदुद्ग्रहणं च दृष्टातत्वेनामुमेयार्थं द्योतयतीति ।

यत्तु काम्यस्य नित्यादल्लोपस्त्वात्रित्यस्यैव बाधो न तु काम्यस्येति
हेमाद्रिणोक्तम् । तदयुक्तम् । परस्परविरोधे हि तत् । श्रौतवाधप्रसङ्गे
तु काम्यस्यापि स्मार्त्तस्य दुर्बलत्वमेवेति । अत एव चात्मनो नापरोक्षं
कुर्याद्यथा कर्मसु समर्थं स्यादिति प्रस्तुत्यापस्तम्बेनेदमुक्तम्-
“आहिताग्निरनङ्गाध्वे” इत्यादि ।

यत्तु कश्चित् “आहिताग्निरनङ्गाध्वे” त्वनशननिषेधादाहिता
ग्न्यादीनां सम्पूर्णभोजने प्राप्ते प्राणाग्निहोत्रलोपेनेति प्राणाद्याहुतिलोप
एव दोषध्वणात्तावमात्रं तेषामुपवासदिने भवती” इत्याह तदयुक्तम् ।
भोजनस्येवाप्राप्ती तदङ्गलोपे दोषस्याप्रमाणस्त्यात् । “अश्वन्त एव
सिध्यन्ती” इति तत्तदसाधारणकार्यसिद्धे पञ्चाहुतिमानेणासंभवाच्च ।
यते तु पक्षद्वयगतेऽपि नित्ये गृहस्य यतिरिक्तानामगोस्तृक्षा-
नुराणामधिकारः ।

“एकदश्या न भुञ्जीत पश्वोऽस्मयोरपि” ।

यनस्ययतिधर्मोऽयं शुद्धामेव सदा गृही” ॥

इति देवलघचनात् ।

“यथा शुद्धा तथा दृष्ट्या द्वादशी मे सदा प्रिया ।

शुद्धा गृहस्थे वर्धय्या भोगसन्तानवर्धनी ॥

मुमुभुमिस्तथा कृष्णा तेन तेनोपदर्शिता ।

इति भविष्यत्पुराणम् ।

एव च—

“अष्टरपाधिको मर्त्योऽष्टपक्षांशीतिः प्रसर ।

एकादशीमुपनसेत्पक्षयोर्मयोरपि” ॥

इति कात्यायनरचनमपि गृहस्थयतिरिक्त्वपिपयमेव ।
अष्टरपप्रहणं च विधिनिर्णयेऽगतमुपनीतोपलक्षणम् । अपि वा
“वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्त्तन्” इति न्यायात् । एतेषु च वचनेषु
“धर्मोऽयम्” “कर्त्तव्या” “उपनसेत्” इत्यादि शब्दव्रतप्रतीतिः ।
तेन “यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चने” त्यादीनि
यद्वा नि शुक्लकृष्णोभयैकादशीप्रिययाणि वचनानि गृहस्थातिरिक्त
प्रिययाण्येव भवन्ति । पूर्ववचनेस्तत्रेवोपसहारात् । स चोपसहार
स्तत्पि पक्षयोपादाने कृष्णायामपि य उपवास स गृहस्थव्यति-
क्तानामित्येव कृष्णाकशाक्षेणैव । “शुक्लामेव सदा गृही”त्यतस्तम
भिज्याहारेण तथा तात्पर्यप्रहात् ।

तथा हि ‘पञ्चविंशतिरित्येव ब्रूयात्’ इतिवदेवकारोपबन्धाद्-
नुवादात् तत्रैव सावदस्य प्रतीयते । तद्यथा भवति तथा पूर्ववाक्यार्थो
वर्णनीयः । उभयेकादश्याश्च वनस्थादिधिपयत्येनोपसहारे
गृहस्थस्य शुक्लाप्यप्राप्तेति वाक्यभेदैवकारानर्थक्यापादक “शुक्लामेव
सदा गृही”त्यस्य विधित्वमवश्यं स्यात् । तेन यथा (१) “पञ्चविंशति
रित्येव ब्रूयात्’ इत्यस्यानुवादस्य । सामर्थ्यात् “न चतुस्त्रिंशदिति

(१)—अश्वमेधे अग्निगुप्ते “चतुस्त्रिंशद्वाजिन” इत्यादिकाया
श्च “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् पञ्चविंशतिरित्येव ब्रूयात्” इत्यनेन
प्रतिषेधो विधीयते, उत त्रिकल्प इत्याशङ्क्य विरूपो विधीयते
समस्तायाश्च प्रतिषेधश्च । वैशेषिकवचनोपस्थितेरिति निर्णीतं
शास्त्रदीपिकायाम् । (६-अ० ४ पा० २-३ अधि०)

ब्रूयात्" इत्यस्य वेशेपिक्कसमस्तर्चप्रतिपेक्षम्, यथा च (१) -न गिरा गिरति ब्रूयात्" इति निषेधस्यानुवादत्वाय "परं वृत्तोद्गमेयम्" इत्यस्य गिरापदकार्ये इरापदविधिपरत्वं गम्यते, तथेतस्याप्युपसंहारस्य "शुक्लामेव" इत्यनुवादबलात् वृष्णाविषयत्वम् । तेनोभयैकादशी विषयाणां चवनानां वेगलादिवचनैव नम्यादिविषयत्वेनानुपसंहारे सामान्यवचनरेव गृहस्थस्यापि शुक्लप्राप्ते "शुक्लामेव सदा गृही" इत्यस्य तत्प्राप्त्यर्थत्वायोगादेवकारेण वृष्णा परिसंख्यायतां चक्षव्या । सा च त्रैदोष्यादयुक्ता ।

उपसंहारे तु सामान्यवचनैर्गृहस्थस्य शुक्लप्राप्तेति तत्प्राप्त्यर्थमेव "शुक्लामेव सदा गृही" इति वचनं पृथग्विधिरूपमेव । परकारश्चायोगव्यपज्जेदर्थ इति यत्केचिदुक्तं तद्विरुद्धं वेदितव्यम् । उपसंहारेऽप्युक्तयुक्त्या वृष्णाकटाक्षेणैरापसंहारात्सामान्यवचनरेव गृहस्थस्यापि शुक्लायां प्राप्ते वृष्णायाश्चाप्राप्ते शुक्लवृष्णयोः प्राप्तिपरिसंख्यानपक्षणात् । सत्यपि च परिसंख्यायर्थत्वे परकारेण तस्या एव श्रुतत्वात् "अत्र होरापपन्त्यत एवोद्भवन्तीनि" यत्रेदाप्याप्रसक्ते ।

यस्तुतस्त्यनुवाद एवाप्यभिहितम् । एवकारादेकत्राफ्न स्याच्चेति । अत एव च घनस्थयतिग्रहणमपि गृहस्थेतरमात्रस्य ब्रह्मचार्यादेरप्युपलक्षणम् । अत एव भविष्योत्तरे ब्रह्मचारिणोऽपि ग्रहणम्—

(१)—"यद्यायता वो अग्रये गिरा गिरा च वक्ष्म" इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते । तत्र सामगा योनिगानमधीयानां सहैव गकारेण गायति 'गायीरा, 'गिरा' इति । ब्राह्मणे तु 'परं वृत्तोद्गमेयम्" इत्यना गकारलोपपूर्वकं गानं विधीयते इति । तदत्र गकाररहितं गातयमुत गकाररहितमिति सशये उच्यते—न गिरा गिरति ब्रूयात्" यद्गिरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्" इत्यनन गकाररहितगाननिषेधपुरस्सरं गकाररहितस्य इरापदस्य गेयत्वेनोक्तत्वात् । गीयमानस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयत इत्यभिसन्धिः । [पू० मी० ६० ६ । १ । १८ अधि०]

“एकादश्यां न भुञ्जीत पशुयोस्त्रयोरपि ।

ग्रहचारी च नारी च शुक्लमेव सदा गृही” ॥ इति ।

नारी विधया ।

“एकादश्यां विना रण्डा यनिश्च सुमहामते ।

पच्यते ह्यन्धतामिन्ने यावदाभूतसङ्गधम्” ॥

इति नारदोपात् ।

यतिसममि-याहाराद्योभयैकादशीविषयमेतत् । विधवाग्रहणाद्या-
समर्तृकाया गृहस्थपञ्चदश्यामेवोपनासः । तत्र च विशेषो धस्यते ।

यानि च—

“सक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे ।

चन्द्रसूयमहे चैव न कुर्यात्पुत्रान्गृही” ॥

इत्यादीनि स्वतन्त्राणि बहूनि पुत्रपदगृहिण कृष्णैकादश्युपनास-
निषेधकानि वचनानि । तानि गृहस्थमात्रस्य कृष्णायामुपनासनिषेधे-
ऽपि पुत्रिणस्तस्य ग्रन्थयावातिशयार्थानीति माधवः । तस्य कृष्णैका-
दश्युपनासनिषेधनस्यादिविषयत्वेनोपसंहारे गृहस्थमात्राग्रे-
तदप्राप्तेत्युक्तमिति शयनीबोधनीमध्यवर्त्तिहृष्णैकादशीविषयानीति
हेमाद्रिः ।

तत्र हि—

“शयनीरोधनीमध्ये वा कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा वदाचन” ॥

इतिस्मृत्यन्तरवचनेन गृहस्थस्यापनासो निहितः । पुत्रपदगृहिण-
सोऽपि निषिध्यत इति । यद्यपि चानयोपपत्त्या पुत्रपदगृहिण प्रति-
काम्यकृष्णैकादश्युपवासनिषेधकताप्यमीषा वचनानां प्राप्नोति ।

तथापि सा न भवति ।

“पुत्रमाश्च समार्यश्च बहुयुक्तस्त्वेव च ।

उभयो पक्षयोः काम्यं वर्तं कुर्यात् वैष्णवम्” ॥

इति हेमाद्र्यानुदाहृतप्रचनेन काम्योपवासस्य कृष्णायामपि तं प्रतिप्रधानात् ।

यस्तु नस्तु नैने निषेधाः । शास्त्रप्राप्तार्थप्रतिषेधे विकल्प प्रसङ्गात् । सामान्यरूपोऽपि हि विधिविशेषरूपेणापि निषेधेनोपजीव्य-
त्वात्तुल्यवत् एवेत्युक्तं “प्रतिषेधं प्रदेशेऽनारम्भविज्ञाने च” इत्यत्र (पू०
भा० ६० २ । ३ । १) । किन्तु नम्र पुत्रद्वगृहिणदाम्येन पुत्रद्वगृ-
हिभिन्नं भक्तानिस्त्रिजगत्प्रहणञ्जैकादश्यादिपूजार्थं कुर्यादित्येवं
पर्युदासा सन्तो उनस्यादिवाक्यसामानार्था एव । तन्मतेन हेमाद्र्या-
स्यात्तद्वाक्यगतं गृहिणं पुत्रद्वगृहिणमेव । शयम्यादिप्रचनं च तस्यैव
कृष्णान्त्रिषेधे प्रतिप्रसङ्गार्थम् । तथा वैष्णवाणलक्षणानां वैष्णवानामपि
पुत्रद्वगृहिणा कृष्णायाम् प्रतिप्रसङ्गे नारदीये—

‘नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुवराण्यै ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम्” ॥ इति ।

तत्त्वभारंऽपि—

“यथा शुद्धा तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा ।

मुच्येति मन्यत यस्तु स वै वैष्णव उच्यते” ॥ इति ।

या च—

“रत्रिजगत्सकान्त्यामेकादश्या मिनेनरे ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रान्गृही” ॥

इत्यान्विचनैर्निषेधेन पर्युदासेन वा रत्रिजगत्सनात्यादी
पुत्रद्वगृहिण उपनामस्य निवृत्तिं नियते, सा तत्तन्निमित्तस्य । न
॥ तदधिकरणमात्रस्यैकादश्यादिनिमित्तकस्यापि ।

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ॥
प्रयुक्त्यन्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम्” ॥

इति जेर्मिनिवचनात् । अत एव—

“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसक्रान्तिमयुता ।
एकादशी सदोषोष्या पुत्रगोत्रप्रवर्द्धिनी” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरम् ।

रजिकारादिनिमित्तोपवासविधिश्च सर्वतोनोक्तः —

“अमावस्या द्वादशी च सक्रान्तिश्च विशेषतः ।
एता प्रशम्नास्तिथयो मानुषारस्तर्यैव च ॥
अत्र ज्ञान जपो होमो देवताना च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैक पावन स्मृतम्” ॥ इति ।

पारणमपि तत्तन्निमित्तमैव निदिध्यते । तत्र—

“सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयुनेन्द्रिय ।
सप्तजन्मकृताग्यापात्तक्षणादेव नश्यति” ॥

इति घञ्जनविहितशनिवारप्रयुक्तोपवासमाह्वयं तदुत्तरदिने प्रातः
रविवारप्रयुक्तम् ।

“नित्यं द्वयोरयनयोनित्य विपुषतोर्द्वयोः ।
चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्यतीपातेषु पर्यस्यु ॥
अहोरात्रोपित ज्ञान भास्य दान तथा जपम् ।
यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षय च तत्” ॥ इति ॥

संक्रान्त्यादिपूर्वदिनविहितोपवासाह्वयं तदुत्तरदिने प्रातः
संक्रान्त्यादिनिमित्तकम् । तन्निषेधेन च तदह्वयपूर्वदिनोपवासनिषेध

एव द्रष्टव्यं । तथा च शनौ रजौ च सकान्तिदिनतत्पूर्वदिनयोश्च
पुत्रपुत्रदृष्टिणोपप्राप्ता न कार्यं इति पयवस्यति ।

यश्च—

“अपतापाते कृते आद्धे पुत्री नोपवसेद्गृही ।

आद्धे ह्यत्रा तु या प्रिया न भुङ्क्ते पितृमेजितम् ॥

हृदिर्देवा न गृह्णन्ति कन्यानि पितरस्नया” ।

हत्यादिप्रचने निरादिसात्मरिक्दिने उपवासमिषेच । सो
ऽपि रत्रिवरादिप्रक्षन्निमित्तोपवासप्रियवत्तासमयेऽपि आग्रयणै-
काद्विषाद्युपवासन्यनिरिति साम्यादिप्रियं । अत्यर्थतया आद्धशेष
भोजननियमस्य निघानातिषेधोपवासविषयोश्च शगप्राप्तानियत
पुरवार्यभोजनप्रियवत्तास्यायेन तत्र भोजनस्यैवाचित्येऽपि यच्चन
घादेवैवम् ।

तथा च बृहदारण्यक—

“उपवासो यदा नित्य आद्धे नैमित्तिक भवेत् ।

उपवास तदा उपादात्राय पितृमेजितम्” ॥ इति ।

स्कन्दपुराणेऽपि—

“यस्मिन्दिने पितु आद्धे मातुत्राय भवेद्गृह ।

तस्मिन्नेव दिने तात भवेदेनादर्शप्रतम् ॥

अन्यद्वापि यतं स्कन्द तदा कार्यं च तच्छृणु ।

न लुप्यते यथा आद्धमुपवासोऽथवा गुह ॥

इति त्रिप्रतिपन्नेऽर्थ उपाय परमो मतः ।

दृष्टो हितार्थं सर्वेषां नराणां शिखिनाइन ॥

आद्धे दिनं समासाद्य उपवासा यदा भवत् ।

तदा कृत्वा तु ये आद्धे मुक्तये च यद्गरेत् ॥

तत्सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्वात्र शिखिभ्वज ।

अत्रस्त्रिंशे देनेनाथ तेन धाद्वं शिखिभ्वज ॥

पिन्ना वृत्तिद जातं व्रतमङ्गो न विद्यते" इति ॥

अत एव विधितोऽभोजनेऽपि धाद्वशेषभोजननियमरूपाह्लो
पाच्छादस्य वैगुण्य नास्त्येत्येवमर्थं ज्ञापयति शिखरहस्यम् ।

"धाद्वं कृत्वा तु य शेष नाश्रमश्चाति मन्दरी ।

लोभा मोहान्नयाद्वापि तस्य तन्निष्फल भवे" इति ॥

अत्र लोभमोहमयानामुपादानं ज्ञापकम् । अत्र च धाद्वशेष-
भोजनविधौ रागप्राप्त भोजनं नियम्यते । लाघवात् । ऋतुगमनरत् ।
न ह्यपूर्वं भोजनं विधीयते । स च नियमः पुण्यार्थभोजनाधितोऽपि
प्रकरणाच्छादोद्गमः । ऋतुगमममासभक्षणादिप्रतिषेधवत् । तस्य चोप-
पाच्छादस्या शेषशब्देन प्रतिपत्त्यहंकृताय धाद्वीयद्रव्योपस्थपनात्,
तस्य च द्वितोयासयोगादृष्ट्याश्च, तत्प्रतिपत्तिरेषोपपादः । तेन
सर्वस्य धाद्वीयद्रव्यस्यावैगुण्याय अनिपाद्यत्वात्सर्वजातीय धाद्वीय-
मन्नं यजमानेन भोक्तव्यम् । मासे तु निमन्त्रितयजमानस्य न नियमः ।
"देवान्पितृन्समम्यर्च्य खादन्मासं न षोडशमासम्" इत्युक्तत्वात् ।

अमात्रास्यायां तु साग्निकेन "अमापममासम्" इत्यादिप्रता-
पिरोधेनैव धाद्वीयमन्नं भोक्तव्यम् । इतरथा व्रतलोपेनेष्टिस्थालीपाक-
वैगुण्यापत्तेः । अभोजने धाद्ववैगुण्येऽपि श्रौतत्वेन तस्य चलवत्त्वात् ।
धाद्वानधिकारिसाग्निरप्यत्येनेष व्रतस्य शेषभाजनस्यापि व्रता-
विरोधिशेषरिपयत्वेन सकोचोपपत्तेः । एकाग्निसाध्यानामपि श्रौतत्वं
"वैतानौपासना कार्या क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्" इत्युक्तम् ।

उदाहृता च मिताक्षराया श्रुति "अहरह् स्वाहा कुर्यादन्नाभावे
केनचिदाकाष्ठा" इति ।

आश्वलायनसूत्रवृत्तिनारादिमिश्रितं तत्र मीत्रेण श्रुत्याकर्णे
सापपादितं सौत्राणां कर्मणा श्रैतत्तम् । “पूर्वेण पितृभ्यो ददाती”ति
श्रुतिस्तु पितृदपितृयथाभिप्राया ।

यद्यपि च कात्यायनेन आहविषयत्वेनापि “मासि मामि
द्यौऽशनम्”इति श्रुतिरारुष्टा । तथापि सार्थजादरूपा न स्पष्टविधिरूपा ।
अत एव न श्लेषामपि आह्वे श्रौतत्वयवहारः । फलार्थेन च तत्तद्वस्तु
त्यागरूपेण धत्तेन काम्यत्वात्प्रधानत्वाच्च तत्तद्वाङ्दीयद्रव्यशेषभोजन
वाधः । इह च सर्वं आह्वयशेषभोजनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वमभ्युपेत्योक्तम् ।

यस्तुतस्तु प्रयाजनापेक्षशेषगुणकमथकर्मवैतत् । आनुयङ्गिकी
तु प्रतिपत्तिः । अभिमतिपक्षे तदर्थत्यानुपपत्तेः । इतरपक्षेऽप्यनुमति—
यथार्थापत्तेश्च । अन्यदीयस्यान्यत्र विनियोगे ह्यनुमतिरपश्यते । न तु
तेष्वेव विनियोगोपयोगिनि सस्कारे । इतराङ्गापेक्षया यजमानभाजन
लोपं ऋद्धौपथ्यगणमनुस्तरिजानं च साक्षादङ्गत्वं द्योतयति ।

द्वितीया तु धात्वर्थकर्मत्वामिप्राया । तत्र सवजातोपशेग-
भोजनेऽपि न निश्चिद्वाङ्मस्य वैगुण्यमिति सुतरां घृताधिराधन
तत्सिद्धम् । अत एव च तीर्थयात्राङ्गदूतआह्वे घृतमात्रेणापि शेष
भोजनस्तिद्धिः शिष्टाचारे । इत्यलं प्रसङ्गागतम् ।

प्रवृत्तमनुसराम् । जीवत्यनिका-ह्नी पत्यनुयैव नित्यं काम्यं
वा घृतादि कुर्यात् । “भार्या भर्तुमतेनैव व्रतादीन्याचरेत्सदे”ति
कात्यायनवचनात् ।

तथा च—

“पत्यौ जीवति या नारी उपवासघृतं चरेत् ।

आयुष्यं हरत भर्तुर्नरकं चैव गच्छति” ॥

इति विष्णुउचने यत्तस्या उपवासमात्रे दोषश्रवणं तत्पत्यनुज्ञा
मात्रविषयम् । अत एव स्पष्ट माकरण्डयपुराणम्—

“नारी सत्त्वननुव्राना मर्ता पित्रा सुतेन वा ।

निष्कल तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम्” ॥ इति ॥

तेन विधवापि यद्गोना तदनुज्ञैः सर्वं कुर्यात् । अत एव सामान्यत एव निषेधो “न स्यात्तस्य क्वचित्त्रिया” इति । पुण्या लङ्कारादित्यागश्च व्रताङ्गत्वेन घट्ट्यमाणस्तस्या नाग्न्यको जीवोत्पत्तिरूपा ।

“पुण्यालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपगते न दुष्यन्ति दन्तधारनमञ्जनम्” ॥

इति मनुवचनात् ।

अत्र “त्रिया” इति प्रवृत्तम् । तथा च रजोदर्शनेऽपि भोजनप्रजन तदङ्गभूताश्च शारीरा नियमा स्थयमेव कर्त्तव्या । देवपूजादिस्मर्येन कारयितव्यम् “एकादश्या न भुञ्जीत नारी दृष्टे रत्नस्ययी” इति पुनस्तद्वचनात् । अत्र च यद्यपि निषेधमात्रोपादानम् । तथापि “सप्रवृत्तेऽपि रजनि न त्याज्य द्वादशीप्रतम्” इत्युप्यशुद्धयचने व्रतमप्युपात्तम् । मत्स्यपुराणेऽपि—“अन्तरा तु रजायोगे पूजामन्येन कारयेत्” इति । व्रतान्तरेऽपि प्रारब्धेऽप्येव ।

‘प्रारब्धदीप्रतपसा नारीणा यद्रजो भवेत् ।

न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोध कदाचन” ॥

इति सत्यव्रतवचनात् ।

यद्यपीदं दीर्घकालस्यापिमासोपरामाद्येऽप्रयोगप्रियमामाति । तथापि धर्मादियन्तमभ्यानेन फलसाधनेऽपि प्रारब्धेषु शक्यत एव योजयितुम् । एवम् ‘अन्तरा’ इत्यपि । एवमाशौचेऽपि सर्वैरकादशो-व्रतमन्यच्च प्रारब्धपूयत्कर्त्तव्यमेव । यच्च तदङ्गभूत दानहोमाद्यन्यसाध्य तदन्ते कर्त्तव्यम् ।

“सूतकेऽपि नरं स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥

मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नर ।

द्वादश्यां तु समश्नीयात्स्नात्वा त्रिपुण्ड्रं प्रणम्य च ॥

पूजसकृत्पते यच्च व्रतं सुनियतव्रतैः ।

तत्कर्त्तव्यं नरे ब्राह्मदानार्चनविचर्जनम्” ॥

इति शाराहपुराणउचनात् ।

अत्र “स्नात्वे” ति शारीरनियमोपलक्षणम् । “मनसे” ति
कायिकपूजाया अन्यत्र कारणीयत्वमुक्तम् । यद्वा सापि दानादियदन्त
एव कर्त्तव्या ।

तथा च मत्स्यपुराणे—

“सूतकान्ते नरं स्नात्वा पूजयित्वा जनार्दनम् ।

दार्तं दत्त्वा त्रिधानेन व्रतस्य फलमश्नुते” ॥ इति ॥

दानग्रहणेन ब्राह्मणभोजनमपि गृह्यते । तस्याभ्युपगमरूपत्वात् ।

अन्यत्रापि—

“सूतनाम्रास्ममाख्यमानेकाहं तु यद्व्रतम् ।

कायिकं तत्तु तुरीतं न तु दानार्चनं जपम् ॥

सूतकाहे तु यत्किञ्चिदानाद्यन्तरितं भवेत् ।

सूतकान्तरं त्यङ्गि तत्कर्त्तव्यमतद्रितैः” ॥ इति ।

तथा वैश्यानां शूद्राणां च द्विरात्राधिककालस्याप्युपवासो
न भवति ।

“वैश्या शूद्राश्च ये मोहादुपवासं प्रकुर्वन्ते ।
निरात्र पञ्चरात्र वा तेषां व्युष्टिर्न विद्यते” ॥

इति प्राच्यलिखितवचनात् ।

व्युष्टिः कलम् । उपवासाऽसामर्थ्यं त्वनुरूतपो भवति । स च
द्विविधः कर्तुं नित्यायाश्च । क्रियायां नत्केरुभक्तादि । कर्तुं
पुनरायांदि । तत्र क्रिया प्रति प्रज्ञानभूतेऽङ्गिकाराशे प्रतिनिध्यभावा-
त्कर्तृशस्य च ता प्रति गुणभूतत्वात्प्रथमं कर्तृनुकल्पः । तस्याप्यसंभवे
क्रियानुकल्प इति न्याय्यम् ।

तथापि—

“सताम्बूलमताम्बूलं समोजनममोजनम् ।
साहारं च निराहारं चतुर्विधमुपोषणम्” ॥

तथा “एकभक्तेन यो भर्त्य उपवासमर्नं चरेत्” इत्यादिषु नत्केरुभक्ता-
पयोमूलाद्याहारादिषु लिङ्गसमवायसादृश्याभ्यामुपवासशब्दप्रयोगो
यथा मुत्तयोपवासधर्मातिदेशार्थः, तथा “उपवासमर्थस्त्विति” त्या—
दिषूपवासशब्देन तेषामपि ग्रहणार्थोऽपि । तेन यथा पुत्रिणास्तुतादिषु
गौणपुत्रशब्दप्रयोगवशात्तेषामप्यभावे “स्वर्गान्तम्य ह्यपुत्रस्येति” विधि-
प्रयत्नते तथा गौणस्याप्युपवासस्य स्वर्यं कर्तुमसामर्थ्यं कर्तृनुकल्प-
विधिः ।

तत्रोपवासानुरूतपं कर्मपुराणे—

“एकभक्तेन नत्केन बालवृद्धातुर- क्षिपेत् ।
पयोमूलफलेर्वापि न निर्वादिशिक्षो भवेत्” ॥ इति ॥

पयश्चादीनां पञ्चादभिधानेऽप्येकभक्ताद्यपेक्षया मुख्यत्वं
द्रष्टव्यम् ।

अत एव वायुपुराणम्—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिला क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वापि वायु
प्रशस्तमग्नौत्तरमुत्तरं च” इति ।
नक्तस्याप्यसंभवेऽप्याचितमक्रमक्तं वा व्रमेण ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

“एकमर्त्तेन नर्त्तेन तथेवायाचितेन च ।
उपवासनं दानेन न निहन्नादशिसो भवत्” ॥ इति ।

उपवासस्य मुख्यस्येवात्र ग्रहणमन्येषामुपवासतुल्यः प्रदर्शनार्थम् । दानं यथाशक्ति ।

अत एव वायुपुराणे—

“अथवा विप्रमुन्येभ्यो दानं दद्याच्च शक्तिः” इति ।

ब्रह्मचर्येण दाने विरोधोऽप्युक्तः—

“उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ।
तावद्धनादि वा दद्याद्यद्भुक्ताद् द्विगुणं भवेत् ॥
सहस्रसमिता देवीं जपेद्वा प्राणसयमात् ।
कुर्याद्ब्रह्मादशसप्त्याकान्यथाशक्तिं व्रते नरः” ॥ इति ॥

फलप्रदर्शनं मूलादेरप्युपलक्षणम् । क्षीरग्रहणं च दद्यादे ।
हविष्याणि च व्रतगोचराण्युक्तानि सर्वनिष्कवादाह्वनाया स्मृतौ—

“हेमन्तिक सितऽस्त्रिंश घान्य मुद्राम्बिला यवा ।

कलापकङ्कुनीवाय वास्तूक हिलमोचिका (१) ॥

पष्टिका कालशाक च मूलक केमुकेतरत् ।

लये सैन्धवसमुद्रे गये च द्रिस्त्यापी ॥

पयोऽनुद्धृतसार च पनसाम्भरीतकी ।

तिन्तिडी जीरक चैव नागरङ्गकपिपली ॥

अतलेपक मुनयो हविष्यान्न प्रचक्षते” इति ॥

अन्यत्रापि—

‘नारीकेलफलं चष कडलो लवली तथा ।

आम्रमामलक चैव पनस च हरीतकीम् ॥

व्रतान्तरे प्रशस्त च हविष्य मन्वते बुधा ” । इति ॥

अत्र च पयोमूलाद्याहारनक्तैकमकादीनामुपवासासमवे विधानेन तत्कार्यापत्यवगमादतिदेशात् “एकमक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतं चरे” इत्यादिनामातिदेशाद्दोषवासाधर्मप्राप्ते “एकादश्या निराहार” इत्यादिसकृत्पञ्चम्ये वाग्राहार फलाहारो नकाहार इत्यादिरूढः कर्तव्यः । एतादृशमनुकल्पमपि स्वयं कर्तुमसमर्थस्तु पुत्रादिनोपवासं कारयेत् ।

“असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा चिनयान्वितम् ॥

व्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः ॥

इति स्कन्दपुराणात् । ब्राह्मणं पुरोहितं तदभावेऽन्यमपि ।

(१) हिवाशाकनाम्ना ख्याता ।

“स्वयं कर्तुमशक्तश्चेन्नागयेत पुरोधसा ॥”

हिरण्य दक्षिणा दद्यात्स्वशक्त्या चानुरूपतः ।

इति वायुपुराणात् ।

पुनादेश्च पिनाशर्योपनासफलं भवति । न च तस्मै दक्षिणा
देया ।

तथा च कात्यायन —

“पितृमातृभ्रातृपुत्रादृगुर्वै च विरोचत ।

उपनासः प्रतुर्गणः पुण्यं शतगुणं लभेत् ॥

दक्षिणा नात्र दातव्या शुभ्रूपाधिहिता हि सा ।

भारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता ॥

पुण्यं शतगुणं यायादिति धौधायना मुनि ।

उपनासफलं तस्या पतिः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

राज्यस्यक्षत्रियार्ये च एकादश्यामुपोषितः ।

पुराधास्तु क्षत्रिया वा द्वयोः सममितीरितम् ॥

उपनासफलं ताभ्यां समग्रं समवाप्यते ।

मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे ॥

कृते तैः ॥ फलं त्रिगुणं समग्रं समवाप्नुयुः ।

वक्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न संशयः ॥

यमुद्दिश्य कृतं सोऽपि संपूर्णं फलमाप्नुयात्” ॥ इति ॥

वायुपुराणोक्तं च पुरोधसे दक्षिणादानं तदर्थिने द्रष्टव्यम् ।
पद्ममादश्यास्यैकादशीघ्नतस्य शक्तेन बुद्धिपूर्वमश्वरेण प्रापद्विस्तमुक्तं
मायवाद्युदाहृताया स्मृतौ—

“अष्टम्या च चतुर्दश्यां दिवा भुक्त्यैन्दवं चरेत् ।

एकादश्या दिवा रात्रौ नक्तं चैव नु पयणि” ॥ इति ॥

तादृशमृत्युं तरेऽपि—

“अरुणपर्वण्ये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमौ दिवा ।

एकादश्यामहोरात्र मुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इति ॥

अशक्तस्याकामतश्चाह कल्यम् । यद्यपि चेद् प्रायश्चित्तं
रविशराष्टम्यादिसाहचर्यान्निषेधातिशये प्रतीयते । तथापि व्रता-
तिक्रमेऽपीदमेव भवति । उभयातिक्रमस्यापि “मुक्त्वा” इत्यनेन वक्तुं
शक्यत्वात् । न हि वारणेष्टेऽद्वैतलौकिकोभयाश्वदाननिमित्तकत्वे
क्रत्वयंपुरपायत्वैरुप्यवदन व्रतनिषेधोभयातिक्रमनिमित्तकत्वे
किञ्चिन्तेमित्तकविधेरैक्यम् । व्रतनिषेधयोर्द्वयोरपि पुरपार्थत्वेन
नैमित्तिकस्यापि केवलपुरपार्थत्वात् ।

इदं चैकादशीव्रतं काम्यमपि—

“यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं धियं सन्ततिमात्मनः ।

एकादशीसमं किञ्चित्पापप्राणं च विधत्ते ॥

स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा राज्यपुत्रप्रदायिनी ।

सुकलप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी” ॥

इत्यादिकूर्मनारदीयादिपुराणप्रचनात् ।

अत्र च पूर्वोक्तो द्विविधोऽनुकल्पः प्रारब्धे, न ॥ नित्यपदुप-
क्रमेऽपि । न्यायात् ।

“काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च स ।

काम्येऽप्युपक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः” ॥

इति स्मृतेश्च ।

उपवासस्वरूपं च कात्यायनवृद्धशशिष्ठाम्ना दर्शितम्—

“उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु चासौ गुणे सह ।
उपवास स त्रिजेय सर्वभोगत्रिरञ्जित” ॥ इति ॥

पापानि चक्षमाणप्रताङ्गनिषत्रिषया मेथुनानृनप्रदनादयः ।
गुणा नक्षमाणप्रताङ्गनिषत्रिषया शौचजपध्यानादयः । सर्वस्य
घातुरयन्तस्यापि भोगाऽभ्यग्रहारः । ततश्च पापनिवृत्त्या गुणानुष्ठानेन
च सहितो निराहारस्य चासौऽवस्थानमुपवास इत्युक्तं भवति ।
इदं च फलसाग्नस्योपवासस्य स्वरूपम् । उपवासपदार्थस्तु स्मृति
पुराणग्रन्थे रूढा निराहारावस्थानमात्रम् । अत एव सक्तपथान्ये
तावमात्रमुपासम्—

“एकदशका निराहारो भूत्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥ इति ॥

तत्र व्रताहे उजनीयामि तावत् ।

हारीत —

“पतितपापघटितनास्तिरूपादिसंभाषणानृनाश्लीलादिकमुपवासा
दिपु वजनीय” मिति । आदिपदेन यत्पुस्पर्धतया सर्वदा निषिद्धं
तदपि कृत्वर्धतया निषेधाय सगृह्यते ।

अत एव व्रताधिकारे सुमन्तु —

“निहितस्थाननुष्ठानमिन्द्रियाणामनिग्रह
निषिद्धसेवनं नित्यं वजनीयं प्रयत्नतः” ॥ इति ॥

त्रिपुण्यमेषु—

‘असृजलपानं च दिवास्वापं च मैथुनम् ।
ताम्बूलचवणं मासं वज्रयद् व्रतवासरे’ ॥ इति ॥

मासादिनिषेध पारणदिने । “पारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्” मिति
सम्यापि व्रतदिनत्वोक्तिसमाप्ता । न तु प्रधानदिने । तत्र प्रमत्त्य-
भावात् । अत एव क्वचिद्वचनं “वर्जयेत्पारणे मासं व्रताहेऽप्यौषधं
सदा” इति ।

“अष्टौ ताम्र्यव्रतग्रानि आपो भूलं फलं पयः ।

हविर्गन्धर्वाकाम्या च गुरोर्बन्धनमौषधम्” ॥

इतिवचनात्प्रसक्तमौषधम्पमपि मासं व्रते वर्जयेदित्यर्थः ।
अल्पशक्तो देवलेन जलपानमभ्यनुष्ठानम् ।

“उपवासं प्रणश्येत दिवास्वापानमैधुने ।

अन्यये चाम्बुपानेन नोपवासं प्रणश्यति” ॥ इति ॥

अन्यये जलपानं विना प्राणात्यये ।

वृद्धवशिष्ट—

“उपवासे तथा धाद्वे न कुर्यादन्तर्धावनम्” । काष्ठेनेति शौरः ।
अत एव तदेव निदन्ति “दन्तानां काष्ठसयोगो हन्ति सप्त कुलानि
वा” इति । वानमशेषाद्य विधेरिव निषेधस्यापि विरोधपरता युक्तेव ।

तेन—

“अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णादिना विमुद्धेन जिह्वेहोष्ठे सदेव च” ॥

इति पैठिनसिञ्चनात्पर्णादिना—

“अलाभे दन्तकाष्ठानां निविद्धाया तथा नियौ ।

अपा हादशनलङ्घनैर्दध्याद् दन्तधावनम्” ॥

इति व्यासउचनाद्वा द्वादशगणदूषैर्दत्तशोधन कार्यमेव ।

कूर्मपुराणे—

“यदिप्राप्तान्यजास्मृतिं पतितं च रजस्वलात् ।
न स्पृशेन्नाभिभाषत नक्षेत व्रतवासरे” ॥ इति ॥

विष्णुरहस्ये—

“कृत्वालोचनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तनम् ।
अथस्य व्रजयत्सर्वं प्रासानां चाभिकादृशणम् ॥
गात्राभ्यङ्गं शिराऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलपनम् ।
व्रतस्थो व्रजयेत्सर्वं यथान्यद्वलरागदृत्” ॥

मैथुने चात्र प्ररूपेऽष्टाङ्गमपि निषिध्यते । तथा च ब्रह्मचर्यं
व्रताङ्गं विनायाह देवत—

“स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्पर्शास्ताभिः संस्थनादपि ।
धिपद्यन् ब्रह्मचर्यं न दारप्यृतुसगमात्” ॥ इति ॥

अथिन्तु “स्वदारपु तु सगमात्” इति पाठः । तत्र स्वदारेषु
संगमाद्रेतादिमर्गादिव ब्रह्मचर्यं नश्यति न स्पर्शादिनित्यर्थः । मैथुनस्या-
ष्टाङ्गानि च—

“स्मरणं कीर्तनं वेलि प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
संस्तवाऽध्यवसायश्च त्रियानिर्गृह्णित्वं च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः” इत्युक्तानि ।

गुणाद्य—

“तज्जप्यजनध्यानतत्प्रयाध्वणादिकम् ।
तदचनं च तन्नामकीर्तनप्रवणादयः ॥

उपरासहृतामेते गुणा प्रोक्ता मनीषिभि ।
 ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामियजनम् ॥
 व्रतेष्वेतानि चत्वारि वर्जनीयानि सूत्रम् ॥

इत्यादिचिष्णुधर्मोत्तरदेवलादिग्रन्थिना । आमिय मसिम् ।
 आमियत्वेन स्मृत्यन्तरे परिगणितानि वा । यथा—

“आमिय हृतिपानीयं गोवर्जं क्षौरमामियम् ।
 मसूरमामिय सस्ये फले जम्बीरमामियम्” ॥

अन्यत्रापि—

“आमिय शुक्तिकाचूर्णमामिय महिषीपय ।
 आमिय हृतिपानीयमारुत तथामियम्” ॥ इत्यादीनि ॥

अथ दशम्या वर्जनीयानि । स्कन्दपुराणे—

“कास्य मास मसूर च क्षौद्र चानुनभाषणम् ।
 पुनर्मौजनमत्यादां दशम्या परिजयेत्” ॥

कूर्मपुराणे—

“कास्य मास मसूर च चणकान् कौरदूयकान् ।
 शाकं मधु परात्र च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्” ॥

उपवसन्निति वर्तमानसामीप्ये । अनन्तरदिने उपोष्यन्नित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे—

“कास्य मास सुरा क्षौद्रं तेलं त्रितयभाषणम् ।
 व्यायाम च प्रवास च दिगस्त्राप च मेधुनम् ॥
 तिलपिष्टं मसूरं च दशम्यादिषु व्रजयेत्” ।

दशमीं प्रकृत्य नारदीये—

“अक्षारलज्जणा सर्वे हविष्यान्ननिषेष्टिण ।
अवनोत्तरपश्यना प्रियासङ्गविवर्जिता ’ ॥

अथनापि—

“दशम्यामेकभक्त तु कुर्वीत नियतेन्द्रिय ।
आचम्य दन्तराष्ट्रं तु खादेत् तदनन्तरम् ॥
ततश्चानन्तरं त्रिंशद्ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय ।
रात्रीं नयेत्ततः पश्चात्प्रातः खात्वा समाहितः ॥
उपवासं तु सकल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिबेत्” ।
इदं च दशम्यामेकभक्तं काम्यैकादशीतत्रविषयम् ॥
‘सायमाद्यन्तयोरहो सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्टयम् ॥
अथ नित्योपवासी चेत् सायंप्रातर्भुजिक्रियाम् ।
यर्जयेन्मतिमान्विप्रं संप्राप्ते हरिचासरे” ॥

इति विष्णुरहस्यवचनात् ।

“दशम्यामेकभक्तस्तु मासमेषु त्रयर्जितः ।
एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरभयोरपि ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामितं चास्य सिध्यति” ।

इति देवतवचनाच्च ।

अत्र चेकभक्तप्रवणेऽपि विशेषणभूता द्वितीयभोजननिवृत्तिरेवा-
नृत्यवदनादिनिवृत्तिरुद्भूतया विधीयते न तु विशेष्यभूतं भोजनमपि ।
साधयात्पृथगैवैकैकवाक्यत्वाच्च ।

अन्येऽपि दिनत्रयनियमा नित्यव्रते नावश्यकाः ।

तथा च ब्रह्मवैवर्ते—

“इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् ।
विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रे मुक्तिर्वाञ्जितः ॥
निगृहिणेन्द्रिय श्रद्धासहायो विष्णुनत्परः ।
उपोष्येकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥ इति ॥

कात्यायनोऽपि—

“शक्तिमास्तु पुन कुर्यान्नियमं सविशेषणम्” इति । दशम्या च
रात्रावुपवासमुद्दिश्य नियमाः प्रहीतव्याः ।

तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“प्राप्ते हरिदिने सम्यग्निधाय नियमं निशि ।
दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्विष्णुं व्रतम्” ॥ इति ॥

संक्षेपमन्त्रश्च “एकादश्या निराहारः” इत्यादिरेकः । सङ्कल्पे
च विशेषो देवलेनोक्तः—

“गृहीत्वौदुम्बरं पानं धारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासं ॥ गृहीयाद्यथा सङ्कल्पयेद्बुधः” ॥ इति ॥

औदुम्बरं तान्नमयं यथा सङ्कल्पयेद्यत्फलं कामयेत तत्फलकाम-
श्नुयुल्लिखेदित्यर्थः । सङ्कल्प्य च पुण्याञ्जलिर्देवायार्पणीयः ।
“इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुण्याञ्जलिमथार्पये” इति धराहपुराणात् ।
मन्त्रपूतजलपाने च विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जप्तेनाभिमान्वितम् ।
उपवासफलमेप्सु पिबेत्पाश्रगतं जलम्” ॥ इति ॥

सङ्कल्पश्चादरादुपर्यव्यनुत्तमानया दशम्या युक्तायामैकादश्या
चेदुपरासस्तदेकादश्या आद्य यामचतुष्टयं त्यक्त्वा कर्त्तव्यम् । उदया-
दुपयपि दशम्या युक्ताया चेत्तदा रात्रौ । अर्थाच्चदुत्तर पूजादि ।

तथा च नारदीये —

“दशम्या सङ्कल्पेण अर्द्धरात्रात्परेण तु ।
घर्जयेच्चतुरा यामान्सङ्कल्पार्चनयोस्तदा ।
त्रिदोषरामेऽनश्नस्तु दिनं त्यक्त्वा समाहितम् ।
रात्रौ सपूजयेद्विष्णुं सङ्कल्पं च तदाचरेत् ॥ इति ।

पूजाप्रकारश्च ब्रह्मपुराणे —

“एकादश्यामुमे पक्षे निराहारः समाहितः ।
नानापुष्पेमुनिधेयं विचित्रं मण्डपं शुभम् ।
कृत्वा साधरणं पञ्चाङ्गागरं कारयेन्निशि” ।

तन्नेध —

“एकादश्यामुमे पक्षे निराहारः समाहितः ।
आत्रा सम्यग्निधानेन सापवासो जितेन्द्रियः ।
सपूज्य विधिजक्षिण्यु अद्वया सुसमाहितः ।
पुष्पगन्धेस्तथा धूपेदीपैर्नैवेद्यकैः परैः ।
उपचारैर्वहुविधेजपहोमैः प्रदक्षिणे ॥
स्तोत्रेर्नानाविधैर्दिव्यैर्गोतथाघमनाहारैः ।
दण्डकप्रणिपातैश्च जपशब्देस्नयोत्तमैः ॥
पच सपूज्य विधिवद्भासौ कृत्वा प्रजागरम् ।
याति विष्णो परं स्वानं नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ इति ॥

शृङ्गारदीयेऽपि —

‘देवस्य पुरतः कुर्याज्जागर नियतो व्रतौ ।
गीतेर्वाचैश्च नृत्यैश्च पुराणश्रवणादिभिः ॥’

तत्रैव—

“यश्चाभूतेन संस्त्राप्य एकादश्या जनार्दनम् ।
द्वादश्या पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नते” ॥ इति ॥

अथ पारणाविवेचनम् ।

अथ द्वादशीरुत्य तत्रियमाश्च । कात्यायन —

“प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।
अक्षान्तिमिच्छन्धस्य व्रतेनानेन केशव ॥
प्रसादसुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” इति ।
“पारणा तु ततः कुर्याद् यथासममार्गतः” ॥ इति ॥

यथासममन्त्रं च ब्राह्मणभोजनतदक्षिणादानरधुसाहित्येषु ।

तथा च गृहधारादीये—

‘ब्राह्मणान् भोजयेच्छुक्रत्या दद्याद्दे दक्षिणा तथा ।
ततः स्नानधुनि सार्द्धं नागयणपरायण ॥
कृतपञ्चमहायज्ञं स्वयं भुञ्जीत धाम्यतः’ इति ।

शातातपोऽपि—

“उपवासं द्विजं कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।
कारयेत्सगुणस्नेन उपवासो हि जायते” ॥ इति ।

पारणं च नेत्रेभ्यस्तुलसीयुक्तेनाग्नेन चर्चय्यम् ।

तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

“हत्वा चेतोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने ।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्वाकोटिविनाशनम्” ॥ इति ॥

सत्र वज्यानि ब्रह्माण्डपुराणे—

“कास्य मास सुरा द्यौर्द्र लोभं चितयमायणम् ।
व्यापाम च प्रगास च दिवास्वप्नमयाजनम् ॥
तिलपिष्ट मसूर च द्वादशेतानि वैष्णव ।
द्वादश्या व्रजयचित्य सबपापै प्रमुच्यत” ॥

तथा—

“काम्यं मासं सुरा द्यौर्द्र व्यापाम क्रोधमैधुने ।
हिसामसत्यं लोल्य च तैलं निर्मात्यलङ्घनम् ॥
द्वादश्या द्वादशेतानि वैष्णव परिव्रजयेत्” ।

बृहस्पतिरपि—

“दिवा निद्रा पराश्र च पुनर्मौजनमेधुने ।
सौद्र कास्यामिषे तैल द्वादश्यामष्ट वर्जयेत्” ॥

कात्यायन —“द्वादश्या पार्ष्णं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकी”
मित्यादि ।

इदं च सर्वनिषमजातं काम्यव्रतविषयम् ।

“पुनर्मौजनमध्या च मारमायासमैधुने ।
उपरासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी” ॥ इति ॥
“कास्यं मासं मसूरं च चणकं कौरदूपना ।
शाकं मधु पराश्रं च हन्युरष्टाविमे फलम्” ।

इत्यादिब्रह्मनेषु फलप्रदृशात् । पुनर्मौजनसाहचर्याच्च ।
पुनर्मौजनस्य चाहत्य काम्यव्रत एव “सायमाद्यतयोरहो”
रित्यादिना वर्जितत्वात् ।

इदं च पार्ष्णं यदा पार्ष्णदिने द्वादशी मोजनपर्याप्ता । तदा मोजन
प्राक्कालीनं सकलं इत्यमरश्लोदये कृत्वा द्वादशीमध्य एव वर्जयेत् ।

तथा च रुद्रपुराणे—

“क्लाद्वयं त्रयं चापि द्वादशी यत्र दृश्यते ।
ज्ञानार्चनादिकं कर्म तदा राज्ञो विधीयते” ॥ इति ।
रात्रावित्युक्तेऽप्यखण्डेय एव कार्यम् ।

तथा च नारदीये—

“अत्पायामथ विप्रेन्द्र द्वादश्यामखण्डेय ।
ज्ञानार्चनक्रिया कार्या जपहोमादिसंयुता” ॥ इति ॥

पद्मपुराणेऽपि—

“यदा भवति अत्पा तु द्वादशी पारणादिने ।
उप काले द्वयं कुर्यात्प्रानर्माध्याह्निकं तदा” ॥ इति ॥

एतेषु यचनेषु होमशब्देनादिशब्देन चौपासनप्रत्यक्षदेवादिक
स्मात्तमेव गृह्यते । सादृश्यात् । न तु श्रौतम् । पौर्णमासीनुरोधेन
श्रौतकालग्राह्याभ्याम्यत्न्यात् । तदनधिष्ठितविषयत्वेन साव-
काशत्वाच्च । यस्य चाप्रत्यक्षमखण्डेयधिकफलसाध्यम् । तेन तद्विने
सद्व्यादिसङ्कोचेनाप्यावश्यकं कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं कर्त्तव्यम् ।

“महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नरे ।

करोति धर्महरणमस्मातेव सरस्वती” ॥

इति पद्मपुराणे द्वादशीलङ्घने दोषस्मरणात् । अस्मान्तेत्यधिकरणे
क्षप्रत्ययः । तेन तस्या ज्ञानमहत्त्वा लङ्घिता सरस्वती यथा धर्म
हरति तथाऽभोजनेन लङ्घिता द्वादश्यपीत्यर्थः । तेन नद्यन्तरे उत्तीर्य
ज्ञानम्, सरस्वत्या तु स्नात्योत्तरणमिति सूचितम् ।

यत्तु 'तदादि चाभिमन्यन्नात्तदन्तमपकर्षे स्या' इति
जमिनिस्त्वम्य क्रमस्तु च वृत्तेषु यद्यन्तमपट्ट्यते । तदा
सर्वापश्य स्यात् । "अन्यथा क्रमगणना" इति कान्तीयवचनस्य
चाप्यामन भाननापश्यं तत्पूर्वमात्रिनेमगिन्नित्युक्त्यमात्रापश्यस्य
न्यायसिद्धयमत्र हेमाद्रिकालादर्शनादिभिरुक्तम् । तद्वैश्वदेवाद्-
रश्वसंस्कारत्वेन मात्रनार्थत्वात्, तदभावेऽपि वा दर्शपूर्णमाससाम-
यागप्रवृत्तिरूपीर्वापयमात्रसङ्ख्यायात्तदपकर्षे कथंचिद्वधु नाम ।

नथा च दक्ष —

"पञ्चमे च तथा भागे सविभागो यथार्हत ।

पितृव्रतमनुष्याणां क्रीडानां शोपदिश्यत ।

सविमाता तत इति गृहस्य द्यौर्भुग्नमवत्" इति ।

प्रातरौषामनहोमदेशपूजादेश्च तदभावात्तदपकर्षे तदयुक्तमेवेति
वाचनिक एवायमर्थ इत्येव युक्तम् । नहि कालपौर्वापयवृत्तस्यार्थिक
पौर्वापयस्यानुष्ठानाद्भूतम् । येनानपश्ये तद्वैश्वदेवादिगुणवापत्या
न्यायाऽपश्य स्यात् । प्रत्युतापश्य एव काललोपाद्वैश्वदेवम् । अत
एव पशुको संहर्षे आश्विनप्रद्वेषात्तत्कालानुरोधेन सवनीयस्यैव
प्रथममुपाकरणम् । न तु प्रकृतिदृष्टपौर्वापयमात्रेणाग्नीषोमीयस्य ।
यत्पशुपौर्वापयानुगुण्यपोषोमीयस्य तत्र प्राथम्यं तदसति
कस्यापि धैर्ये अणवपीत्यौचित्यमात्रात् । तस्माद्वाचनिक
एवायमर्थः । अत एव च वाचनिको वचनं च प्रातर्मध्याह्नकर्तव्यस्य
नित्यस्यैवापश्य करोति । अत एव यदा स्मृततिथिनिमित्तकं
(१) गजच्छायागच्छायाद्यलम्बयोगनिमित्तकं वा आद्वैतानादिक

(१) गजच्छाया धारणी च योगविशेषी । तत्र गजच्छाया
तावन्ननुधा । यथा—

त्रयोदश्यां कर्तव्यं भवति सङ्कटान्तरं वा शास्त्रीय तदात्पद्मादशी-
मध्येऽद्रि पारणा कृत्वा पश्चाच्छाब्दादि विधाय भोक्तव्यम् ।
यदाह देवल —

“योगो मग्रात्रयोदश्यो कुञ्जरच्छायासमक ।

भवेन्मघाया सस्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते” ॥

[वीरमित्रोदया याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका १ । २१ ।]

“यथेन्दु पितृदैवत्ये सूर्यश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छायेति कीर्तिता” ॥

[मिताक्षरा १ । २१]

“सैहिकेयो यदा भानु प्रसते परसन्धिषु ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता धाद्वं तत्र प्रकटयेत्” ॥ (वाराहे)

‘वनस्पतिगते सोमे छाया या प्राङ्मुखी भवेत् ।

गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्या धाद्वं प्रकटयेत्” ॥

(निर्णयसिन्धुमहालयप्रकरणे) ।

तत्र हस्तनक्षत्रस्थे सूर्ये मग्रासस्ये च चन्द्रमसि यारिग्रनमासे
त्रयोदशी सा प्रथमा गजच्छाया । हस्ताग्रस्मान च सूर्यस्य कन्यादशमां
शोत्तरकिञ्चिदधिकसपादत्रयोदशांश १३ २० यावत् । हस्तस्थे सूर्ये
हस्तयुता चामा सा द्वितीया गजच्छाया यारिग्रनमासे । राहुणा सूर्ये
प्रसृते सति (सूर्यग्रहणे) तृतीया गजच्छाया । वनस्पतिगते सोमे
(अर्धाद्रिमाया) या प्राङ्मुखी गजच्छाया सा चतुर्थी ।

वारुणी च त्रिंशः । शतभिषानक्षत्रयुता यदि चैत्रकृष्णत्रयोदशी
सा वारुणी । शतभिषायुता चैत्रकृष्णत्रयोदशी यदि शनिवारसहिता
तदा महावारुणी । शतभिषाशनिवारयुता चैत्रकृष्णत्रयोदशी यदि
शुभयोगयुता तदा महामहावारुणीति । शतभिषाख्येन वरुणेन
नक्षत्रेण युता वारुणी । एतो च ग्रन्थद्वयापि निर्णयेते ।

“सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्या पारणैस्त्वयम् ।

अग्निस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्युक्तं न दोषदृक्” ॥ इति ॥

अत्र चाङ्घ्रि पारणमात्रं विधीयते । आद्धाचनपर्कपस्तु वचना-
भावादेव सिद्धम् । माध्याह्निकपर्कपस्तु भूयस्यामपि द्वादश्यां
भवेत्तत्र । “सर्वेषामुपरासानां प्रातरेव हि पारणेति” माघशायुदाह-
तवचनान् । भोजनमाध्याह्निकयोश्च वाचनिकपौर्णपर्यसम्प्राप्तात् ।
यदा तु प्रातःकालो द्वादशीप्रथमपादव्याप्तो भवति तदा तमतिलदृ-
ष्यं पारणं कर्तव्यम् ।

‘द्वादश्या प्रथम पादो हरिणसरस्तश्चित् ।

तमतिक्रम्य कुर्यात् पारणं विष्णुनत्पर,” ॥

इति विष्णुसमोचरात् ।

द्वादश्यभावे त्रयोदश्या पारणस्यार्थसिद्धस्येव प्रशस्ता नारदीये-

“त्रयोदश्या तु शुद्धाया पारणे पृथिगीफलम् ।

शतयज्ञाग्निं घापि नर प्राप्नोत्यस शयम्” ॥ इति ॥

एतेषां च दशम्यादिनियमानामङ्गभूतानां लोपे प्रायश्चित्तं
कर्तव्यम् । तत्र मानसनियमलोपे यम — “मानसे नियमे लुप्ते
स्मरेद्विष्णुमन्त्रमथ” मिति ।

वाचनिकनियमलोपे सामान्यतो योगियातत्रत्यम् —

‘यदि घाग्यमलोपः स्यात् क्षानदानादिर्मन्त्रे ।

व्याहरेद्विष्णुमन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमन्त्रयम्” ॥ इति ॥

असंभाष्यपात्रण्ड्यादिसम्भाषणे विष्णुध्यातरे-

‘असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्यतसिकादलम् ।

आमलम्बा फल वापि पारणे प्राश्य शुभ्यति” ॥ इति ।

अत्रेगान्यदपि प्रायश्चित्तम् । तत्रैव—

‘सम्भाष्येतान् शुचिपदं चिन्तयेदच्युतं बुध ।

इदं चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रवणं मनः ॥

शारोरमस्तं करणोपघातं वाचश्च विष्णुर्मंगवानशीपम् ।

शमं नयत्वंस्तु ममेह शर्म पापादनन्ते हृदि सन्निविष्टे ।

अन्तं शुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः ।

स करोतु ममैतस्मिन्बुचिरेवास्मि सर्वदा ॥

याह्योपघातान्नघान्यौद्धाक्षं भगवान्रजः ।

शमं नयत्वनन्तात्मः विष्णुश्चेतसि स स्थितः ॥

एतत्संभाष्य जप्तन्य पाण्डिडभिरपोपितं” इति ।

एतस्य च अपस्य मन्त्रलिङ्गात्सर्वापघातविषयत्वप्रतीतावपि सम्भाषणविषयतेषु । ‘एतत्संभाष्य जप्तन्य’ इति प्रत्यक्षवचनात् । पाण्डिड्याद्यवलोकने विष्णुपुराणे “तस्याधलोकनात्सूर्यं पश्येत् मतिमान्नरः” इति । तत्रैव विशेषो विष्णुधर्मोत्तरे “नमः शुचिपदे-त्युक्त्वा सूर्यं पश्येत् दीक्षितः” इति । दीक्षितः स्वीकृतनियमः । तत्स्पर्शोऽपि तत्रैव । ‘स स्पर्शं तु बुधं स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शना’ इति ।

दन्तघातने प्रायश्चित्तं विष्णुरहस्ये—

‘आह्योपवासदिवसे खादित्वा दन्तघावनम् ।

गायत्र्या शतसम्पूतमग्नौ प्राश्य विशुध्यति” इति ॥

चाण्डालादिशब्दध्वने वृहज्जारदीये—

“रजस्वला च चाण्डाल महापातकिनः तथा ।

सूतिका पतितश्चैव उच्छिष्टं रजकादिकम्” ॥

इत्युपक्रम्य—

“व्रतादिमध्ये शृणुशास्त्रघोषा ध्वनिमुत्तमाः ।

अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्वे वेदमातरम्” ॥

वेदमातर गायत्रीम् ।

अमृतभाषणादौ कात्यायन —

“मिथ्यानादे दिवाहारापे बहुशोऽम्बुनिपेरणे ।

अष्टाक्षरं व्रतीं जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचि ” ॥ इति ॥

अष्टाक्षरम् “ ॐ नमो नारायणाय ” इति ।

हिंसास्तेष्वथो शङ्ख —

“कृत्या स्तेयं प्राणिहिंसा यथाहं शास्त्रज्ञोदितम् ।

प्रायश्चित्तं व्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयम्” ॥ इति ॥

नाम्ना शतत्रयम् । न त्वेकं नाम शतत्रयधारमिति । संख्यायाः
पृथक्स्थानिवेशितत्वात् ।

ताम्बूलचर्पणादौ पैठीनसि —

“ताम्बूलचर्पणे स्त्रीणां भोगे मासनिषेधणे ।

व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाक्षरमनोजपम्” ॥ इति ॥

मासस्य भक्ष्यस्य निषेधणे । अभिषेकमासभक्षणे तु स्तेयादिव-
त्स्मार्त्तप्रायश्चित्तेन समुच्चयः । एव मेधुनेऽपि स्वदारविषये । परदार-
विषये पूर्वयत्समुच्चयः । स्वदारमैधुनेष्वप्युक्तकालादन्यत्र ।

तथा च ज्ञान्यायन —

“रेत सनेमणाद्भोगाद्भोगेऽन्यत्र क्षयः स्मृतः ।

जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नामशतत्रयस्य घा” ॥ इति ॥

नेतस सक्रमण गर्भकोशे तत्रोर्ग्य गमनम् । अतुकालगमनमिति
यावत् । तदात्मकात्त्रोसभोगादन्यत्र संभागे व्रतस्य क्षय इत्यर्थः ।
देवलेनाप्युक्तं “न दारेष्टृतुसगमा” इति । तेन तत्रेव मन्त्रजपः ।
जपस्यैवा पूर्वोक्ता शतप्रयत्नाः । अतुगमनाभ्यनुज्ञापि आगसनिहितस्य
पाडश्यामेव व्रतरात्रो सनिहितस्य । अनन्यगतिकृत्वान् । एव
“ब्रह्मचार्ये” वेति धाद्वदिप्रिययायामभ्यनुज्ञायाम् । अभ्युपशयस्पर्शादी
स्मृत्युक्तं क्षानादि । अपरस्यापि यस्य कापि कस्य नियमस्य लोपे
प्रायश्चित्तविशेषो नास्ति । तत्र सर्वत्र मन्त्रस्य चान्ना वा जपो
द्रष्टव्य इति ।

अथैकादशीव्रतविवेचनम् ।

अथ व्रते एकादशी निर्णयिते । सा च द्वित्रिधा संपूर्णा विद्धा
च । तस्याश्च संपूर्णत्वं नोदयमात्रादारभ्य प्रवृत्ताया , किं तूदयात्प्रागपि
मुहूर्त्तद्वयस्यापिन्या । तथा च—

“प्रतिपत्प्रभृतय सूर्या उदयादोदयाद्वधे ।
संपूर्णा इति विख्याता हर्निवासर्यजिता” ॥

इति स्कन्दपुराणवचने इतरतिथिभिर्न सूर्योदयादारभ्य प्रवृत्त्या
संपूर्णत्वं हरिनासरे एकादश्या पर्युदस्तम् । कोदश तर्हि तत्र
संपूर्णत्वमित्यपेक्षाया च—

“आदित्यादयनेलाया प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता ।
एकादशी ॥ संपूर्णा विद्धान्या परिकीर्तिता” ॥

इति भविष्यत्पुराणवचनेनेतरतिथिविलक्षणं तदुक्तम् । अत्र च
सूर्योदयादारभ्य प्रवृत्त्यर्त्तं सूर्योदयपर्यन्तं सत्त्वं च द्वयं मिलितं
सामान्यतः संपूर्णत्वप्रयोजकं यदुक्तं तन्मध्ये पूर्वमेवेकादश्या

पर्युदस्यते “हरिगोसरघजिना” इत्यनेन । न सूत्रमपि ।
तत्रैव यच्चान्तरे विशेषविधानात् । तेनारणोदयादारभ्य
द्वाविंशमुहूर्त्तगणिनी एकादशो सपूर्णं न त्वितरतिथिरत्यष्टि
घटिकामात्रगणिनी ।

यत्तु ‘आदित्योदयेलाया आरभ्य पष्टिनाडिका । सपूर्णैकादशी
नामे’ तीतरतिथितुल्य सपूर्ण दमेकादश्या अप्युक्तम् । तत्र मुख्यम् ।
कित्वनुकल्प । तस्य च विषयो वक्ष्यते । अरणोदयैकदेशस्य च
दशम्या पूरणादेकादश्या सकलतदव्याप्त्या विद्धव्यम् । तेन यैकादशी
वृत्त्राणादयश्च विनी द्वितीयसूर्योदयादयामेव रात्रौ दिने वा
समाप्ता द्वादश्या युक्ता सा न विद्धा न संपूर्णा किंतु खण्डामात्रम्,
सूर्योदयमारभ्य तदस्तमयमात्रपर्यन्तं वर्तमाना इतरतिथय इव ।

नरहपुराणतिररुदस्यसौरधर्मेऽपि—

“उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्त्तद्वयसयुता ।

सपूर्णैकादशी नाम तत्रचापःसेद्विपुही” ॥ इति ॥

तेन—

“अरणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते” ।

“अरणोदयकाले तु दिशगन्तो भवेद्यदि” ॥

इत्यादिध्वनेषु याऽरणोदय उक्तः । स उदयमाचीनमुहूर्त्त
द्वयात्मक एव द्रष्टव्यः । पूर्वैकवाम्यत्वात् । योगार्थस्यापि तत्रैव
संभवाच्च । यच्च क्वचिद्राज्यन्त्याष्टमभागस्यारणोदयत्वाभिधानम् ।
तदल्पान्तरत्वादेतत्परमेव ।

यत्तु ब्रह्मसूत्रेण “चतस्रो घटिका प्रातररणोदयनिश्चये”
इत्युक्त्वा घटिकात्रिभागेनैव वेधातिवेधमहावेधयोगाख्याधत्वांगे
वेधा दोषितारतम्यार्थं केवलं दर्शिता —

“अरणोदयवेध स्यात्सार्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेगो द्विघटिकः प्रभासदशनाद्रवः ॥

महाघेधस्तु तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र ग्रहितो योग सूर्योदये सति" ॥ इति ।

तत्र "मुहूर्त्तो घटिकाद्वयम्" इतिउदुप्रटिकाशब्दो मुहूर्त्ता-
र्द्धपर । "उदयात्प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरणोदये" इति
चारुदादिवचने नाडिकाशब्दोऽपि तथा ।

अत एव—

"नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्पञ्चदशभिस्तथा ।

भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्वयन्त्युत्तरा तिथिम्" ॥

इति वचनोक्तो विशेषवेध पट्टसादंमसनग्रमुहूर्त्तपर्यवसन्न
एव कालादर्शादिषु दर्शित । तेन रात्रिहासवृद्धिभ्या मुहूर्त्तानामपि
हासवृद्धी सम्भवालोच्य चेन्ननिश्चय कर्तव्यो न तु स्थूलदूरोति ।
अयं चारुणोदयवेधो—

"वशमीवेधसयुक्तो यदि स्यादरणोदय ।

नैरोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनेकादशीव्रतम्" ॥

इति गारुडरचनात्,

"परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

नैकादर्शी त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी" ॥

इति स्कन्दपुराणलक्षितविष्णुमन्त्रदीक्षायुक्तरूपवेष्णवविषय ।

"सूर्योदयस्पृशा ह्येषा दशम्या गहिता सदा" इति ॥

"अतिवेधादय सर्वे ये वेधास्तिथिषु स्मृता ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेध सूर्योदये स्मृत ॥

इत्यादिवचनोक्त सूर्योदयवेध एव तु परिशिष्टादितरेषामित्येव
यद्यपि माधवाचार्यादिभिः सर्वैर्दाक्षिणात्यनिग्रन्थकारैरुच्यते, तथा-
प्यरुणोदयव्यापिन्याः संपूर्णत्वं तदव्यापि याश्च विद्वात्त्वं प्रतिपादयतो
वचनस्य सामान्यविषयत्वात्, “नोपोष्य” मिति वचने चैवकार-
प्रयोगेण वैष्णवेन सर्वथा नित्यत्वेन काम्यत्वेन वा परदिन एकादशी
द्वादशयोरस्ताभेऽपि वाऽरुणोदयवेधवत्या “नोपाप्य” मित्युक्त्वा सति
समवे वैष्णवेतरैरपि “नोपोष्यमिति” प्रतीते, सति समवे तद्विषय
त्वमप्यरुणोदयवेधस्यानन्तमहोयगौडान्नघोक्तं युक्तम् । अत एव
केपुचिदरुणोदयविद्वानिषेववचनषु काम्योपवासविषयता स्पष्टं
प्रतीयते ।

तथा च गरुडपुराणे—

“उदयात्प्राक् त्रिप्रदिका व्यापिन्येकादशी यदा ।

संदिग्धेकादशी नाम त्याज्या वे धर्मकाङ्क्षिभिः ॥

पुत्रराज्यसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र ऋतुशत पुण्य त्रयोदश्या तु पारणम् ॥

उदयात्प्राङ्मुहूर्त्तेन व्यापिन्येकादशी यदा ।

संयुक्तेकादशी नाम वर्जयेद्धर्मयुद्धये ॥

पुत्रपौत्रसमृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।

तत्र ऋतुशत पुण्यं त्रयोदश्या तु पारणम्” ॥ इति ॥

अत्र हि य उपवासो रात्र्यपुनादिलाभार्थं द्वादश्या विधास्यते
स काम्य एव विद्वाद्या निषिध्यत इति प्रतीयते समभियाहारात् ।
न च वैष्णवान् प्रति स एव निषेद्धुं शक्यते । नित्यस्यापि तान्प्रति
निषेधात् । तेन तदितरविषयत्वमेतैरेषा ध्वनानाम् । न चैतत्कल
अरण्यमर्थवादमात्रम् । परार्थतद्वादेस्तन्यायस्याभावात् । तत्र “ऋतुशतम्”
इति तु प्रयाजादिफलश्रुतिवदर्थवादः । पारणस्याङ्गत्वात् । इदं च

द्वादश्या काम्यैकादश्युपवासविधान प्रक्रान्तसवत्सरादित्यापिकाम्य-
प्रयोगविषयम् । न तूष्णमविषयम् । तस्येतरतिथिकाम्यत्रतत्स-
पूर्णाणामेव युक्तत्वात् । परंजातीयस्य च विधे प्रक्रान्तविषयत्वेना-
प्युपपत्तेः । नित्यस्तु द्वादश्याम् । स बहुषु विषयेषु विधीयते । अत
एव चेकादशीनिमित्तक एवंपचासवते द्वादशीव्रतशब्दोऽपि बहुषु
वचनेषु प्रयुज्यते ।

यदपि—

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

उत्तरा तु यति पुर्यात्पूर्वामुपवासेद्गृही” ॥

इत्युत्तरेदिने एकादशीमात्रस्य सत्त्वे केपाचिदुत्तरस्यामुपवास-
विधानम् ।

यच्च—

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

सर्वैरुत्तरत कार्या परतो द्वादशी यदि” ॥

इत्युभयो परदिने सत्त्वे सर्वेषां परत्रोपवासविधानम् । नदपि
वैष्णवेतरदिष्वप्यमेव युक्तम् । वैष्णवानां विद्वत्त्वमात्रेणैव परमान्य-
तरस्या अलामेऽप्युत्तरत्रापवाससत्त्वात् । संपूर्णा चात्र न सूर्योदय-
मुहूर्तद्वयमात्रव्यापिनी । किं तु “उदयात्प्राग्” इति परिभाषितैव ।

“पुन प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् ।

तत्रोपवासो ग्रहितश्चतुर्याश्रमवासिनाम् ॥

विप्रवापि च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत्” ।

इति गारुडवचने परमुदयद्वयमात्रव्यापिन्येव ग्राह्या । न त्रित-
पूर्वमेवोदयात्प्रागिति वचनोक्ता अरण्योदयादारभ्य प्रवृत्ता ।

नाडोपक्षकात्मकतिथिर्द्वि विना तादृश्या उत्तरदिने एकघटिका-
सत्वासम्भवात् । तावत्तिथिवृद्धयनन्तरं चाकस्मिकस्य हासस्य
ज्योतिःशास्त्रेऽप्रसिद्धे । प्रमातृशब्दश्चायमुप पर्यायो द्वितीयदिन-
प्रातः पर एव । “सपूर्णेकादशी यत्र परतः पुनरेव सा” इत्यादिवचना-
न्तरेकवाक्यत्वात् । तेन वैष्णवेतरेषामपि यावत्सम्भवमरणोदयविज्ञा-
निपिद्धम् । यथा तु वैष्णवान्तर्यरणोदयविज्ञातत्वात् त्वमात्रेण त्याज्यत्वम् ।
नैव सूर्योदयवेधभावे तदितरान्प्रति । तान्मत्यपि तथात्वे—

“सूर्योदयस्त्वृषा ह्येषा दशम्या गार्हिता सदा ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेध सूर्योदये स्मृतः” ॥

“आदित्योदयवेलायाः” इत्यादिवचनात् निश्चिपयत्वापत्ते-
नित्येतावन्मात्रेण वेधद्वयस्य वैष्णवतदितरविषयत्वेन व्यवस्था-
व्यवहारो निबन्धेषु ।

ननु यथा परदिने उभयोन्यतरस्या वा अलामे वैष्णवमिक्षा-
नामरणोदयविज्ञाया अपि ग्राह्यत्वम्, एव सूर्योदयविज्ञाया अपीति
को विशेषहान्ना प्रति सूर्योदयवेधस्यारणोदयवेधस्यैव वैष्णवान्प्रति ।

उच्यते । नैव सा अविज्ञा किन्तु विज्ञापि ग्राह्या । “विज्ञाप्यविज्ञा-
विज्ञेया” इत्यादिवचनेभ्यः । अरणोदयविज्ञा तु तां प्रति तादृशे
विषये विज्ञानं न भवति । “सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया” इतिरचनात् ।
“आदित्योदयवेलायाः” इत्यस्य वेतादृश एव विषये सम्पूर्णत्वप्रति-
पादकत्वात् । “विज्ञापि” इत्येतच्च सूर्योदयवेधपरमेव—

“यदि दैवास्तु ससिध्यैदेकादश्या निधिप्रयम् ।

तत्र ननुशतं पुण्यं द्वादश्याः पारये भवेत् ॥

द्विस्फुरेकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ।

तामेवाप्यमेवाममशामो विष्णुस्तत्परः” ॥

इत्यादियन्त्रैक्याभ्यन्तरात् । सूर्योदयोत्तरमेव द्वितीयसूर्योदया-
दयोऽभिदनक्षत्रे त्रिभूषादिव्ययद्वारात् ।

गौडनियमेषु सूर्योदयविज्ञायाः प्रवेशिन्याख्यायाः सर्वान्प्रत्यपि
नार्गन्तः प्राप्ताव्ययमेवात्मम् । "सूर्यादलाभे संयुक्ता नालाभेऽपि
प्रवेशिनी" मिति । संयुक्ताऽऽख्योदयविज्ञा । एतद्योपरिष्ठात्प्रपञ्च-
यिष्यामः ।

तद्वेद्यमाख्योदयमारभ्य द्वितीयसूर्योदयं यावद्वर्त्तमाना सर्वान्प्रति
शुद्धा, सूर्यादयोत्तरं कियत्प्रापि दशम्या युक्ता च सर्वान्प्रति विज्ञा,
ततः प्राचीनमुत्तरादयमप्ये दशम्यन्त्यता च वैष्णव्यान्प्रति सयंदा,
इतरांस्तु प्रति काम्यमते परतोऽन्यतरसत्त्वे च विन्देति, शुद्धाविज्ञा-
विवेके स्थिते निर्णयं क्रियते ।

अथ वैष्णवैकादशीविवेचनम् ।

वैष्णवीविज्ञा सर्वथा त्वाज्या । "दशमीशेषे" ति
मगदपुराणमन्त्रात् । शुद्धाप्यन्यतरस्या अपि परत्र सत्त्वे
त्वाज्या । तमेकादश्यास्तावत्तथात्वे त्वान्यतरं नाख्येनोक्तम्—

"संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिर्नामिनी ।

द्वादश्यां लङ्गमं कार्यं भवेत् ११ च पारथम्यम्" ॥ इति ॥

संपूर्णैकादश्यामिति प्रतिपादिता ।

द्वादश्यास्तथात्वे १ शब्देन—

"भक्तैकादशी यदा शुद्धा परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोऽसौ द्वादशी तत्र सन्दीप्येतेषां गतिम्" ॥ इति ॥

उभयोस्तथात्वे मृगुनारदाभ्याम्—

“सपूर्वेद्वादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा ।

तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि” ॥ इति ॥

चैष्णवश्च योगपरिभाषाभ्यां चैष्णवागमोक्तविष्णुमन्त्रदीक्षावान् ।
अत्र च विद्वानिषेधस्य प्ररूपेण प्रताङ्गत्वात्तदतिक्रमे प्रतस्य
घेगुण्याघिन्यकाम्यतत्प्रयोगफलस्य पापक्षयस्य स्वर्गविष्णुप्रीत्यादेर्वा-
ऽसिद्धिरस्येदं पुन्यस्यापि तु प्रत्यवायः ।

“अनर्हीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।

धर्माविहीनः कर्त्तारं नास्ति यत्तस्यो रिपुः” ॥

इति यचनबलाद्यज्ञाङ्गमन्त्रब्राह्मणभोजनादिज्ञेय इव । तथा ह्यत्र—

“दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुप्योयिता ।

तस्या पुनरात नष्टं तस्मात्तं पत्तिजयेत् ॥

दशम्यनुमता यत्र त्रियिरेकादशी भवेत् ।

तत्रापत्तिविनाशः स्यात्परेत्येव नरकं भजेत्” ॥

इत्यादिषु बहुषु वाक्येषु पुराणतमनिष्टं स्मर्यते ।

अतः परं च—

“दशमीशेषसंयुक्ता न तु कुर्यात्कथंचन ।

जन्मस्येयं पुरा दत्ता दशमीशेषसंयुक्ता ॥

उपोष्य ता प्रमादेन प्रायश्चित्तं चरेद्द्विजः” ।

इत्युक्त्वा—

“अज्ञानाद्यदि वा मोहात्तु यथैकादशीं नष्टः ।

दशमीशेषसंयुक्ता प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

सुन्दरपादं नरञ्चोत्थं गा च दद्यात्सचत्सिकाम् ।

सुर्यस्यार्द्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥

इति प्रायश्चित्तं विधाय तदकरणेऽप्रतिसमाहितनिषेधाति-
क्रमनिमित्तो द्विविधोऽपि दोषो दर्शितो हेमाद्रधुदाहृतपुराणवचन ।

“प्रायश्चित्तमकुर्वाणस्तत्फलेन विनाशित ।

स गच्छत्यन्धतामिल नरक मृशदाह्णम्” ॥ इति ॥

अथनान्तरमप्येतदर्थकमेवोदाहृतं तेनेव—

“प्रायश्चित्तं प्रकर्त्तव्यं शुद्धयर्थं तु व्रतस्य च ।

निरिच्छं जायते येन धर्मं सन्स्तानमेव च ॥

ब्राह्मणान् भोजयेत्त्रिशङ्का च दद्यात्सचत्सिकाम् ।

धरणस्यार्द्धकं दद्यात्तिलद्रोणमथापि वा” ॥ इति ॥

एतद्वचनैकधाकृतत्वाच्च पुर्ययचनं यद्यपि पूर्वोक्तार्थचतुष्टयमध्ये—

“यातुधानव्रतं योगे महानेधे तु पाप्मले ।

जम्मासुरस्यातिवेषे मोहिनी वेषलेशिनी” ॥

इति जम्मासुरभागत्वेन निन्दितो योऽतिवेषस्तदतिप्रमदविषय-
मेव प्रतीयते । तथापि तस्य निन्दामात्रत्वात्सकलवेषोपरमेव
तदपि । केवलं सूर्योदयतत्प्रात्यासन्नतद्व्यवहितव्यपहिततरादिनेधा-
तिनमे पुरुषगतप्रत्यवायतारतम्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा
निर्णयानुपयोगित्वाद्देवविभागप्रतिपादनस्य वैयर्थ्यापत्तेः । प्रायश्चित्ते
तारतम्यं व्यरस्या घोषावचनानां कल्पनीया ।

एतेनेतदपि निरस्तं यद्यर्थवादे पुरुषगतानिष्टप्रवृत्तानिषेध्य-
फलस्य चैवं कामरादानपेक्षत्वाद्विद्वानिषेधस्य निवर्त्तकतया

तदर्थं त्यम् । तर्हि तेनेन नैराकाङ्क्षात्प्रकरणसाधेनावगोरणनिषेधव-
त्कर्माङ्गत्वं न स्यादवेति । प्रायश्चित्ताकरणे कर्मफलविनाशस्य
तत्करणे च घटनिश्चिद्धत्वास्थाप्यथरादे श्रवणात्तद्वशादेव मताङ्गत्वं
स्यापि प्रतीते ।

यत्तु हेमाद्रिणा घटिकासार्द्धत्रयत्रयद्वयवेधवाक्यानां राशि
ह्रासवृद्धिवशेन—

“निशि प्रान्ते तु यामाङ्गे देवरादिप्रवर्तिते ।

सास्त्रस्तानध्ययने चारणोदय उच्यते” ॥

इति घचनाक्तस्यारुणोदयस्य राज्यस्त्याष्टमभारुपस्य काल-
भेदेन घटिकाचतुष्टयादिरूपत्वसम्भवात्तद्वेधोपलक्षणत्वेनैकार्थ्य-
मेवोक्तम् ।

“तद्वरुणोदयवेध स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिक प्रमासंदर्शनाद्रेने ॥

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यमेऽर्को न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितो योग सूर्योदयं बुधैः” ॥

इतिरेधना भेदस्य स्पष्टं प्रतीतेरर्द्धयामराप्स्यस्यैव त्वल्पान्त-
रत्वेन मुहूर्तद्वयोपलक्षणत्वौचित्यादयुक्तम् ।

तेन मुहूर्ताङ्गात्मकघटिकाचतुष्टयरूपारणोदयान्तकिञ्चिदपि
दशमीप्रवेशेऽरुणोदयवेधत्वे सत्येन दोषतारतम्यसूचनार्थं वेधाति-
वेधादिविभागप्रतिपादनम् । तत्र “सार्द्धम्” इत्युपलक्षणम् । अरुणोद-
याद्यघटिकासम्बन्धमात्रं ॥ दशम्या विप्रक्षिप्तम् । तत्तद्वर्द्धव्यास्या
सम्पूर्णतदुप्यास्या घा मयतु । अत एव तादृशयोगप्रत्यासनेनैव क्रमेण
संपूकसंदिग्धरूपेण द्वैविध्यकथनपूर्वकं धर्म्यत्वमुक्तं गरुडपुराणे — ,

“अरणोदयरेलाया दशमी यदि सङ्गता ।

सपृकेकादशी ता तु मोहिन्ये दत्तवान्निभु ॥

उदयात्प्राक् त्रिघटिकायापिन्येकादशी यदा ।

सन्दिग्धेकादशी नाम चर्त्येय धर्मकाङ्क्षिभि ॥ इति ॥

अतिप्रेषयती स युक्ते युक्ता तत्रैव—

उदयात्प्राट्मुहूर्ते १ व्यापिन्येकादशी यदा ।

सयुक्तेकादशी नाम धञ्जयेद्धर्मवृद्धय” ॥ इति ॥

सूर्योदयप्रत्यामन्नरेलाया दशमीयागाः महार्जेस्तद्वती सङ्कीर्ण-
त्युक्ता तत्रैव—

‘आदित्योदयरेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका ।

सङ्कीर्णैकादशी नाम त्याज्या धमकलेप्सुभि” ॥ इति ॥

उदयरेलाज्यग्रहितपृषक्षणग्रन्त दशमीयुक्त्यर्थः । सूर्योद-
योत्तरं निश्चिद्विधमानदशमीयागो योग स एव सूर्योदयप्रेष-
प्रसिद्धः । तथा चाननुज्ञानिद्धानिपेधानिक्रमप्रिययत्यात्पूर्वक-
प्रायश्चित्तस्य त्रैणयाना सप्तशकारप्रेषे तद्व्यति । तेषा सर्वथा
विद्धानिपेयात् । अरणोदयप्रेषस्य तन्मात्रप्रिययत्प्रक्षे च तेषामेव
सूयादयाद्यग्रहितव्यग्रहिततत्प्रेषाहिततमप्रेषभेदेन वारतम्यापन्न
तत् । अन्येषा तु सूर्योदयप्रेष एव । सति सम्मते सर्वाविषयत्वेऽ-
प्यरणोदयप्रेषस्य सर्वाग्रति तादृशमिति ।

चन्तुतन्तु यथा धाद्धादिदिनमेधुनादिनिषेधातिशयस्य पुर-
गतानिष्टकीर्तनेनापि निन्दा न हि, निन्दान्यायेन तत्रिप्रेषस्तुत्यर्थः (१)।

(१)—‘यत्पशून्दद्यात् “सोऽनृत कुर्यात्” इत्यत्र यथा पशुनिन्दा
न निषेधाय कल्पत । किन्तु, “श्रीदुस्त्र सोमचमसो दक्षिणा”
“स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय” इति ऋतपेयधनचिधित्मित-
सामचमसस्तुत्यर्था । यथाह माधवो जर्मिनोयन्यायमा
लायाम्—(१०।३।१६।३०)

‘निन्देय न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसौ” ॥ इति ॥

तद्वदनापि धाद्धदिनमेधुनादिनिन्दा निषेधस्तुत्यर्थः ।

निषेधाश्च कर्माङ्गमेव । तदतिक्रमप्रायश्चित्तमप्यप्रहरणाघात-
मपि (२) अश्वमनिप्रहेष्टिन्यायेन निमित्तमूतातिक्रम्यमाणनिषेधो
पस्थापितनच्छेपिभूतकर्माङ्गमेव । एवं विद्वानिषेधातिक्रमनिन्दाया
अपि सत्रियेऽस्तुनिमात्रार्थत्वात्तन्निषेधो यत्ताङ्गमेव । तदतिक्रमे
यत्संपैव धेगुण्यम् । प्रायश्चित्तमपि तत्समाधानायमेव । निषेधातिक्रमे
प्रायश्चित्तकरणे च पुरस्फुटानिष्टकीर्तनमप्यर्थसादमात्रम् । “धि वा
एव इन्द्रियेण धीर्येण श्रूयते” इति यद्वोपलक्षितप्रधानफलधिपर्य-
याभिप्रायमेव । प्रायश्चित्तकरणे फलधन्यमप्यङ्गे फलधुतिव्याधु-
पलक्षितप्रधानफलेन तत्स्तुत्यर्थमेव । प्रयाजादिफलधन्यात् ।
धेगुण्यरूपस्य एकमंदेष्टस्यापि च धेधातिषेधादिसमाख्यया
“सूर्योदयपृष्ठा द्येवा दशम्या गहिता सदेति” सूर्योदयधेधस्याव-
न्तर्गतान्व्यप्रतीने, नक्षत्रासत्तितात्पर्यमेव च सत्रियेधेधतात्पर्यप्रतीने,
तदतिक्रमनिमित्तस्य तारनम्यं युक्तमेवेति प्रायश्चित्तानामपि
तत्त्वमप्यधनार्थानां धुतानामेवोच्चाचानां व्यवस्थामात्रस्य
तारतम्यप्रतारतम्यरूपस्यैव वा कल्पनं युक्तमेवेति ।

इति धेष्णया प्रत्येनादशी निर्णीता ।

(२) — जेदे “धडवा दक्षिण” इत्युच्यते । सति वाश्वप्रहणे
जलोदरव्याधिर्जायते । “योऽश्वमनिप्रहेष्टिनाति” इत्युक्तत्वात् । जलोदर-
व्याधिनिवृत्तये च “यापतोऽश्वाप्रतिगृह्णीयात्तावतो धारणाश्च
तुष्कशालाग्रिवर्षत्” इत्येन विहितम्वप्रतिप्रहेष्टिर्दानुष्ठीयते ।
संय धेद्विकारप्रतिप्रहणजनितव्याधिनिवृत्तये विहिताश्चप्रतिप्रहे-
ष्टिविनाशदक्षिणावस्थ श्रेयिभूतकर्मणाऽङ्गमिन्व्यश्चप्रतिप्रहेष्टिन्याये
जमिनीव्याप्यमालाया परिरुद्धः । (३ अ० ४ पा० १४ १५ अधि०) ।

अथ स्मार्तिकादशीविवेचनम् ।

अथ तदितरान् स्मार्तत्वेन प्रसिद्धान्प्रति निर्णयते । तत्र—

“शुद्धा यदा समा होना समक्षीणाधिकोत्तरा ।

एकादशीमुपवसेत् शुद्धा, वैष्णवीमपि” ॥

इति माधवाद्युदाहृतनिर्णयिकस्कान्दवचनदर्शनात्, तथा दामि-
णात्ययहुनिवन्धुसमतात्, वर्धमानादिभिश्च कल्पतरुकारादृतत्वेन,
विश्वरूपाचार्यलिखितत्वेन बोदाहतात्,

“शुद्धा विद्धा तथा त्रेधा मित्रा न्यूनसमाधिकै” ।

त्रैवैकैका पुनर्मित्रा द्वादशान्यूनसमाधिके” ॥

इति वचनाद्यैकादश्या अष्टादशभेदास्तावत्केचित् कृताः ।
“अधिकै” रित्युभयत्रापि भाष्यप्रभातो निर्देशः । तस्यच न्यूनसमयो-
रप्यन्वयः ।

तेन द्वादशीहानियुक्ता शुद्धन्यूना, द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धन्यूना,
द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धयूना, द्वादशीहानियुक्ता शुद्धसमा,
द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धसमा, द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धसमा,
द्वादशोहानियुक्ता शुद्धाधिका, द्वादशीसाम्ययुक्ता शुद्धाधिका,
द्वादश्याधिक्ययुक्ता शुद्धाधिकेति शुद्धा नवविधा । एवं विज्ञापीति ।

अत्र च समत्वं न्यूनत्वमाधिक्यं च द्वितीयसूर्योदयपेक्षया ।
धेधश्चात्वयव्यातिरेकाभ्यां विद्धाशुद्धोपलक्षको, यः स सूर्योदयो-
त्तरकालीन एव न त्वग्णोदयगतोऽपि । तत्र गृह्यमाणे केपा-
चिद्वेदानामसम्भवात् । तादृशवैधरहितायां शुद्धायामधिकायाः
घटिकापञ्चकवृद्धायां द्वादशीहानेरसम्भवात् । एतावद्वृद्धधनन्तर-
मेतावदानेन्योति शास्त्रमर्यादायामप्रसिद्धे । एवं विद्धाभेदानामपि
केपाचिदग्णोदयवेधेऽसङ्गतिर्न्योति शास्त्रमर्यादया ज्ञेया ।

अत एव गरुडपुराणे—

“उदयात्प्राग्गदा त्रिषा मुहूर्त्तद्वयसंयुते” त्र्युपवर्ग्याऽप्युक्तम् ।

“पुनः प्रमातृसमये द्युतिरसौ यदा भवेत् । परतो द्वादशी न च” इति च सूर्योदयप्रेषपरमेष्ट । पूर्वं त्वरणोदयप्रेषाभिधानं त्याज्यत्वमात्रपरं न तु ग्रहतोपयुक्तमित्युक्तमनन्तमद्वैतमद्वयमिति ।

यद्यपि च ज्योतिषमर्यादया सूर्योदयसमापि तिथिर्नाधाति । किंतु किञ्चिन्मूलैराधिक्यं वा । तथाप्युत्पन्नरस्यात्पलद्वयप्रयादिभ्युनेत्र समः द्रष्टव्यः । साम्यावलम्बनं जन्माष्टमीभेदानामेकादशीभेदानां च गृह्णन्ति ग्रामाणि रश्मिमानाः । एमष्टादशभेदानुसारात् तत्र निर्णयो धर्ममानाप्युत्पत्तिरिति स्तारद्विष्टरूपाचारलिखितत्वेन रोदाद्वैतस्येव महाजनपरिगृहीतवर्जनं साराद्यमुक्तम् ।

‘आद्यास्तु पदं पूर्वं व्यवस्थानन्तद्वये ।

गृहमेधियतीनां म्याश्रयस्या म्याऽपरऽहनि ॥

त्रिद्वानये तु पूर्वा स्याद्व्यवस्थानन्तरद्वये ।

अपरेऽहनि शेषा स्युः सप्तमी तु व्यवस्थया’ ॥ इति ॥

“शुद्धाधिरा न्यूनसमासरा चतुर्णां गृहस्थयतिभिः परैश्च ।

सा च पराधिक्यवती परैश्च शेषास्तु शुद्धा प्रथमा उपाध्या ॥

त्रिद्वानसमा न्यूनसमासरा च द्विद्वानिना न्यूनपरा च सत्र ।

सैत्र व्यवस्था यदि त्रिद्वानोना प्राद्यापरासे प्रथमैश्च सर्वैः ॥

त्रिद्वानसमा यद्यधिकोत्तरा स्याद्विद्वानिना चतुर्णामोत्तरा स्यात् ।

तदा परैश्च प्रतिमुक्तशङ्करादशी सत्रजनस्योप्या’ ॥ इति ॥

दाक्षिणात्यनिशेषेऽप्यनन्तमद्वैतहेमाद्रीयादिष्वष्टादशभेदाः तन्निमित्तं मदनरत्नादिषु ग्रामाणि गृह्णन्ते हेमाद्रीयाद्यर्थसमह ग्रन्थेषु च तानुद्धार्यैव क्वचित्कचिन्मूलविसर्वादी निर्णय इति ।

इदं चाष्टादशभेदाद्वाजनमिन्द्रजालमात्रं तथा नाप्युच्यते इति मया

शुद्धाधिकाधिकद्वादशिका, शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका, शुद्धानधिका-
नधिकद्वादशिका, शुद्धानधिकाधिकद्वादशिका, तथा विद्यापीत्यष्टावेव
भेदान्माधवाचार्यसमतान्सारभूतानुद्भाव्य यथामति निर्णयः क्रियते ।

तत्र या तावच्छुद्धानधिकद्वादशिका तस्यां विवाद एव नास्ति ।
एव शुद्धानधिकाधिकद्वादशिकायामपि ।

अत एव स्कन्दपुराणे—

“शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा ।

एकादशीमुपवसन्न शुद्धा वैष्णवीमपि” ॥ इति ॥

एकादशी यदा शुद्धा सती सूर्योदयपर्यन्ता ततो न्यूना वा,
उत्तरा द्वादशी ततोऽधिकापि भवति तदा शुद्धामेकादशीमेवोपव-
सन्न वैष्णवीं द्वादशीमित्यर्थः ।

“न चेदेकादशी विष्णो द्वादशीपरत स्थिता ।

उपोष्येकादशी तत्र यदीच्छेत्परम पदम्” ॥

इति नारदवचनं च ।

“यदीच्छेत्परम पद” मित्यर्थवादः । न तु पूर्वाशेषवासयिषो
मुमुक्षुपाधिकारिसमर्पकम् । मुमुक्षूणामुत्तरैश्रवापयासस्य सर्वत्र
विधानात्तदनीचित्यात् ।

ततश्च —

“एकादशी भवेत्पूर्णा परतो द्वादशी यदा ।

तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥ इति ॥

“अविद्यापि च विद्या स्यात्परतो द्वादशी यदि” ।

इत्यादीनि स्कन्दपुराणादिवचनानि द्वादशीदिने एकादश्या अपि
क्रियत्या सद्भावे द्रष्टव्यानि । “पूर्णाप्येकादशी त्याज्या चर्द्धते द्वितयं

यदि" इति घञनान्तरादेकादश्या एव पूर्णत्वोक्त्या द्वादश्यास्तदनुक्त्या
तस्या एकादश्यायुक्तत्वस्यापि समवायः ।

यत्—

“सपूर्णेकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि ।

उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्” ॥

इति घञनं द्वादश्याः शुद्धत्वमिष्टानास्तद्विषये यत् न शक्यते ।
तदुभागततन्त्रादिष्वैष्येण्यन्तर्गन्त्यात्पूर्णेकारैष्येण्यपिपद्यम् । अन
न्तर्गन्त्यादीनामपीदमेव संमतम् ।

यत्तु हेमाद्रिष्वैवविधे विषयो शुद्धायामेकादश्यामुपयास-
विधानम् ।

“उदयात्प्राग्यदा विमा मुहूर्त्तद्वयसंयुता ।

संपूर्णेकादशी नाम तत्रैवोपवसद्गृही” ॥

इति घञनाद्वृद्धिविषयम् । शुद्धद्वादश्यापकासविधानं तु—

“सपूर्णेकादशी यत्र द्वादशी चापरेऽहनि ।

तत्रापोष्या द्वादशी स्याद्वद्वादश्यामेव पारणम् ॥

अ गमो विशने ऋतुरित्याह भगवान्मृरि” ॥

इत्यादिघञनप्रशासतिविषयमिति स्वसंमतं व्यपस्यान्तरमुच्यम् ।
तत्रोदयात्प्रागिति घञनं तावद्गृहिणामेव । कामतासम्भवेन
गृहिपदस्य सवामपरत्वादेवकारेण च व्यतिरेकतात्पर्यावगते । सकामा-
नामवैष्येणानामाप्यहणादयविज्ञायां काम्योपवासनिषेधकम् । प्राप्त
चित्तघञनैक्याप्यत्वात् । “अ गमो विशने” इत्यप्यन्यथाकरणे
गमप्रदेशरूपदोषपरत्वेनार्थघादमात्रत्वाद्गमप्रवेशस्य च दुःखविना-
श्रुतस्य सर्वजिहासितत्वेन गृहिविषयमपि सम्मत्तादुभयाधिक्य-
विषयत्वेन वा व्याख्येयम् ।

यानि त्वेकादश्या शुद्धत्वसम्पूर्णत्वमात्रमुक्त्वा द्वादश्या एव केवलाया आधिक्यं प्रतिपाद्य परदिने उपवासं विदधति यद्वा नि घघनानि दृश्यन्ते । तेषु एकादश्याधिक्यमप्युपलक्ष्यत इत्युक्तम् ।

“एकादशी ॥ संपूर्णा सदशा चोत्तरा भवेत् ।

पूर्णा भवेद्यदा नन्दा भद्रा बैज हि धर्षते” ॥

इत्यादिषु चशब्दवशात्तच्छ्रौतमपि वक्तुं शक्यते । येषु तु “उपोष्या द्वादशी, शुद्धा त्रयोदश्यां तु पारण” मित्यादिषु द्वादश्या शुद्धत्याभिधानात्तदुपलक्षयितुं न शक्यते । तानि धैष्यवधिपयाणि सर्वाणि वा तथेति दिक् ।

अत एव—

“एका लिप्या तु संयुक्ता यदि विज्ञा परा भवेत् ।

अथैकादशी नास्ति दशम्या चाप्यसंयुता ॥

कलाप्यकाष्ठा द्वादश्या यदि स्यादपरेऽर्हनि ।

द्वादश द्वादशीर्हन्ति पूर्वस्मिन्पारणे कृते” ॥

इति यद्विप्रहसपुराणवचनं शुद्धद्वादश्यां पारणनिषेधकारा, “अथैकादशी नास्ति दशम्या चाथ संयुता” इत्युक्तायामनधिकायामपि शुद्धैकादश्यामुपवासप्रतिषेधक सच्छुद्धद्वादश्यामेवोपवासं विदधाति । तदपि धैष्यवधिपयम् । “समा हीनाधिकोत्तरा” इति वचनविरोधात् । संयुक्ताग्रहणादपि तथा । “उदयात्प्राग्दशम्यास्तु शेष संयोग उच्यते” इति कूर्मपुराणात् । एका पूर्वदिनगता । लिप्या कलामात्रेण । अर्थाद्दशम्या । परा परदिनगता ।

यत्तु पृथ्वीचन्द्रोदये गृहभारदीयनाम्ना लिखितमनम्यगतिकं स्पष्टं वचनम्—

“संपूर्णैकादशी शुद्धा द्वादश्या नेत्र मिञ्जन ।
द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र पथ भवेत् ।
पूर्वा गृहस्थैः कार्या स्यादुत्तरा यतिभिस्तिथिः ” ॥ इति ।

तद्धेमाद्रिणाप्यलिङ्गनात्सर्वैकैकादशीमात्रमुद्धौ निद्धेकादश्या वा,
गृह्यतिथ्यवस्थाप्रतिपादकत्रायलिखनादनाकरम् । तस्माच्छुद्धाया
मनत्रिकायाः द्वादश्याधिक्येऽपि पूर्वद्युग्गोपयास सर्वेषाम् ।
द्वितीयदिने द्वादश्याद्यपादमुत्ताय तु पारणम् ।

“द्वादश्या प्रथम पादा हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुनत्पर ” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ।

केचित् “विष्णुनत्पर ” इति वचनाद्वैष्णवविषयमेतदिति
घटति । एवमपत्रापि पारणादिने द्वादश्याद्यपादानुवृत्तौ द्रष्टव्यम् ।

या तु शुद्धार्जिकाधिकृष्टादशिका तस्या सर्वेषां परद्युग्गो
पयासः । “पूर्णाभ्येकादशी स्याज्या वर्धते द्वितीय यदि” इति
इन्द्रपुराणवचनात् ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
सर्वैरनासता कार्या परतो द्वादशी यदि” ॥

इति नारदवचनाच्च । एतद्विषयमथ—

“पष्टिण्डात्मिकायाश्च तिथिनिष्क्रमणे परे ।
श्रक्मण्य तिथिमलं त्रिद्यादकादशीं विना” ॥

इति गौडनिग्रधलिखितं वचनम् । पष्टिण्डात्मिकाया
इत्यभिदोषलक्षणम् । गौरीवृत्तादावप्येतस्यापवाद उक्तः । पारणं च
परदिनं द्वादशीमध्य एव । तद्याग्यद्वादशीताम इत्युक्तम् ।

या ॥ शुद्धाधिकानधिकद्वादशिका तत्र सकामाना पूर्वधुनिष्का-
मानामुत्तरेष्टरूपवास । तथा च स्कन्दपुराणे —

“प्रथमेऽहनि सपूर्णा व्याप्याहोरात्रमास्थिता ।
द्वादश्या च तथा तात दृश्यते पुनरेव सा ॥
पूर्वा कार्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा विभो” इति ।

अत्र गृहस्थयतिपदे सकामनिष्कामपरे ।

“सपूर्णाद्वादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
पूर्वामुपवसेत्कामो निष्कामस्तूत्तरा वसेत्” ॥
इति मार्कण्डेयधनैरुवाच्यत्वात् ।

“निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरेकादशीं सदा ।
प्रातर्मथतु वा मा वा द्वादशी च द्विजोत्तमा” ॥

इति स्कन्दपुराणे गृहस्थस्यापि निष्कामस्योत्तरप्रोपवास-
विज्ञानाच्च । तेनेद निरस्त सकामनिष्कामशब्दयोरेव गृहस्थतिपरत्वम् ।
गृहिणा प्राय सकामत्वाद्यतीना च निष्कामत्वात् । एव सति
धनस्थनेष्टिकप्रिधनागमप्युपलक्षणं भवतीति । सकामशब्दस्य गृहि
मात्रपरत्वे निष्कामस्य तस्यात्तरप्रोपवासविधानानुपपत्तेः । एव सति-

“पुनः प्रभातसमये घटिकेना यदा भवेत् ।
अत्रोपवासो विहितो धनस्यस्य यतेस्तथा” ॥

विधनायाश्च तत्रेव “परतो द्वादशी न चे” इत्यत्र धनस्थयति
प्रिधनैष्टिकपरतया शब्दानामेकनिष्कामार्थोपलक्ष्यत्वात् । ‘द्वितीये
द्विगुणं चरेत् । तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृति’ इति
घटिकेनाप्यता सम्यते । अन्यथा प्रत्यधिकारिपर्यवसानगत्या
घाफ्यभेदो भवेत् ।

माध्याह्नादौना तु “निष्कामस्तु” इति चाक्षयालिपनाद्गृह्यित्या-
दिशब्दानां यथाश्रुतपरत्वेमेव संमतम् । विष्णुप्रीतिकामैस्त्वेतादृशे
विषये दिनद्वयेऽप्युपवास कर्त्तव्यः ।

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रमाते पुनरेष सा ।
लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवास कथं भवेत् ॥
उपोष्य द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ”

इति वृद्धपशिष्ठवचनात् । लुप्यते सूर्योदयं न स्पृशति । तेन
समापि गृह्यते ।

ततश्च—

“संपूर्णैकादशी यत्र परत पुनरेव सा ।
त्रयोदशी उप काल उपोष्या तत्र का भवेत् ॥
उपोष्य द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैः ” ।

इति स्कन्दपुराणउचने त्रयोदशी उप काल इति न्यूनद्वादशी
प्रदणमुपलक्षणम् ।

अत्र केचिन्नैताभ्यां वचनाभ्यामेकमधिकारितुं प्रतीतरेतरयुक्तं
तिथिद्वयमुपोष्यमिति विधीयते । एकनिमित्तभस्योपवासस्यावृत्तेरप्या-
व्यायादधिकारिकरणपक्षेऽप्यत्र । किन्तु कल्हतेनेन गृह्यतिरूपाधिका-
रिभेदेन वृषभपृथक् तिथिद्वयमुपोष्यत्वेन विधीयते कैश्चित्पूर्वा-
कैश्चिदुत्तरतीति पदन्ति ।

तदयुक्तम् । अन्धसमानार्थकेन तिथौ इत्येकशेषेणेतरेतर-
योगस्य प्रतीतिः । “विष्णुप्रीणनतत्परैः” रित्यधिकार्यम् । तस्यापि
श्रुतं नास्ति । इतरथैतस्यानर्थस्यापत्तेः । आवृत्तेश्च वाचनि-
कवान्नीकनिमित्तकस्येत्यादिदोषः । तस्मादाज्ञस्येन विष्णुकामेनाधि-
कारिणेतरेतरयुक्तं तिथिद्वयमुपोष्यमित्येव वचनार्थः ।

अथ विद्धा निर्णयिते—

तत्र या विद्धाधिकाधिकद्वादशिका सा सर्वेषां परैव । तत्र विद्धानिपेयवाक्यान्वनन्तानि वैष्णवेऽपि स्मार्तपि निरद्भुश प्रवर्तन्ते । या च विद्धानधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वेषां विद्धव ।

तथा च पद्मपुराणम्—

“एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।

यतिभिर्गृहिभिश्चैव सेवोपोष्या क्षये तिथिः” ॥ इति ॥

“परतो न वर्द्धते” इत्यनेनैकादश्या साम्यमपि गृह्यते ॥ क्षयोऽपि तस्याः साम्येऽपि यद्यपि सम्भवत्येव । एकादश्या सूर्योदयास्पर्शात् । तथापि पृथक्क्षयग्रहणानर्थक्यापत्तेरत्र न्यूनत्वरूप सूर्योदयात्प्राप्तस्मार्तरूप एकादश्या क्षय क्षयशब्देन गृह्यते । स च यत्पर्यम् । साम्ये मुमुक्षूणामुत्तरत्रोपनासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्यपि चात्रैकादश्या एषानाधिन्यमुक्तम् । तथापि द्वादश्या अपि द्रष्टव्यम् ।

“दिनत्रयमृते देवि नोपोष्या दशमीयुता ।

सैवोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत्त्रयोदशी” ॥

इति स्कन्दपुराणे तस्याप्यभिधानात् ।

तथा—

“यदि दैवास्तु ससिष्येदेकादश्या तिथित्रयम् ।

तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशी पारणे भवेत्” ॥

इति नारदवचनेऽपि ।

अन्यथा द्वितीयदिन उपनासे त्रयोदश्या पारणे स्यादिति व्यतिरेकप्रतीतिरपि तथा ।

“एकादशी यदा विद्धा द्वादश्या न प्रतीयते ।

द्वादशी च त्रयोदश्यामस्ति तत्र कथं भवेत् ॥

उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्वत्र न संशयः ।

इति बृहन्नास्त्ये द्वादशीमात्राधिक्ये विद्वायां परत्रोपवास-
विधानाच्च ।

एतद्वचनैकनास्त्यतथेव—

“एकादशी यदा लृप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमा गतिम् ।”

इति व्यासवचनेऽपि तादृशी “यदीच्छेद्” स्वर्यवादमात्रम् ।

न तु मुमुक्षुणामेवोत्तरत्रोपनासायमित्यभिप्रेतमेतद्वचनयत्ना-
द्विद्वाया द्वादशीमात्राधिक्ये सर्वत्रोपनासं घटना
माध्यादीनाम् । एकादश्याश्च नाधिक्यं न्यूनत्वेन साम्येन च
भ्रमतीत्युक्तम् ।

तत्र न्यूनत्वे “दिनत्रयमृते” इति “यदि देवा” इति च ।

“द्विमृतेकादशी यत्र तत्र संनिहितो हरिः ।

तामेवोपनासेत्काममकामो विष्णुतत्परः” ॥

इति कूर्मपुराणं चोपोद्बलकानि त्रिदोषनासे ।

साम्येऽपि—

“एकादशी न साम्येत् सकला द्वादशी भवेत् ।

उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरहालकोऽमरीत् ॥

द्वादशी स्वल्पमल्पापि यदि न स्यात्परऽहनि ।

दशमीमिधिता कार्या महापातम्नाशिनी” ॥

इत्यादीनि ऋष्यशृङ्गशिष्टादीनां विद्वानुग्रहवचनानि सामान्यत
प्रवृत्तानि ।

“अविद्धानि निपिद्वैश्वेधूलभ्यन्ते दिनानि तु ।

मुहूर्त्तं पञ्चमिविद्धा ग्राह्येवेकादशी तिथिः” ॥ इति च ॥

मुहूर्त्तं पञ्चकं चारणोदयमारभ्य । सूर्योदयादारभ्य तद्ग्रहणे
त्रिमुहूर्त्ताधिकक्षयाभावाद्द्वितीयदिने एकादशीसत्त्वावश्यभावेनावि-
द्धाऽलाभासंभवादित्युक्तम् । ततश्च दशमीध्याप्तौदधिकत्रिमुहूर्त्तोत्तर
प्रवृत्ताया एकादश्यास्त्रिमुहूर्त्तक्षीणाया सूर्योदयसाम्यमेव भवति ।
एतदर्थमेव मुहूर्त्तपञ्चकनियमोऽपि । ततो घेधाधिन्ये “परतोऽपि न
घर्त्तन” इत्यस्यासंभवात् । ‘यतिभिर्गृहिभि’ श्वेयेत्यत्र गृहिपदं च
पुनर्वद्विप्रविषयम् । तेपामेकादशीदिनक्षये उपवासप्रतिषेधात् ।

“एकादशीदिनक्षय उपवासं करोति यः ।

तस्य पुनः पित्र्यन्ति मघाया विण्ददो यथा” ॥ इति ॥

“दिनक्षये तु भ्रमासे नोपोष्या दशमीयुता ।

यदीच्छेत्पुनर्षीराणामृद्धिं संपदमात्मनः” ॥ इति ॥

“एकादशीषु नष्टासु रविसक्रमणे तथा ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही” ॥

इत्यादिभिः । ततश्चास्मिन्विषये तैर्द्वादश्यामेवोपवासं कार्यं ।

“एकादश्यां यदा घत्स दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

अनोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्या तु पारणम्” ॥ इति ॥

“एकादश्यां यदा राजन् दिनक्षयतिथिर्भवेत् ।

तदा ह्येकादशीं त्यज्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्” ॥

इति पितामहगोभिलादिवचनेभ्यः ।

अत्र च यद्यपि पुत्रवद्गृहिविषयत्वं स्पष्टं न श्रूयते । तथाप्या-
काङ्क्षावशादेव तद्विषयत्वं भवति । इतरेषां पूर्वत्रैवोपवासविधाने-
नाकाङ्क्षाभावात् । केपुचिद्वचनेषु पुत्रवद्गृहिविषयत्वेन
फलप्रतिषेधसममि-याहाराच्च ।

तथा च कर्मपुराणे—

“दिनक्षये तु सप्राप्ते उपोष्या द्वादशी मरेत् ।
दशमीयौषस्युक्ता न वृज्यते कदाचन” ॥ इति ॥

भारविष्यपुराणेऽपि—

“दिनक्षये तु सप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता ।
उपोष्या द्वादशी शुद्धा त्रयोदश्या च पारसमृ” ॥ इति ॥

अथ च निषेधशब्देनोपपन्नसन्निधिशब्देषु च त्रिविधपरि-
णामरूपो ज्योतिषपरिभाषितो दिनक्षयो गृह्यते । तेन तत्रैव
पुनरद्वयद्विष्टामुपपन्ननिषेधः । पञ्च चण्डिकासः । सूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्ये तु पुनरतामपि पूर्वत्रैवोपपास । निषेधाप्रवृत्ते । तत्साम्यस्य
च द्वादश्युपपासनिषेधप्रवृत्ते । एतदुभयप्रायेणैव च हेमाद्रौ
भविष्यपुराणम्—

“एकादशी कलाप्येका परतो न च वधते ।
गृहिमि. पुनवद्भिश्च सैवोपोष्या तदा त्रिवि” ॥ इति ॥

तथा “श्रुतिमिगृहिमिश्चैव सैवोपोष्या क्षये त्रिवि” रित्येत
द्वचनगतस्यापि क्षयशब्दस्य न्यूनत्वरूपदिनक्षयपरत्वरस्योक्तत्वात्तत्रैव
पतीना पूर्वेणुस्पृष्टासौ विद्वानधिकायाम् । साम्ये तु मुमुक्षुत्वात्पतीना
शुद्धद्वादश्यामेवोपपास ।

तथा च त्रिष्णुरहस्ये—

“दशमीमित्रिना पूर्वा पूर्णा च द्वादशी परा ।
एकादश्या महाप्राग् उपनास कथं मरेत्” ॥

इत्युपनम्योक्त “शुद्धैव द्वादशी राजघृणाप्या मोक्षमाङ्क्षिमि”
रिति । अथ परा परदिनगतैव । ननु पूर्वा “अद्वापत्र प्रविष्टा” इत्युक्त्या

एकादश्या सूर्योदयपर्यन्तत्वप्रतीतिः । अन्यथा परशब्दस्य
घेयव्यापत्तेः ॥

व्याख्येनापि—

“दशमीमिधिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते ।
एकादश्या महाप्राज्ञ उपग्रास कथं भवेत् ॥
पारणं तु त्रयोदश्या पूजयित्वा जनार्दनम्” । इति ।
लुप्यते त्रयोदश्या न दृश्यत इत्यर्थः ॥

अत्र सति—

“एकादशी दशमिद्धा द्वादशी न च वदते ।
तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्या च पारणम्” ॥

इत्यादीनि सामान्यवचनान्यापि मुमुक्षुविषयाणि पुनश्चदृष्टि-
विषयाणि वा द्रष्टव्यानि ।

अतः—

‘दिनक्षयेऽपि शुद्धेव द्वादशी मोक्षकाङ्क्षिभिः ।
उपोष्या दशमीविद्धा नोपोष्यैकादशी सदा’ ॥

इति सुमन्तुसत्यव्रतवचनम्,

“उपोष्या द्वादशी शुद्धा एकादश्यां दिनक्षये ।
मुमुक्षुभिर्दशाविद्धा नोपोष्यैकादशी तिथिः” ॥

इति शारदापुराणवचनं च,

तत्र परिभाषितो दिनक्षयो न ग्राह्यः । किन्तु विद्वत्पा-
त्सूर्योदयास्पर्शमात्रमेकादश्या । तच्च द्वितीयसूर्योदयपर्यन्तत्वरूपे
साम्येऽपि संभवत्येवेतीदमपि वचनद्वयं साम्य-
विषयमेव । न्यूनत्वविषयत्वे “यतिमिष्टोहिमिर्ध्वे” ति वचन-
विरोधात् ।

न चैतद्विरोधात्तदेव साम्यविषयमस्त्विति धाव्यम् ।
 न्यूनत्वे परा साम्ये पूर्वैत्यनौचिन्यात् । न्यूनत्वे मुमुक्षुणां
 शुद्धद्वादशयुपवासाम्युपगतृणो साम्येऽपि तस्यैव संमतत्वाच्च ।
 तेन यानधिकद्वादशिका न्यूनत्वेन विद्वानधिका तस्या पुत्रवद्व्य-
 तिरिकानां गृहिणा यतीनां च पूर्वत्रैवोपवासः । पुत्रवतामेव परेषु ।
 साम्येन तु तादृश्या गृहिणा सर्वेषां पूर्वेष्वप्युत्तरेण यतीनां परमुत्तरेष्वुत्तरेण
 "यतिभिर्गृहिभिश्चैवे" ति "गृहिभिः पुत्रज्जिह्वे" ति वचनद्वयाज्ज्ञस्येन
 उत्तरेणा च तथा नाज्ज्ञस्याभावेन व्ययस्याः ।

मदनरत्ने तु "सुमन्तुसत्यमतशारदापुत्राण्यचनस्वरसासत्र
 सदाशब्दधयणाच्च विद्वन्मूनायामपि मुमुक्षुणां परेष्वुत्तरेष्वोपवासः ।
 "यतिभिर्गृहिभिश्चैवे" ति यतिपदं तु नियमपर्यायनियतियुक्ता
 मुमुक्षुनैष्ठिकयानप्रस्थादिपरमि' त्युक्तम् ।

हेमाद्रिणा तु निर्णय एवमेव दत्तः । यतिपदस्य तु कापि
 गतिरन्येति ।

यदपि तिथितरत्रे कालविवेकसम्बन्धस्य प्रदीपादिषु दृष्टम्—

"एकादशीमुपरासेद्द्वादशीमथवा पुनः ।

त्रिमिथ्या चापि कुर्यात् न दशम्या युता क्वचित् ॥

कुर्याद्वलाभे संयुक्ता नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् ।

उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यां तु पारणम् ॥

उदयात्प्राग्दशम्यास्तु शेष संयोग इष्यते ।

उपरिष्ठात्प्रवेशस्तु तस्मात्ता परिव्रजयेत् ॥

इति कर्मपुराण्यचनमुपयानाधिक्येऽपि विद्वानपेक्षपूर्वकं
 द्वादशयुपवासविधायकमुदाहृतम् ।

"उदयोपरिनिष्ठा तु दशम्यैकादशी यदि ।

दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तयान्पाकशासनः ॥

दशम्येकादशी विद्धा गान्धारी तामुपोपिता ।

तस्या पुत्रशतं नष्टं तस्मात्ता पविर्जयत् ॥

ये कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्येकादशीं युताम् ।

आलोक्य तन्मुखं ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत् ॥

इत्यादौति च सामान्यग्रचनानि तदनुरोधेनासकोचेनेष व्याख्यातानि । तत्र कर्मपुराणग्रचनं तावदाचार्यचूडामणिप्रभृति मिर्गाडेरपि, न लिखितमनाकरमित्र प्रतिमाति । साकरमपि वा मुमुक्षुविषयं पुत्रदृष्टहृत्स्थविषयं वा व्यत्येयम् । सामान्यग्रचनानि त्वाधिष्यविषयाण्यपि व्याख्यातुं शक्यन्त एव । तेषामसकोचे विद्वानुग्रहग्रचनानां सर्वेषामानर्थक्यापत्तेः । तेषां कथञ्चिदङ्गो दयत्रिद्धाविषयतया व्याख्यानेऽपि “मुहूर्त्तं पञ्चमित्रिद्धा प्राह्वैरैकादशी तिथि” इतिदं विद्वानुग्रहग्रचनं योपदेवान्-तमह-हेमाद्र्यादिभिर्दाक्षिणात्यैराचार्यचूडामणिप्रभृतिश्च गौडैरपि धृतमत्यन्तानर्थकं स्यात् । तस्मादुभयानाधिष्ये विद्धापि पुर्योक्तयवस्थया प्राह्वैवेति ।

या च विद्धाधिकानधिकद्वादशिका सा सर्वैरपि परैवोपोप्या । द्वादश्यनाधिष्यं द्वेधा सूर्योदयपर्यन्तत्वेन ततोऽर्वांगेय समाप्ता वा । उभयथापि परा । तत्राद्ये पक्षे वचनानि—

पद्मपुराणे—

“द्वादशीमिधिता कार्या सर्वत्रैकादशी तिथि ।

द्वादशी च त्रयोदश्या विद्यते यदि वा न वा” । इति ।

तथा—

“सर्वत्रैकादशी प्राह्वा द्वादशीमिधिता नरै ।

प्रातमवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति ॥

उपोषणं नित्यं प्राधानम् । तत्र चान्त्यकलावच्छिन्नेऋदशी
मुप्या । तादृशी चाधिशेषे द्वादश्या लभ्यते इति सैवोपोष्या । पारणं
रुद्रम् । तत्रापि द्वितीयदिनेऽन्त्यकलावच्छिन्ना द्वादशी यदि लभ्यते,
यथोभयाधिशेषे, तदा सम्यगेव । नो चेत्तत्रयोदश्यामपि
भवात्त्वित्यर्थः ।

अत एव नारदः—

“द्वादश्येऋदशीयत्र सगता त्रिदशाधिष ।
तामुपोष्य ततः कार्यं त्रयोदश्या तु पारणम्” ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी कला यत्र परतो द्वादशी भवेत् ।
तत्र ऋतुशतं पुण्यं त्रयोदश्या तु पारणम्” ॥

परत एऋदशीकलोत्तरम् । द्वितीयपक्षे कर्मपुराणे—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
तत्र ऋतुशतं पुण्यं त्रयोदश्या तु पारणम्” ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
सोपाप्या च प्रयत्नेन महापुण्यविर्यद्धनी” ॥ इति ॥

अस्मिन् द्वादशीदिनक्षये पुत्रवद्गृहस्यैरुपवासो न कार्यः ।

“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
उपवास न कुर्यात् पुत्रपौत्रसमवित” ॥

इति कर्मपुराणप्रवचनात् ।

किन्तु तैस्तत्र न कं कायम् । तथा च वृद्धशातातप —

“एकादशी यदा विद्धा द्वादशी च क्षय गता ।

क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते” ॥ इति ॥

स्कन्दपुराणेऽपि—

‘एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता ।

तत्र नक्तं प्रकुर्यात् नोपवासं गृहाश्रमो” ॥ इति ॥

कैश्चित्तु पूर्वोक्ते एकादशीदिनभये अत्र च द्वादशीदिनक्षये
'उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकृत्ययेदिति सामान्यवचनात्' “नक्तं
हविष्यान्न” मिति यदनोक्तमस्यप्रकृत्यनमुक्तम् । तत्तत्र विशेषतो
द्वादश्युपवासविधाने, अत्र च नक्तविधाने सति विचारणोपम् ।

एव सति यानि—

“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि चेत् ।

तदानीं दशमीविडाप्युपौष्णेकादशी तिथिः” ।

इत्यादीनि विद्वानुग्रहचनानि । तानि सर्वाण्येकादश्या
अप्यनाधिक्ये द्रष्टव्यानि ।

यत्तु माघवेन “शुद्धाधिकारद्विद्धाधिकायामपि द्वादश्यनाग्रिनये
गृहिपतिन्यवस्थेयः ।

“एकादशी विनृद्धा चेच्छुद्धेऽप्येऽग्रिशेषतः ।

उत्तरा तु यति कुर्यात्पूर्वामेव सदा गृही” ॥ इति ॥

प्राचेनससामान्यवचना, दित्युक्तम् । तत् “सपूर्णेकादशी यत्र
परत्र पुनरेव सा” इत्यादिग्रहचनेत्यान्यतया प्रचतोपचनस्यापि
शुद्धाविषयत्वस्येव युक्तत्वादयुक्तम् ।

या तु जिह्वाधिसाधिरुद्धादशिरा तस्या शुद्धद्वादश्यामेवोप-
वासो द्वादश्यामेव पारण च । तत्पर्याप्तद्वादशीलाभे । तदलाभे
तामुद्वद्ध्यपि ।

तथा च नारदीये—

“उपवासदिनं विद्धं यदा भवति पूर्वया ।
द्वितीयेऽहि यदा न स्यात्स्वत्पाप्येकादशी तिथिः ॥
तत्रोपवासो विहितः कथं तद्वदसूतजः ।

सूत उवाच—

यदा न प्राप्यते विप्रा द्वादश्या पूर्वरात्रौ ।
स्वचक्रार्धमात्रोऽपि तदोपोष्य परं दिनम् ॥
उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारयेत् ।
निर्गता चेन्नयोदश्या कला या द्विकलापि चेत्” ॥ इति ॥

ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्रैवदीच्छेत्परमं यदम्” ॥ इति ॥

यदीच्छेदित्यर्थं यादमात्रम् । न चैकादशीनिमित्त उपवास-
कथं द्वादश्याम् । ॥ हि तिथ्यन्तरेष्वेव कुत्रापि दृष्टमिति वाच्यम् ।
किमत्र दर्शनेन वाचिनेऽर्थे । किं हि वचनं न कुर्यात् । नास्ति
वचनस्पातिमारः ।

अत एवोक्तं कूर्मपुराणे—

“एकादशीमुपवनेद्द्वादशीमथवा पुनः ।
विमिथा वापि कुर्यात् न दशम्या युता कचित्” ॥ इति ।

अत एव चैकादशीत्रयमपि “द्वादशी मे सदा प्रिया” इत्यादिषु ।

यानि तु विद्वानुग्रहवचनानि, तानि यथा—

“एकादशी दिशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते ॥

गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ।

इतिवचनबलात्परत एकादश्यभावे प्रवर्त्तन्ते ॥

तथा—

“पारणाहे न लभ्येत द्वादशी कलयापि, चेत् ।

तदानीं दशमो विद्वान्युपोष्यैकादशी तिथिः ॥

त्रयोदश्या यदा न स्याद्द्वादशी घटिकाद्वयम् ।

दशम्यैकादशी विद्वान् सैवोपोष्या तदा तिथिः ॥

दशमीशेषसयुक्ता उपोष्यैकादशी तदा ।

यदा न स्यात्त्रयोदश्या मुहूर्त्तं द्वादशीतिथिः” ॥

इत्याद्युप्यशुद्धहारीतयिष्णुरहस्यादिवचनबलात्परतो द्वादश्या अप्यभावे । अत एव वचनान्तरेषु सामान्योक्त्योभयाधिन्यस्यापि संग्रहः ।

“एकादशीं दिशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्जयेत् ।

क्षयमार्गस्तिष्ठते सोमे कुर्वीत दशमीयुताम्” ॥ इति ॥

“एकादशी भवेत्काचिद्दशम्या दूषिता तिथिः ।

घृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षयपक्षे तु पुण्यदः” ॥ इति च ।

सोमश्चान्द्री तिथिः ।

गौडनिबन्धेषु तु “पक्षहानौ स्थिते सोमे लक्षयेद्दशमीयुताम्” इत्युत्तरार्द्धपठितं शुक्लपक्षे दशमो विद्वान् सर्वथा न कर्त्तव्या कृष्णपक्षे तादृश्यापि कर्त्तव्येत्येतदर्थत्वेन च वचनव्याख्यानम् ।

। तदयुतम् । किं यद्दशमीयुक्तामेकादशीं केषुचिद्विषयेषु
घजयेत्तन्नुह्यत इत्येतत्परमिदं वचनम्, उत यद्दशमीयुक्तां
केषुचिद्विषयेषु कुर्वीत इत्येतत्परमपक्ष इत्येतत्परम् । आद्ये
दशमयुद्धपरवृद्धघोरपि कृष्णपक्षे विद्यायाः कर्त्तव्यतापत्तिः ।
अन्त्ये उभयानाधिसरेऽपि शुक्लपक्षे तस्यास्त्यागापत्तिः ।
न चैतत्सेवामपीष्टम् । पूर्वोक्तव्यवस्थयास्तु पक्षद्वयविषयत्वे
इदं वचनं व्यर्थमेव ।

यदपि त्रिविधम्—

“दशमीशेखरसंयुक्तो यदि स्यादरणोदयः ।

नैवोपोष्य घैष्णवेन तद्धि नैकादशीवतम्” ॥

इति वचनात्सर्वा घैष्णवस्य यदरणोदयविद्यावर्जनं प्राप्तं
तन्नुह्यपक्ष परेत्येतदर्थत्वेनैतद्वचनं व्याख्यानम् । तदपि घैष्णवा-
रणोदयविद्यापरत्वेऽस्य वचनस्य कस्यचिद्वैतोक्तभाषाद्वैष्णवसमाचार-
विरोधाच्चायुक्तम् ।

किं च “पक्षहानी स्थिते सोमे” इत्यत्र सोमहानिपक्ष इत्ययमर्थः
कथं प्रतीयते । येन कृष्णपक्षवर्तते स्यात् । वृद्धिपक्षे क्षयपक्षे
इत्यत्रापि वृद्धिक्षययोश्च द्वयसंबन्धेन न किञ्चित्प्रमाणम् । तिथिसं-
धित्व तु तिथिसममित्राहापदेव गम्यते । तथा सति—

“यथा मलिम्लुचं पूर्वो दैवो मासस्तथोत्तरः ।

स्यान्या तिथिस्तथा पूर्वा वृद्धौ प्राह्या सदोत्तरः” ॥

इति सामान्यवचनैकवाक्यतापि लभ्यते । अत एव च—

“तिथिः सशक्या परिजर्जनीया धर्माधिक्येभ्यः बुधैर्मनुष्यैः ।

त्रिहीनशल्यापि विप्रजनीया यदाप्रतो वृद्धिमुपैति पक्षे” ॥

इत्यपि वचनं पक्षशब्दस्यापि तिथिपरत्वादेकादशीधिपयं
युक्त्यवस्थानुगुण्येनैव व्याख्यातमनन्तमृदादिभिः । पक्षशब्दस्य
सात्पक्षशब्दनीविषये वा व्याख्येयम् । न तु कथंविद्वापि
शुद्धपक्षप्रतीति । तस्मादुदादशीमात्राधिन्येऽपि द्वादश्यामेवोपवास-
पक्षद्वयऽपि ।

यत्नः समपोद्यते—

“सर्वत्रैकादशी कार्या दशमीमिथिता नरैः ।

प्रातर्मथनु मा या भूद्यतो नित्यमुपोपणम्” ।

इति वचनं लिखित्वा तच्च प्रातस्त्रयोदश्यां द्वादशी भवतु मा
या भूदिति व्याख्याय तेन त्रयोदश्या द्वादशीसत्त्वेऽपि विद्वाध्यामे-
वोपवास इत्युक्तम् । तत्र दशमीमिथितैकादशीत्युक्ते ननुत्तराभ्यवहित-
प्रातः कालस्यैव प्रातःपक्षाप्रतीतिस्त्रयोदशीप्रातः कालविषयत्वेन
व्याख्यानं तादृशमुक्तम् । अयवहितोत्तरप्रातःप्रक्षणे तु द्वादश्या
प्रातरेकादशी भवतु मा या भूदित्यर्थः स्यात् । ततश्चैकादशीमात्राधिन्ये
विद्वाध्यामुपवासः स्यात्तदपि बहुवचनजिह्वमिति हेमाद्रादिस्मृता-
निरूपेण दृष्टम् । “सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशीमिथिता नरैः” रित्येवं
रूपमेव तद्वचनम् । तेन यथाकैः व्यवस्था । परमष्टस्यपि भेदेच्ये-
कादशी निर्णीता ।

तेनैव संग्रहः ।

सर्वैरुपनीतेश्च शतैस्तत्कालमात्रके ।

भयमात्रं न भोक्तव्यं शुद्धे रूपे हरेर्दिने ॥

तत्रापि गृहिणा रूपे तद्विशाना च यत्र वा ।

निराहारस्थितिर्नोक्ता तत्र मूलादिमक्षणम् ॥

व्रतं तु नित्यं गृहिणां शुद्धायामेव पुत्रिणाम् ।
 तद्भिन्नानां तु सर्वेषां कृष्णायामपि तद्भवेत् ॥
 शयनोपोधनोमध्ये कृष्णाय पुत्रिणामपि ।
 तत्रापि शुद्धगृहिणा पुत्रिणो नेति वेत्तुः ॥
 घृष्णायानां तु सर्वस्यां कृष्णायामपि तद्भवेत् ।
 निषेधो रत्रिवापदी तन्निमित्तोपवासगः ॥
 श्राद्धप्राप्ताः पुण्योपपन्नाः पितृसेवितम् ।
 कृष्णायामपि काम्यं तु पुत्रजद्वगृहिणामपि ॥
 सधया पत्यनुत्तानाद्भवनादिप्रधिकारिणी ।
 पुष्पातङ्गुलरत्नादि व्रतेऽप्यस्या न दुष्यति ॥
 शारीरनियमोपेतं व्रतं कार्यं रजस्यपि ।
 आशीर्षं च तथा सर्वं पूजामयेन कारयेत् ॥
 पारयित्वापि चान्तेऽङ्गं दानहोमादिकं भवेत् ।
 नित्ये प्रारम्भकाम्ये च पर्योमूलादिभक्षणम् ॥
 नक्षत्रमन्त्राद्यपि चाऽभवे मुत्पसधर्मकम् ।
 मुत्पसाशक्ताः शक्ताश्च तत्रापि स्त्रीमुनादिभिः ॥
 द्विजात्तमेन वा दत्त्वा दक्षिणा कारयेद्भवतम् ।
 विहितानामनुष्ठानं निषिद्धानां च धर्जनम् ।
 दत्तप्रयगतं काम्येऽधर्ष्यं कार्यं न नित्यके ।
 सर्वेष्वेवोपनासेषु प्रातः पारणमिष्यते ॥
 तेन माध्याह्निकमपि तत्रैवावृण्व्य वसयेत् ।
 द्वादश्या प्रथमं पादं पारणादे भवेद्यदि ॥
 प्रातस्तदा तमुत्तुङ्ग्य पारयेद्दत्तिसासरम् ।
 द्वादशी भुजिपर्याप्ता यदि तत्रैव पारयेत् ॥
 प्रातर्मध्याह्नयो वृत्त्यं नित्यं निवृत्य चोपसि ।
 त्रयोदश्याब्दिमालम्ययोगादि यदि चारिणा ॥

भद्रा त पारयित्वापि स्वरूपा तत्तदाचरेत् ।
 सूयादयात्पूर्वतनमरणोदयसञ्जम् ॥
 मुहूर्त्तद्वितयं व्याप्याग्निमसूयैर्दयाग्रधि ।
 एकादशी स्थिता शुद्धा यदि तत्रारणोदये ॥
 दशमीसयुता किञ्चिदपि विद्धा तत स्मृता ।
 सा विद्धा वैष्णवेर्नित्येऽप्येकस्या अय निगमे ।
 परित्याज्या तदन्येस्तु काम्ये सति च सभवे ।
 नित्यादौ सा तत्रिद्धेऽत्र तान्प्रत्यथ तु सर्वदा ॥
 विद्धा कदाचिद्ब्रह्माद्यापि युक्ता सूयादये दिशा ।
 एतावता विशेषेण व्यग्रस्थाचचन सताम् ॥
 ग्रन्थे वैष्णवतद्विग्रहप्रपयत्वेन वेत्रयो ।
 एव व्यग्रस्थिने वेध विद्धा त्याज्येव वैष्णवे ॥
 शुद्धाप्यन्यतराधिक्य इति वैष्णवनिर्णय ।
 वेधेनाकादयस्थेन क्रियते स्मार्तनिर्णय ॥
 शुद्धा विद्धा द्विधेकेका चतुर्धाधिक्यभेदत ।
 प्रथमाया द्वितीयया उभयोर्नोभयोरिति ॥
 तत्र यानधिका शुद्धा सेवोपोप्यादिलैरपि ।
 द्वादश्या अधिकत्वेऽपि द्वायाधिक्ये परेव सा ॥
 शुद्धाधिकाया द्वादश्या अनाधिक्ये यति पराम् ।
 गृही पूर्वा हस्तिनीतिकाम पुर्याद्विद्योमपि ॥
 विद्धायामुभयाधिक्ये सर्वेषामुत्तरा मता ।
 एकादश्या अनाधिक्ये विद्धाया न्यूनतादृते ॥
 द्वादश्यनधिनत्वे च पुरातरगृहाधमे ।

यत्यादिभिश्च सोपौप्या पुत्रिभिर्होदशो तदा ॥
 समन्त्रे न त्वनाधिन्ये विद्याया पुत्रिणामपि ।
 पूरां परा मुमुक्षूणा न्यूनत्वेनापि ताधिका ॥
 विद्या परेष भिक्षुणामिति केचित्प्रचक्षते ।
 विद्याधिका यदा तदा द्वादश्यनधिका समा ॥
 तदा परेष सर्वेषा न्यूना चेदद्वादशी तदा ।
 नक्त स्यात्पुत्रिणहिणा नन्दा त्वनधिका परा ॥
 यदि स्यादधिका तत्र शुक्ले रूप्येऽविशेषतः ।
 द्वादश्यामुपरासश्च द्वादश्यामेव पारणम् । इति ॥

अथ काम्यैकादशीव्रतपद्धतिः ।

अथमत्र काम्योपवासप्रयोगक्रमः । दशम्या दिवेव कौस्यमांस-
 क्षारलवणादियज्ञै हविष्यमभ्रमनत्याशं भुक्त्वा तदनन्तरं दन्तकाष्ठेन
 दन्तान्संशोष्य तस्यामेव रात्रौ शर करिष्यमाणोपवासो-
 द्देशेनाष्टाङ्गमेधुनवजनभूमिशयनादिनियमान् दिनत्रयकर्मव्यान्
 स्वीकुर्यात् ।

ततो नियमेन ता रात्रिमेतिवाह्य दन्तधावनवर्जं प्रातः खात्वा
 नित्यकृत्यं विधायार्घ्यरात्रादवर्गितं समाप्तया दशम्या युक्तायामैका-
 दश्या चेदुपरासस्तदा प्रातरेव, तदूर्ध्वमप्यनुवर्त्तमानया युक्ताया
 चेदाद्यमेकादश्यर्द्धं त्यक्त्वा, सूर्योदयादुपर्यप्यनुवर्त्तमानया युक्ताया
 चेद्वात्री, दर्भपाणिरदद्भुमुपा श्ववतिलमिथवारिष्णुं ताम्रमयं पात्रमा-
 दायामुक्फलकामम् —

“एकादश्या निराहारं स्थित्वाहमपरेऽहनि ।

भोभ्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत” ॥

इति मन्त्रेण तत्पात्रस्थजलप्रक्षेपेण संकल्प्य कुर्यात् ।

ततः पुष्पाञ्जलिं देवाय समर्प्य पुनस्तत्पात्रे जलमादाय
ॐ नमो नारायणायेति त्रिरभिमन्त्रितं तज्जलं पीत्वा विचित्रपुष्प-
विरचिताया पट्टवस्त्राद्यावृतपुष्पमण्डपिकाया वस्त्रद्वयावृतप्रतिमाया
शालग्रामशिलाया वा मूलमन्त्रेण वैदिकमन्त्रेण प्रणवादिनमोऽन्त-
श्चतुर्ध्वन्तनाम्ना वा षोडशोपचारैर्यथाविभव विष्णुं संपूज्य जप-
होमप्रदक्षिणास्तोत्रपुराणशास्त्रनव्यवहारीतगाद्यादिभिर्देवस्य पुरत-
स्तस्यां रात्रौ जागरणं विधाय प्रातः स्नात्वा सभावितात्रियमलोपा-
स्तत्तद्विशेषविहितप्रायश्चित्तेन—

“शारीरन्तःकरणोपघातं वाचश्च त्रिष्णुर्मगजानशेषम् ।

शम नयत्वस्तु ममेह शर्म पापादनन्ते हृदि संनिधिष्ये ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धो धर्ममयोऽच्युत ।

स करोतु ममैतस्मिञ्चुचिरेवास्मि सर्वदा ।

बाह्योपघाताननयो यौद्धांश्च भगवानज ।

शम नयत्वनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि सस्थितः” ॥

इति मन्त्रेण च समाधाय—

“अहानतिमिरान्धस्य अतेनानेन केशव ।

प्रसादस्तुमुद्यो न्नाथ ह्यनदृष्टिप्रदो भव” ॥

इति मन्त्रेणोपवासं त्रिष्णुरे समर्प्य पञ्चमहायज्ञान् कृत्वा
यथाविभव ग्राहणान् भोजयित्वा दक्षिणादानेन संतोष्य द्वादशी
भोजनमाश्रमप्रयाणा चेदुपस्थेय माध्याह्निकपर्यन्तश्चैतर्जुं विधाय
नैवेद्यतुलसीमित्रेण निरामियेण मधुमांमतेलोपोदस्यादिशाकजङ्गिते-
नान्नेन काश्यप्यतिरिक्ते भाजने यथाविभव बन्धुभिः सह सहस्रद्वयो-
पक्रान्तनियमयुक्तो रात्रिमनिग्रहयेदिति । नित्ये तु शस्यत्रिहिता-
नुष्ठाननिषिद्धयजनोपेतमेकादश्या वायुपयन्ताभ्यवहार्यानभ्यवहरणा-

त्मकं प्रधानमात्रमवश्यं कृत्वा द्वादश्या पूर्ववत् पारणं कुर्यात् ।
अशक्तस्यानुकल्पा उक्ता एवेति ।

इयैकादशीनिर्णय

अथ विष्णोः शयनादिविवेचनम् ।

वृष्णेकादश्युभयेकादश्यादिवनत्रिशेषप्रकारस्तु व्रतकाण्डे
द्वष्टव्या । विष्णोः शयनपरिचरितप्रयोगोत्सवाध्यापादभाद्रपदकार्तिक-
शुक्लेकादशीषु कर्त्तव्या ।

तथा च ब्रह्मपुराणे—

“एकादश्या तु शुक्लायामापादे भागराज् हरिः ।
भुजङ्गशयने शेने तदा क्षीराक्षणे सदा ॥
एकादश्या तु शुक्लाया कार्तिकेऽमामि केशवम् ।
प्रसुप्तं घोषयेद्वात्री धृष्टाभक्तिसमन्वितः ” ॥ इति ॥

भविष्योत्तरेऽपि—

“प्राप्ते भाद्रपदे भासि एकादश्या दिने सिने ।
कटिदानं भवेद्विष्णुर्महापातनाशनम् ” ॥ इति ॥

कटिदानमङ्गपरिवृत्तिकरणम् । भक्त्यपुराणेऽपि—

“शेने विष्णुः सदापादे भाद्रे च पटितर्त्तने ।
कार्तिके च प्रमुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ” ॥ इति ॥

तत्रापि त्रिशेपो ‘निशि स्नापो दियोत्थानं सप्यायारं परितर्त्तनं’
मिति । आसु चैकादशीषु चण्ड्याणनक्षत्रतद्भागयोगो नियमतो
नापेक्षितः । प्रमाणाभावात् । तथात्वे त्रयोदशीपदकादश्या अपि
वक्ष्यमाणवचनादयं प्राप्तिरिति, पुनर्वचनानर्थक्याच्च, निशादिवेला
विशेषस्त्वादरणीय एव ।

त्रिप्लुधर्मोत्तर एकादशीमासस्य दिनपञ्चक शयनप्रयोगोत्सवावुक्तौ—

“एकादश्यामाषाढस्य शुक्लपक्षे जनार्दनम् ।
देवाश्च ऋषयश्चैव गन्धर्वाप्सरस्ता गणा ॥
अभिप्लुवन्ति ते गत्वा सततं दिनपञ्चकम् ।
उत्सव चैव कुर्वन्ति गीतनृत्तसमाकुलम् ॥
ततस्तु चतुरो मासान्योगनिद्रामुपासते ।
सुप्त च तमुपासन्ति ऋषयो ब्रह्मसमिता ॥
सशरीराणि शस्त्राणि भक्तास्त देवमागता ।
फासिकस्य सिते पक्षे तदेव दिनपञ्चकम् ॥
विवोधयन्ति देवेश गत्वा सेन्द्रा दियौकस ।
देवास्तथैव कुर्वन्ति तदापि च महोत्सवम्” ॥ इति ।

घाराहपुराणे त्वेतेष्वेव मासेषु शुक्लद्वादशीषु शयनादिक-
मुक्तम्—

“आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ।
य एनेन विधानेन ज्ञात्वा मे कर्म कारयेत् ॥
स पुमान्न प्रणश्यत सप्तारेषु युगे युगे” ।

तथा—

“इयं च द्वादशी देव प्रयोधार्थं तु निर्मिता ।
त्वयैषा सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना” ॥ इति ॥

मध्यरात्रिनि परिवर्त्तनेऽपि द्वादश्येव ग्राह्या । एताश्च
द्वादश्यो रात्रिसंध्यादिनेषु अनुराधाश्रवणरेवतीनामरादिमध्यान्तभाग-
युक्ता क्रमेण स्थापादिषु प्रशस्ता ।

तथा च भविष्यत्पुराणे—

‘आभाससितपक्षेपु मैत्रश्रवणरेवति ।

आदिमध्यावस्थानेषु प्रस्थापावत्तनात्सवा ॥ इति ॥

रेवतीत्यत्र पृथिलोप । उरस्यो जागर । अत एव च नारदीये
वचनान्तरम्—

‘मैत्राद्यपादे स्त्रपितीह विष्णुः, ध्रुवेऽऽ मध्ये परिवर्त्तमेति ।

पौष्पाद्यसने च सुरारिहन्ता, प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥ इति ॥

यदा तु द्वादशीषु रात्र्यादिभागेषु तत्तद्वृक्षमागामाप्रयोगस्तदा
द्वादशीनक्षत्रमाप्रयोगोऽपि रात्र्यादिगतो ब्राह्म । “पादयोगो यदा
न स्याद्वृक्षेणापि तदा भवे” इति घराहपुत्रवचनात् ।

‘विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ विबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंगमे पादयोगो न कारणम्” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराद्य ।

यदा तु द्वादशीषु तावि नक्षत्राण्येकदेशेनापि न भवन्ति,
किन्त्येकादशीषु त्रयोदशीषु च । तदा तत्रापि तत्तद्वृक्षमाप्रयोगकाल
एव निशादिवेलानादरेण प्रस्थापादि कार्यम् ।

“अप्राप्ते द्वादश्यामृक्षे उत्थानशयने हरं ।

पादयोगे न कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्” ॥

इति जीमूतबाह्नोदाहृतवचनात् ।

उत्थानशयनग्रहणमहोरात्रग्रहणं चोपलक्षणम् । तेन परिवर्त्तनमपि
पादयोगेनान्यतिथौ संध्यानादरेण कर्त्तव्यम् । अत एव “निशि स्थाप ।
इत्यस्योत्तरार्द्धे पादयोगादतिथौ ‘द्वादश्यामृक्षसंगमा’ इति ।
“निशि स्थाप ” इत्यादि च द्वादश्यामेवान्येति । अन्यतिथौ “नाहोरात्रं
विचिन्तये” इत्युक्तत्वात् ।

एवं च द्वादश्यां निशाद्यादरे अन्यतिथौ च नक्षत्रभागयोगादरे नियते यदा द्वादशीषु निशादेरयत्र तत्तद्वक्ष्यमाणयोगोऽन्यतिथौ च सदितरनक्षत्रभागस्येव योगः । तदा तत्तद्द्वादशीष्वेव प्रस्थापादिकर्त्तव्यम् । तत्र त्वय विशेष साय संध्याया प्रस्थापावर्त्तने प्रयोपश्चेति ।

“द्वादश्यां संधिसमये नक्षत्राणामसंभवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्” ॥

इति घाटाह्वचनात् ।

“संधिसमये” इति शयनादायन्वेति । संधिसमयश्च साय-
सम्यैव ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समागत ।

तदा धिनुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥

इति जीमूतवाहनोदाहृतजचनात् । रेवत्यन्तविशेषग्रहणं चोपलक्षणम् ।

कच्चिन्तु आपादकात्तिकपौर्णमास्यो प्रस्थापप्रयोधावुक्तौ ।

तथा च यम —

“क्षीराब्धौ शेषपर्यङ्के आपादया संविशेद्धरिः ।

निद्रा त्यजति कार्तिक्या तयो संपूजयन् हरिम् ॥

प्रह्लादत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहती” इति ।

न आपादस्येयं कार्तिकस्येयमिति ह्यविषयेऽप्यौत्सर्गिकाण् कुर्ये-
नापादीकार्तिकीपदे एकादशीपरे एवेति कल्पतरुं युक्तम् ।

“आपादशुक्लपक्षात्ते मगधान्मधुसूदन ।

भोगिभोगे निजा माया योगनिद्रा समाप्नुयात् ॥

शेतेऽसौ चतुर्थे मासान् यावद्भजति कार्तिकी ।

विशिष्टो न प्रयत्नन्ते तदा यशदिका क्रिया” ॥

इति त्रिपुधमोत्तरे, "पयाम्ने" इयस्य स्पष्टमभिधानात् । द्वादशी
पदमेकादशोपरमि यषि तदुक्तमयुतम् ।

"प्रतिपद्वनदस्यात्ता पत्रिबारोषणे तिथि ।
द्वियो देव्या द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया स्याद्द्वयायाश्च चतुर्ती नत्मुनम्य च ।
पञ्चमी धम्मगजस्य तथा षष्ठी शुद्धस्य च ॥
सप्तमी मास्वत्स्योक्ता दुर्गाया श्रष्टमी स्मृता ।
मातृणा नवमी चेन्न दशमी चासुके स्मृता ॥
एकादशी ऋषीणा च द्वादशी चन्द्रपाणिन ।
त्रयोदशी हानद्वम्य शिशस्योक्ता चतुर्दशी ॥
मम चैव मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासी तिथि स्मृता ।
यस्य यस्य च देवस्य यज्ञक्षत्रं निधिस्तथा ॥
तस्य देवस्य तस्मिस्तु शयनावर्त्तनादिकम्" ।

इति भोजदेवलिपिनशयनतिथिरुपचनविरोधात् । तेन तिस्र
स्तिथयो चेन्नरिका शयनादिशालास्तेषा च यथासप्रदायं
व्यपस्थत्यय युतम् ।

चातुर्मास्यत्रतारम्भोऽप्याषाढशुक्लैकादशीद्वादशीपौर्णमासी
कर्कसंक्रान्तिदिने वा विकल्पेन कर्त्तव्य ।

"एकादश्या तु शुद्धीयात्सत्रा नी कर्त्तव्यं वा ।
आषाढ्या वा नरो भक्त्या चातुमास्यादितं व्रतम्" ॥

इति सनत्तुमारवचनात्,

"आषाढशुक्लद्वादश्या पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुमास्यत्रतारम्भं कुर्यात्कर्कटसंक्रमे" ॥

इति वाराहवचनाच्च,

यदा कदाप्यारम्भे समाप्ति कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यामेव कर्तव्या ।

“चतुर्द्धापि हि तन्वीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नर ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्या तत्समापयेत्” ॥

इति वराहपुराण एवामिदानीत् ।

चतुर्द्धा एकादशीद्वादशीपौर्णमासीसकान्तिप्यारब्धमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे त्वनियमेनापि समापनमुक्तम्—“चतुरो धार्पिका-
न्मासान् देवस्योत्थापनायधि” इति । कार्तिकमाहात्म्ये चतुर्दश्युप-
वासपूजकं पौर्णमास्यामुक्तम् । चातुर्मास्यव्रतारम्भश्च शुक्लपक्षे मोक्ष-
दायपि वर्तनम् ।

तथा च धृद्धगार्ग्यः—

“न शैशव न मौल्य च शुक्लगुणं वा तिथे ।
एतद्व्यतिथेयं चातुर्मास्यव्रतं नर” ॥ इति ॥

तेन चातुर्मास्ये यत्किञ्चिद्व्रतमवश्यं कर्तव्यम् । अत एव महाभारते—

“आषाढे तु सिने पक्षे एकादश्यामुपोषित ।
चातुर्मास्यव्रतं पुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नर” ॥ इति ॥

चातुर्मास्यव्रतानि च व्रतपञ्चाङ्गादिषु दृष्टव्यानि ।

आषाढे भाद्र ऊर्जे च प्रत्यापाद्यर्चनजागरा ।
कार्या शुक्लेकादशीषु रात्रिसंध्यादिनेष्वपि ॥
यद्वा तमासतत्पक्षगतासु द्वादशीप्रीति ।
मैत्रप्रवणरेवत्यादिममध्यान्त्यभागके ॥
शुक्लासु केवलर्क्षेर्जाप्यलाभे सचथा तु मे ।
योगस्य द्वादशीप्रेने कार्यास्तिथ्यन्तरेष्वपि ॥
तत्तद्व्रतमागेषु निशासंध्याचनादरात् ।
यदा निशादेरन्यत्र द्वादशीपूजमाशङ्के ॥

योगोऽन्यभाशैरेवान्यतिथौ तत्तद्धरौ तदा ।
 सायं प्रस्तापजोधौ चा शुन्यूर्जसितपरंशो ॥
 एकादश्या शुक्ली शुक्ले हरी पर्वणि सक्रमे ।
 चातुर्मास्यवतारम्भ समाप्तिस्तृजशुक्ले ।
 हरो पर्वणि चा कार्या प्रगधस्य दिनऽपि च ॥

इति सग्रह ।

॥ इति त्रिणो शयनादिनिर्णयः ॥

अथ श्रवणद्वादश्यादिविवेचनम् ।

अथ श्रवणद्वादश्यास्नदिनरमहाद्वादशीना च निर्णयः । तत्र
 द्वादश्या अथश्रवणयोगेऽपि श्रवणद्वादशीयागप्रयुक्तमुपनाम्नादि
 भवत्येव । न तूपनासकर्मकालभूताहाशरोभयव्याप्तये तदुभयस्पर्शाय
 द्योदयादुदयपर्यन्तस्त्वमस्तमयपर्यन्तस्त्र वा तद्यागस्यापक्षितम् ।
 तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

“द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।

न तु सा तेन संयुक्ता तावत्यत्र प्रशस्यते” ॥ इति ॥

“यावती तेन संयुक्ता तावत्यत्र प्रशस्यते” इति तावत्या
 कर्तुं शक्यं यत्सगमस्नानपूजादानादि नदेन कुर्यान्न तूपनास्तादि,
 तदपि च तद्यागकाल एव कुर्यान्न तु तत्पूर्वांस्तरालयोरित्यपिनेत्यर्थः ।
 श्रवणद्वादशीं प्रक्रम्य नारदीयेऽपि—

“तिथिनक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप ।

द्विक्रलो यदि लभ्येत स द्वेयो ह्यष्टयामिक” ॥ इति ॥

याग त्रिगयोगादि शिवचतुर्दश्यादे पुण्यतमत्वप्रयोजनः ।

यन्नु यतोपातयेष्ट-यादेशोगम्य तावत्कालिस्त्वचनं तत्तमा
त्रप्रयुक्तदानादिप्रियम् । 'मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे' इत्यादिप्रचनान्नाहिणी
योगोऽपि ध्वणयोगवदेव । तेन नक्षत्रयागप्रयुक्ततरमहाद्वादश्यादि-
पूपागमे उदयादुदयपर्यन्तोऽस्नमयपर्यन्तो वा नक्षत्रयागोऽवश्य-
मपेक्षितः । "तिथिनक्षत्रयो" रिति ध्वनस्य बहुनिघन्धेषु ध्वण
द्वादशीप्रकरणगतत्वाभिधानेन तन्मात्रप्रियत्वात् ।

केचित्स्य सामान्यचनरमद्भोक्त्य ध्वणरोहिणीयोगवद-
त्पेनापीतरनक्षत्रयोगेनापि सकलायास्तिथे पुण्यत्वमिच्छन्ति । तत्र
ध्वणरोहिणीविषयस्य पुनर्चनस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

तत्र या तद्यदेकस्मिन्नेत्र दिने ध्वणयोगवती शुद्धा शुद्धाधिका
वा विद्धा विद्धाधिका वा तस्या सदेह एव नास्ति । यदा विद्धा-
धिकाया दिनद्वयेऽपि ध्वणयागस्तदेकादशीयुता ग्राह्या ।

"द्वादशी ध्वणस्पृष्टा स्पृष्टेर्द्वादशी यदा ।

स एव ध्वण्यो योगो त्रिषुष्टुलसंज्ञितः ।

उपोष्य विप्रिचत्तत्र नरः सक्षीणकिल्बिषः ।

प्राप्नोत्यनुत्तमा सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम्" ॥ इति ॥

मत्स्यपुराणप्रचनान् ।

तन्त्रेण च तदैकादशीद्वादशीप्रयुक्तमुपयासद्वयम् । तत्रैव यदा
ध्वणमेकादशी स्पृष्टा द्वादशी स्पृशति तदातिप्राशस्त्यमुक्तं
नारदीये—

"संस्पृश्येकादशीं राजन् द्वादशीं यदि संस्पृशेत् ।

ध्वणं ज्योतिषा धेष्टुं ब्रह्महत्या व्यपोहति" ॥ इति ॥

यदा तु शुद्धाधिकाया दिनद्वयेऽपि ध्वणयोग उत्तरदिन एव
चोदयकालीनः स, तदोत्तरा ग्राह्या । "उदयव्यापिनी ग्राह्या ध्वण-
द्वादशी व्रत" इति बृहन्नारदीयवचनात् । एतस्य च शुद्धाधिकाविषये

सायनाशत्यात्र पूर्वाग्रये प्रवृत्ति । तेन विद्वात्रिकायामुत्तरदिने
उदयकालीनश्रवणयोगऽपि पूरस्या एव ग्रहणम् । अत एवात्रिधाद्य
शुद्धात्रिसापूर्वदिनऽप्युदयकालीनश्रवणयोगवती पूर्वेव । कृत्स्नकर्म
कालयापित्वात् ।

यदा तु द्वादश्या श्रवणयोग एव नास्ति । एकादश्येव तु
तद्वती तदा तस्यामपि श्रवणद्वादशीप्रयुक्तं वतं कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं नारदीये—

“यदा न प्राप्यते सप्तं द्वादश्या वैष्णवं वचिन् ।

एकादशी तदोषोष्या पापघ्नी श्रवणाग्रिता” ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

“या साध्विन्तिथय प्रोक्ता पुण्या नक्षत्रयोगतः ।

तास्तेषु तद्वन्तः पुण्याश्च श्रवणादशी विना” ॥ इति ।

श्रवणद्वादशीवतं तु द्वादश्या श्रवणयुक्ताया अलाभेऽप्येता
दश्यामपि तादृश्या कर्त्तव्यमित्यर्थः । यथा च “जया च विजया
चैव जयन्ती पापनाशिनी” त्यभिप्राय “पुण्यश्रवणपुण्याद्यराहिणी
संयुतास्तये” ति ब्रह्मसंहिते नम्रेण तस्मा लक्षणाभिधानाच्छ्रवणयुक्ता
द्वादशी विजयमज्ञा । तथा तादृश्या अलाभे तादृश्यरूपादपि ।

“एकादशी यदा शुभा श्रवणेन समग्रिता ।

विजया सा तिथि प्राक्ता भक्तानां विजयप्रदा” ।

इति भविष्योत्तरात् । किन्तु तदा तदुक्तप्रकारप्रयोगेण पूजादि
कर्त्तव्यम् । विद्वाधिस्येऽपि चात्तरदिने श्रवणयोगाभावे तादृशी
दशमीविद्वापि ग्राह्या ।

“दशम्येकादशी यत्र सा नापोष्या भवेत्तिथिः ।

श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा” ॥

इति षड्विपुराणात् । तदापि चैकादश्युपवासस्तेन सह तन्त्रमेव ।

यद्यपि च भविष्योत्तरे नारदीयविष्णुपुराणप्रबुद्धयुक्तद्वादश्य-
लाभविषयत्वं तादृश्यैकादश्या न प्रतीयते । किन्तु तन्त्राभेदपि
स्वतन्त्रमिदमप्येकं मतमिति । मदनरत्नादात्रपि तथैवाकम् । पारणादिने
च धरणापेक्षया द्वादश्याधिक्ये धवणमुल्लङ्घ्य द्वादशीमभ्य एव
पारणम्, न तु द्वादश्यन्तं प्रतीक्ष्य । द्वादश्यास्तत्रानुपोष्यत्वात् ।
द्वादश्यपेक्षया धवणाधिक्ये ओषोष्य धवणमतिलङ्घ्य त्रयोदश्यामपि
पारणम् ।

“पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुद्धुस्तंशयात् ।

उडुवृद्धौ त्रयोदश्या तत्र दोषो न विद्यते” ॥

इति षड्विपुराणवचनादिनिच पारणानिर्णयं कृतम् ।

तथापि नारदीयाद्येकयाक्यतया तत्रापि तादृशद्वादश्यलाभविषय-
त्वमेव तादृशैकादश्या द्रष्टव्यम् । लाघवात् । पूजादिप्रकारभेदोपदेशस्तु
जयन्तीवदुपपन्नः । पारणाधिक्यं षड्विपुराणं च विष्णुशृङ्गलविषयं
शुद्धाधिकाधिक्यं वाऽभिधीयते ।

“एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्या भया तव ।

पृथगेव समाख्याता द्वादशी धवणान्विता” ॥

इति भविष्योत्तरवचनं तु व्युष्टिप्रवृत्त्यात्फलभेदाभिप्रायं न मतस्वरूप-
भेदाभिप्रायम् ।

यदा चैकादशीधवणद्वादश्युपवासी दिनभेदेन प्राप्तस्तदा
शक्तेन द्वयमपि कर्तव्यम् ।

तदुक्तं भविष्योत्तरे—

“एकादशीमुपोष्येव द्वादशीमप्युपोष्येत् ।

न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवत हरिः” ॥ इति ॥

“पारणात्तं व्रतं ज्ञेयं व्रताने निप्रमोजनम् ।

असमाप्ते व्रते पूर्वे नेत्रं कुर्याद्व्रतान्तरम्” ॥

इति त्रिष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य पारणारूपाङ्गविधेरस्मिन् व्रते
व्रतान्तरारम्भनिषेधविधेर्वा लोपा बाधो न स्यादुभयारेकदेवत्यत्वा-
दित्यर्थवादः । प्रधानत्वेन काम्यत्वेन निरुपकाशत्वेन च पारणाङ्ग-
बाधस्य व्रतात्तरोपक्रमस्य च चतुर्थोपश्रम्यादायिव न्ययप्राप्तत्वेन
विधिविधाप्रसक्तैः । तत्समाधानानपेक्षणात् ।

यस्तु ध्वजद्वन्द्वस्य तरे उपक्रान्तकतिचिह्नव्यापिश्रयणद्वादर्शी-
व्रतप्रयोग उपवासद्वयास्तामर्थ्यानिश्चयाच्च वृत्तप्रवृत्तेकादशीव्रतसंस्कृ-
पञ्चासत्प्राप्तमयं स संकल्पितमेकादश्युपवास विधाय ध्वजद्वन्द्वस्य
तत्रयुक्तत्रिष्णुपूजादि विधाय भुञ्जीत । संकल्पबाधप्रसङ्गाच्चेति-
विरोधप्रसङ्गाच्च ।

तदुक्तं मातस्यपुराणे—

“द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं ध्वजं यदि ।

उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्धरिम्” ॥ इति ।

हरिपूजामेव कुर्यान्न तूपवासमित्यर्थः । उपवासकरणे तदङ्गहरि-
पूजायाः प्रातःवादेयं तद्विधिरेयमर्थ्यात् ।

यस्तु तादृशं प्रागेव निधिनोपवासद्वयास्तामर्थ्यं स काम्यं
नित्यस्य बाधरमिति न्यायेन ध्वजद्वन्द्वस्यमेवोपवासं कुर्यात् ।
तदुक्तं नारदीये—

“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां वैष्णवर्क्षेण संयुताम् ।

एकादश्युद्धवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

वाजपेये यथा यज्ञे कमहीनाऽपि दीक्षितः ।

सर्वं फलमवाप्नोति अस्नातोऽप्यहुतोऽपि सन्” ॥ इति ॥

दृष्टान्तेन चात्रनिरुद्ध इव न्याय्येऽपि बाधे प्रत्ययायो नास्तीति
ज्ञाप्यते । बाजपेयपर्यन्तं गमनं बहुदीक्षत्वात् ।

अथ द्वादशीनिमित्तोपवासपारणं तु पारणादिने उभयानुवृत्ता-
युभयान्त इति मुख्यं यश्च । “तिथिरष्टशुणं हन्ती” त्यादिउच्यते ।
अन्यतरान्त इति गौणं । “सायोगिके” इत्यनेनोक्तस्य तस्य कालस्या-
न्यत्रोभयान्ततुल्यत्वेऽपि, अत्र—

“या काश्चित्तिथयः प्रोक्ता पुण्या नक्षत्रयोगतः ॥

शुद्धशान्ते पारणं कुर्याद्विना अथणरोहिणीम्” ॥

इति वचने अथणरोहिणीपर्युदासस्य अथणरोहिणीयोगनिमित्ते व्रते
उभयान्तपक्षस्य मुख्यत्वद्योतनार्थत्वात् ।

न तु अत्र तिथ्यन्तोऽवश्यं प्रतीक्षणीयः । न तु नक्षत्रमात्रान्ते
पारणं कर्तव्यमित्येतत्परमिदम् । “मान्ते कुर्यात्तिथेर्वापि” इत्यादिभि-
वचनैर्नक्षत्रान्तेऽपि जयन्तीपारणविधानात्तद्विरोधापत्तेः । रोहिण्यशौ-
तदयोगादुक्तप्रयोजनार्थत्वस्यैवाचिनत्वादित्यादि सर्वं जम्माष्टमी-
प्रकरणं प्रोक्तम् ।

मदनरत्नादौ तु “जयन्त्या नक्षत्रमात्रान्ते पारणविधिरुद्धवण-
द्वादश्या तदभागात्पर्युदासवशादनक्षत्रमात्रान्ते पारणं न भवत्येव ।
किन्तुभयान्ते तिथिमात्रान्ते वै” त्युक्तम् ।

इयं च अथणद्वादशीबुधवासरयुकातिप्रशस्ता ।

“अथणद्वादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत् ।

अन्यन्तर्महती नाम द्वादशी सा प्रकीर्तिता” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् ।

माद्रपदे मात्यन्तफलदा । तथा च स्कन्दपुराणे—

“मासि माद्रपदे शुक्ला द्वादशी अग्रयान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
बुधग्रहणसयुक्ता सा चैव द्वादशी भवेत् ।
अन्यन्तमहती तस्या दत्त भवति चाक्षयम्” ॥ इति ॥

अत्र सङ्क्रमानादि कर्त्तव्यम् ।

“ज्ञानं ज्ञप्यं तथा दानं होम आर्क्षं सुरार्चनम् ।
सर्वमक्षयफलदं तस्या भृगुमुल्लेखिह ॥
तस्मिन्दिने तु यः कृतो यत्र क्वचन सगमे ।
स गङ्गाक्षानजं रामफलप्राप्तोयसगदम् ॥
धवरो सगमा सर्वे परन्युष्टिप्रदा सदा ।
विशेषाद्द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः ॥

इत्यादिदिष्णुघर्मोत्तरेऽभिधानात् ।

इतरमहाद्वादशीस्वरूपं च ब्रह्मवेत्तेऽभिहितम्—

“उन्मीलनी यज्जुली च त्रिम्पृष्ठा पञ्चमर्द्धनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥
द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापापहा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते धनसम्प्रापयन्तथा ।
नक्षत्रयोगाग्रजं पापं प्रशमयन्ति ता ।
पक्षादयी तु संपूर्णा वर्द्धन्ते पुनरेव साः” ॥

तद्युक्ता द्वादशीत्यर्थः ।

“उन्मीलनी भृगुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी ।
द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणम् ॥
यज्जुली नाम सा प्रोक्ता हत्यायुनविनाशिनी ।
अरणोदय आद्या स्याद्द्वादशी सकल दिनम् ॥
अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिम्पृष्ठा सा प्रकीर्त्तिता” ॥

आद्या एकादशी । अरेणोदये सूर्योदये । “एकादशी द्वादशी च रात्रौ गोपे त्रयोदशी । अहस्पृक् तदहोरात्र” मिति पद्मपुराणेऽहोरात्रे तिथिप्रयोगस्योक्तत्वात् ।

“बुधराके यदा वृद्धिं प्रयाते पञ्चमर्दनी ।

विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोपयेत्” ॥

इदमुपधासद्व्यासमर्थं द्वादशीकृतार्थिनं प्रति । अथणद्वादशीवत् ।

“पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणोसयुतास्तथा ।

उपोषिता समफला द्वादशयोऽष्टौ पृथक्पृथक्” । इति ।

पुष्याद्यं पुनर्वसु । समस्पर्गादिफला । न तु कश्चिदासा मिथो विशेष इत्यर्थः । तत्र तिथिप्रयुक्तानु न कोऽपि सदेह । अथणद्वादशी निर्णीतेः ।

नक्षत्रयोगप्रयुक्तेतरमहाद्वादशीनये सूर्योदयादारभ्य द्वितीय-
तत्पयन्तमस्तमयपयन्ते वा योगस्य सत्त्वमपेक्षितम् । “मौले
समस्तपयेद्विद्वानुपजासमनादिक” । मित्युपवाससंस्तरस्य सूर्यो-
दयानन्तरफालत्वेनोपवासस्य चाहोरात्रसाध्यत्वेन ‘योग्यस्य विहित
कालः’ “कर्मणो यस्य यः कालः” “दिवा रात्रौ मतं यद्ये” त्यादि-
सामान्यप्रचनेभ्यः । अथणराहिणीयोगप्रकारकालस्यापीतरनक्षत्र
योगस्य प्राहात्वे प्रमाणाभावात्, “तिथिनक्षत्रयोगः” इत्यस्य
प्रकरणाच्छेषणद्वादशीविषयत्वस्योक्तत्वात्,

‘रुत्तिकादिभरयन्त तारा वा चारसमक्रमम् ।

नेते सयोगमानेण पुनन्ति सकला तिथिम्” ।

इति शङ्करगोतावचनविरोधाच्च । सामान्यविषयत्वेऽपि तस्य
रोहिणीश्रवणद्वादशयोरेयोपसहारस्य युक्तत्वात् । तयोर्विशेषप्रचणात् ।
पारणे तु निर्णीतमेव ।

एताश्चाष्टावपि महाद्वादश्य काम्या एव । नित्यत्रे प्रमाणा-
भावात् । फलध्वजश्च । एवं “एकादशी भुक्त्वा” इत्यस्य तु विषय
उक्त एवेति नानेनापि नित्यत्वद्योतनम् ।

यत्तु—

“न करिष्यन्ति ये लोके द्वादश्योऽष्टौ ममाक्षया ।

तेषा यमपुरे यासो यायदाभूतसङ्गवम्” ॥

इत्यकारणप्रत्ययायबोधकं पद्मपुराणनाम्ना केनचिद्विहितं
वचनम् । तदतिवेषणवग्रन्थेऽप्यदर्शनादनारम्भेयेति ।

अतपश्चण्डयुक्तापि सक्ता द्वादशी शुभा ।

तत्रैस्मिन्नेव दिने तद्योगे नास्ति संशयः ॥

दिनद्वयेऽपि तद्योगवती विद्वाधिका यदि ।

एकादशीयुक्ता प्राज्ञा या तु शुद्धाधिका तथा ॥

उत्तरेऽभ्येद्युक्ता धवणेनोदये रवे ।

सत्रे प्राज्ञान्यथाऽर्प्यैकादश्यामेव चेन्दुति ॥

न द्वादश्या तदाप्युक्तं भ्रमणद्वादशीव्रतम् ।

एकादशीं द्वादशा च शक्तस्तूपजसेत्पृथक् ।

प्रकाशप्रवृत्तेऽद्वादश्युपवासोऽक्षमस्ततः ।

विष्णुपूजामेव कृत्वा द्वादश्या भोजनं चरेत् ॥

पूर्वमेवाक्षमं कामी द्वादशीमेव लहयेत् ।

द्वयान्तेऽन्यतरान्ते वा तिथिमात्रान्त एव वा ॥

पारयेत्फलमारोऽत्र पुषे भाद्रे विरोधतः ।

अयासु महतीऽपृक्षयुतासु द्वादशीषु तु ॥

दिने राजौ च तत्सत्त्व मुख्य केचिद्वयदा कदा ।

श्रृक्षयोगेऽपि पूज्यत्वं जयन्तीतत्प्रचक्षते ॥

तिथियुक्तास्वसदेह काम्या अष्टावपि त्विमा ॥

इति समग्र ।

इति श्रोरघुनाथराजपेययाजिरुतो धरणद्वादश्यादिनिर्णय ॥

अथ त्रयोदश्या विशेषविवेचनम् ।

अथ त्रयोदश्या कश्चिद्विशेष । शनिवारदियुक्ताया काचिन्नुक्ता-
त्रयोदशीमारभ्य सर्वत्सरं प्रतिप्रक्षत्रप्रोदशीषु शनिवारदियुक्तास्वेव
चतुर्विंशतिशुद्धत्रयोदशीषु वा कर्त्तव्यं यत्प्रदोपसमयशिवपूजान्त
भोजनात्मकं प्रदोपनत तत्र प्रदोपयापिनी त्रयोदशी ग्राह्या ।
प्रदोपश्च “त्रिमुहूर्त्तं प्रदोप- स्याद्रयायस्त गते सती” त्युक्तः । तत्र
शिवपूजनस्य प्रदोपकालत्वम् ।

‘ततस्तु लोहिते मानौ स्नात्वा सनियमो वर्ती’ ।

पूजास्थानं ततो गत्वा प्रदोपे शिवमर्चयेत् ॥

इति स्कन्दपुराणे तद्व्रतविधाशुक्तम् ।

नक्तभोजनस्य प्रदोपकालत्वं नक्तव्रतनिर्णये, धक्ष्यते । तत्रान्यतर-
दिने प्रदोपव्याप्तौ तत्स्पर्शं वा सेध ग्राह्या । दिनद्वये प्रदोपव्याप्तौ
साम्येन तदेकदेशस्पर्शं धोत्तरा । “प्रातः सकल्पयेद्विद्वानुपवास-
व्रतादिक” मिति सकल्पकालमारभ्य सत्त्वात् ।

“सदेव तिथ्योरमयो प्रदोपयापिनी तिथि ।

तत्रोत्तरं नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः” ।

इति जायातिथ्यवचनाच्च ।

वैशम्पेय तदेरुदेशम्पर्शं तदाधिन्ययती पूर्वापि ग्राह्या ।
यदि देवपूजाभोजनपर्याप्तं तदाधिन्यम् । नो चे साम्यपक्षरदुत्तरेव ।
सायाह्नरूपगोणतत्कालव्याप्तेरपि लाभात् ॥ सायाह्नस्य च गोणं
तत्कालत्वं प्रदोषस्पर्शाभावे तत्र न कविधानादङ्गम्यते ।

तथा च स्कन्दपुराणे —

“प्रदोषस्यापिनी न स्याद्विद्या नक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणा ह्यायाम् दीभगतिर्भास्करे ।
तत्रक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
एष कालो ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुञ्जिज्याम् ॥
दुर्याजस्तत्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्” ॥ इति ॥

तथा—

“मुहूर्तौ न दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
नक्षत्रदर्शनाद्यतमहं मन्ये गणाधिप” ॥

इति भविष्यत्पुराणेऽपि नक्षत्रदर्शनोर्ध्वकालस्य “आह मन्ये”
इत्युक्त्या मुख्यतः पूर्वाह्नोक्तस्य च गोणत्रयमङ्गम्यते । दिनं नक्तं
नक्तप्रतयोप्यमित्यर्थः । नक्षत्रदर्शनादित्यत्रोद्भूतमित्यध्याहारः, प्राप्येति
व्यन्तोपनिमित्ता या पञ्चमी । अत एव च दिनद्वये प्रदोषस्पर्शाभावे
ऽप्युत्तरेव । न चानेकभक्तादिव मुख्यकालऽनुष्ठानम् । किन्तु
गोणकाल एव । ‘सायाह्ने तु भुञ्जिज्याम्’ इति वचनात्तत्पर्यस्य
च पूजादेरप्यपत्तेरैव तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् ।

गोत्रसद्वादशीव्रतेऽप्येवमेव निणयः । तत्रापि “नरो या यदि
या नारी नक्तं सकल्प्य चतसरी” त्युपक्रमे ‘भायाद्य कामताऽश्नीया-
द्रात्री विगतमत्सरः’ इति चान्ते नक्तभोजनविधानात्, ‘प्रतीक्षेतागम
भक्त्या गवा गोध्यानतत्परः’ इति वचनाद्गोष्ठागतासु संध्याया
गोपूजाविधानात् । एवमेव जातीयकेऽन्यत्रापि ।

अथ वारुणीविवेचनम् ।

पौर्णमास्यन्तर्गच्छद्वात्रयोदशी शतभिन्नायुता वारुणी । तत्र
गङ्गास्नानं महाफलम् । तथा च स्कन्दपुराणे—

“वारुणेन समायुक्ता मघौ कृत्वा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि सन्धेयै सूर्यमर्यादौ समा” ॥ इति ॥

सैव शनिवारयोगे महावारुणी शुभयोगयोगे महामहावारुणी
अभिषेकता च । तथा च तत्रैव—

“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि सन्धेयै कोटिचर्महै समा ॥
शुभयोगसमायुक्ता जलौ शतभिन्ना यदि ।
महानदीनि विरजता त्रिकोटिकुलमुदरेत्” ॥ इति ॥

यत्र त्रयोदश्यां क्षत्रियादीनां शतभिन्नायां च स्त्रीणां स्नान-
निवेद्यो ब्रह्मणीयः—

“त्रयोदश्यां तुनीयायां दशम्यां च विरेयता ।
शूद्रविद्वाजिषा स्नानं नाचरेत् कथञ्चन” ॥ इति,
“स्नानं कुर्वन्ति सा नर्यक्षत्रे शतभिन्ना गते ।
सा जन्म भवेत्तुस्ता दुर्नगा विषया धुष्यन्” इति च ।

स द्वाहन्निष्कृष्टार्थस्नानविदग्धः । अत्र एव हेनदौ वचनम्—

“भोगात् क्षिप्ते दत्तु स्नानं द्वाहन्निष्कं तु ।
तस्मिन्निष्कं दशम्यादौ निष्पन्नैर्नितिके न तु” ॥ इति ॥

अथ च संध्यासन्धादुपनि योगे गङ्गास्नानं कर्तव्यमेव ।

रात्रौ ज्ञाननिषेधस्य—

“दिवा रात्रौ च संध्याया गङ्गायां च प्रसङ्गतम् ।

छात्वाश्वमेजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जले” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे,

‘सर्वं परं शुभं कालं सर्वो देशस्तथा शुभः ।

सर्वो जनस्तथा पात्रं ज्ञानादौ जाह्नवीजले” ॥

इति भविष्यपुराणे च सामान्यत एव प्रतिप्रसङ्गात् । प्रसङ्गतश्चेत्यन्यत्र । योऽपि महानिष्ठाया ज्ञानादिनिषेधं, सोऽप्यत्र न प्रयत्नः ।

“महानिष्ठा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहृष्टयम् ।

तत्र ज्ञानं न कर्तव्यं काम्यनीमित्तिकाहने” ॥

इति वैजल्यचनात् ।

अत्र च वाक्यादिशब्दैरेव तत्तन्मासतिथ्यादिसंग्रहेऽपि मासादिशब्दैर्याख्यादियोगसंग्रहेऽप्यधिरूपेण मासादीनां तत्तच्छब्दैर्निमित्तत्वेन च तत्तद्योगस्य वाक्यादिशब्दैरल्लेख ज्ञानादिसंस्कारनाश्वेऽवश्यं कर्तव्यः ।

“मासपक्षतिथीनां च निमित्तानां च सर्वशः ।

उल्लेखनमनुज्ञांशो न तस्य फलभागमेतत्” । इतिवचनात् ।

योगविशेषस्य वाक्यादिभेदाकरणस्य संस्काराद्युपियागित्वेनेव सार्थक्याच्च । एवं दशहराया दशयोगेषु केवाचित्किञ्चिद्योगा चिन्तामायादेव सामसमयेऽपि तेन तेन रूपेण सर्वेषां निमित्तत्वात्सर्वेषां तेन तेन रूपेणोल्लेखं कर्तव्यम् ।

• अथ शिवरात्रिनिर्णय •

तस्याश्च स्वरूप शिवरहस्येऽभिहितम् ।

“तत्प्रभृत्यथ देवर्षे माघकृष्णचतुर्दशी ।

शिवरात्रि समाख्याता प्रियेयं त्रिपुरद्विष” इति ॥

तेन रात्रिशब्दस्य तिथिपरत्वाद्योगेन शिवव्रतयोग्यतिथिलाभा-
पृष्ट्या च तद्विशेषलाभाच्च योगरूढोऽयं शिवरात्रिशब्दः ।

यस्तु कश्चिद्व्रतेऽपि केवलशिवरात्रिशब्दप्रयोगः । स लक्षणायाः ।
नक्षरात्रदिशब्दवत् । अत एव प्राचुर्येण शिवरात्रिमतशब्द एव व्रते
प्रयुज्यते । तिथिविशेषसंज्ञाकरणप्रयोजनं च तेन शब्देन ता निदिश्य
तत्रोपवासपूजादिविधानं “शिवरात्रिमुपोषयेत्” “शिवरात्रिं च
पूजाजागरणैर्नये” इत्यादि । सण्डत्वे पूर्वविद्यादिग्राह्यत्वनियम-
विधानं च “जयन्ती शिवरात्रिश्चे” त्यादिशिवरात्रिव्रतं चोपवास-
पूजाजागरणात्मकप्रधानसमुदायरूपम् ।

“उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् ।

शिवरात्रेस्तथा तस्या लिङ्गस्यापि प्रपूजया ॥

अक्षयान् लभते भोगान्द्विरसायुज्यमाप्नुयात्” ।

इतिनागरपण्डितेऽधिकारविधौ,

‘स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासं सजागरः ।

अज्ञानन्नपि, नि पापो निपादो गणता गतः” ॥

इति सहस्रखण्डे तदुक्त्यायके परवृत्त्यर्थवादे च त्रयाणामपि ।
श्रवणात् । एव सति यत्र केवलोपवासादिश्रवणं तत्रैतदप्युपलक्षितं
द्रष्टव्यम् ।

हचित्रशक्तं ग्रन्थनुत्पत्त्येनैकस्य द्वयोर्वा ध्वजम् ।

“अथरा शिररात्रि च पूजाजागरणैर्नयेत् ।

कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि य पुमान् ॥

जागरं कुम्भे तत्र स रश्मिसमता व्रजेत्” ।

इत्यादिप्रथमादिशब्दश्रवणात् ।

जन्माष्टमीव्रतपक्षेदमपि व्रतं नित्यं कार्यं च । शोप्तादियुक्ता-
द्यान्यात्कलशप्रणामश्च । तद्भवेद्य च चतुर्दश्या रात्रिमात्रसत्त्वेऽपि
त्रयोदशीयेधो मजत्येव । न तु तिथ्यन्तराद्दिवाप्रवेशस्यावश्यकता ।
अत्रापि रात्रायेव पूजादिविधानात् ।

“निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तय शूलभृद्यन ।

अतस्तस्या चतुर्दश्या सत्या तत्पूजन भजेत्” ॥ इति ॥

तत्र निशीथादूर्ध्वमप्यनुवृत्तमानया त्रयोदश्या युक्ता चतुर्दशी
निशीथायोगिन्यपि परेणोपोष्या ।

“भाषासिते भूतदिन हि राजन्

उपैति, योग यदि पञ्चदश्या ॥

• जयामयुक्ता न तु जातु कुर्यात्

शिरस्य रात्रिं प्रियंकुच्छिरस्य” ॥

इति हेमाद्रिभाषवाद्युदाहृतपुराणप्रवचनात् ।

दिनरात्र्युभययोगलामात्रात्रियोगस्यापि भूयस्ता लामात्र ।
जयया त्रयोदश्या प्रकर्षेण युक्तमन्यमिधानात्पूर्वमुख्यत्रयोदश्या
भूयोरात्रिव्याप्तिप्रतीते । इतरथा पूर्वमुख्येव निशीथयोगिनी,
दिनद्वयेऽपि चादृशी, पूर्वैव ग्राह्या ।

“वृष्णाष्टमी स्कन्दपत्नी शिररात्रिश्चतुर्दशी ।

पता पूर्वयुता कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भजेत् ॥

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
 पूरविद्वेः कर्त्तव्या तिथिमान्ने च पारणम् ॥
 आचणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
 पूरविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिर्लेङ्गिनम् ॥
 जयन्तो शिवरात्रिश्च कार्ये मद्राजयान्विते ।
 माघकालानुयोज्ये या स्याच्छिवचतुर्दशी ॥
 अनङ्गेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ।
 इत्यादिस्कन्दपुराणादिवचनेभ्यः ।

तत्र सूर्यास्तमादय्य सप्तरे—

“आदित्यास्तमये काले अस्ति चेष्टा चतुर्दशी ।
 तद्वात्रि शिवरात्रि स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमा ॥
 अयोदशी यदा देधि दिनमुक्तिप्रमाणत ।
 जागरे शिवरात्रि स्यात्त्रिंशि पूर्णा चतुर्दशी ॥
 प्रदोषन्यापिनी प्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।
 रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्ता समुपोपयेत् ॥

इत्यादीनि कामिकशिवरहस्यादिवचनान्यप्युपोद्बलकानि । “रात्रौ जागरणं यस्मा” दितिहेतुवशात्प्रदोषशब्दोऽपि रात्रिमात्रपरः । प्रदोषा-
 सत्त्वेऽपि रात्रिः यासिमात्रभूयस्त्वे—

“माघमासस्य वृष्णाया चतुर्दश्या सुरेश्वर ।
 अहं यास्यामि भृष्टे रात्रौ नैव दिवा कलौ ॥
 लिङ्गेषु च समस्तेषु चरेषु स्थापरेषु च ।
 सक्रमिष्याम्यसदिग्धं चपपापविशुद्धये ॥
 तस्माद्वात्रौ हि मे पूजा यः करिष्याति मानव ।
 मन्त्रैरेते सुरधेष्ठ विपाप्मा स भविष्यति ॥

निशि भ्रमन्ति भूतानि” इत्यादीनि नागखण्डादिप्रचनान्युपो-
 द्बलकानि ।

अत्र दिनद्वये निशीथयोगे परेद्यु । प्रदोपनिशीथोभयव्याति-
साम्भात् ।

“सकृत्कालमारम्य ह सत्तारादहोरात्रोभययोगाच्च परैजोपोष्या”
इति माध्य । तिथितत्त्वेऽप्येवमेव । तत्रैतावती पूर्वघिडाग्रहणे
उपपत्ति ।

“अर्द्धरात्रात्पुस्त्याश्चैत्रयायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वघिदेव कर्तव्या शिररात्रि शिषमिथे ” ॥

इति पद्मपुराणरचनमोदश एव विषये पूर्वाधिनानार्थम् । अतस्त-
त्वाद्यपि पूर्वघिडाधिग्रायकानि प्रागुक्तानि ।

“महतामपि पापाना दृष्टा चै निष्कृति पुरा ।

न दृष्टा कुर्वता पुता कुट्युक्ता तिथि विमाम्” ॥

इति स्कन्दपुराणीयामायास्यायुक्तानिषेधश्चैतादृश एव विषये
सार्थक । पूर्वस्या एव निशीथव्याप्तौ पूर्वाग्रहणस्य—

“माघदृष्णचतुदश्यामादिदेवो मलानिशि ।

शिरतिद्गतयोद्भूत कांठिसूर्यसमपन्न ॥

तत्कालव्यापिनी प्राह्या शिररानिव्रते तिथि ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्व युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥

तत्तिथ्यायेन कुर्वीत शिररात्रिव्रत व्रती ।

अर्द्धरात्रयुक्ता यत्र माघदृष्णचतुदशी ॥

शिररात्रिव्रतं तत्र सोऽश्नमेधफलं लभेत् ।

पूर्वेद्युरपरंध्युर्गं महानिशिचतुर्दशी ॥

ध्याता सा दृश्यते यस्या तस्या कुर्याद् व्रतं नर ” ।

इत्यादिनारदीयेशानसहितादियचनैरेवोत्तरस्या एव तदुच्य-
तायुत्तराग्रहणस्येव सिद्धत्वात् ।

न च तत्र निशीथन्यासिप्रचने पूर्वस्या इव प्रदोषन्यासिप्रचने-
रुत्तरस्या अपि प्राप्तौ पूर्वानियमार्थत्वेन तद्विधयोऽर्थवन्त एवेति
चान्यम् । “रात्रौ जागरणं यस्मा” दिति हेतुनिर्देशप्रशात्समस्तत्रात्रि
ध्याप्तेर्वा विप्रक्षयेच तत्र प्रदोषन्यास्यभिधानात् । निशीथरात्र्योरिव
प्रदोषस्य लिङ्गप्रादुर्भाजपूजाकालत्रयोरभावात्तत्स्वरूपस्याविधक्षि-
तत्वात् । महानिशापि “महानिशा” द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयो”
इति देवलोकैरर्द्धरात्ररूपेव ।

किंच, “अर्द्धरात्रात्पुरस्ता” दिति प्रचने “पूर्वविद्धैव”
इत्युत्तरविद्वानिवर्त्तरादेरकारादुत्तरविद्धाया प्रसक्तिर्गम्यते ।
सा चोभयत्र निशीथयोग एव सम्भ्रति । न तु पूर्वमेव तस्मिन् ।
एव निषेधशब्दादि ।

यदापि “पूर्वविद्धैव” इत्येवकार “आग्नेयेन मनोता कार्या”
इति प्रत् न तु न कार्येत्येवमर्थक । तदापि पुर्यस्या अकस्मन्त्यत्र-
प्रसक्तिरप्युभयत्र निशीथयोग एव । उत्तरस्या दिनरात्रियोगादि-
बहुगुणलाभादिति स एव तस्य विषयः ।

किंच, सर्वत्रापि पूर्वोत्तरविद्वानियम कालन्यासिताह्वानिर्णय-
विषय एवेत्युक्तम् । तेनात्र दिनद्वये निशीथयोगे “माघासिते”
इति वचनेनोत्तरस्या विग्रहान्तरिशेषादुभयदिननिशीथयोगविषयत्वेन
पूर्वविद्वानियमनिर्धेयुर्कोर्ति ।

यद्य प्रतिमासरूपचतुर्दशीषु—

“आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा ।

गृहीयान्माघमासे वा द्वादशेऽमुपोपयेत्” ॥

इत्यादिस्मृदपुराणादिवचने पूजोपवासजागरणात्मकमेव
काम्यशिवरात्रिर्न तं विहितम् । तस्यापि प्रतियाम पूजाया जागरणस्य

च विधानात्सकलरात्रिसाध्यत्वाद्बहुरात्रियापिन्यामनुष्ठानमुचितमिति
तत्राप्ययमेव निष्पद्य पर्यवस्यति ।

रात्रियाप्तिसाम्ये तु—

“रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या समुप्री तिथिः ।

अन्येषु व्रतकल्पेषु यथादिष्टमुपावसेत्” ॥

इति ब्रह्मरेचनं च नारायणस्य मनुष्ठानम् । येषां मते प्रदोष-
व्याप्तिर्वापि निष्पद्यते, तेषामुत्तरस्यामिति ।

अस्याश्च रश्मिमान्यतराख्ययोगे शिवयोगयोगे च प्रशस्ततराख्य
प्रशस्तनमस्तु च स्कन्दपुराणे दर्शितम्—

“मातृवृष्णचतुर्दश्या रश्मिरो यदा भवेत् ।

नीमा वाथ मयद्देहि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ।

शिवयागस्य योगे च तद्भवेदुत्तमोत्तमम्” ॥ इति ॥

तथा—

“त्रयोदशी फलाप्येका मध्ये चैत्र चतुर्दशी ।

अन्तर्ध्वं सिनीवाली त्रिस्पृश्या शिवमर्चयेत्” ॥

इति वचनात्त्रिस्पृशापि प्रशस्ता ।

पारणं चेतद्व्रतसम्बन्धिं स्कन्दपुराणे एव तिथ्यन्ते तिथिमध्ये
च विहितम् ।

“वृष्णाष्टमी स्कन्दपक्षी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

एता पूज्युता कायास्त्रियन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ॥

“उपोषणं चतुर्दश्या चतुर्दश्या च पारणम् ।

इतै मुग्धलक्ष्मिश्च लभ्यते वाचनं न वा ॥

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रं पञ्चरुद्रैस्तथा ह्यहम् ।

शिवश्च शिव्ये फलं तस्य घत्तुं शक्नोति न पार्यति ॥

ग्रन्थाण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

सस्त्यतानि भयन्तीह भूतायाः पारणे कृते” ॥ इति च ॥

तत्र—

“सा त्रस्तमयपर्यन्तज्यापिनी चेत्यरेऽहनि ।

दिनैः पारणे कुर्यात्पारणाद्येय दोषभाक्” ॥

इति शिवरात्रिप्रकरणपठितकालादशादिलिखितवचनात् “अन्यति-
थ्यागमो रात्रा” वित्यादिपूर्वलिखितसामान्यवचनाच्च तिथ्यन्तं प्रतीक्ष्य
दिना पारणस्य कर्तुं शक्यत्वे तिथ्यन्ते, नो चेत्तिथिमध्य एवेति
व्यवस्था ।

माधनेन तु “यामत्रयोद्वंगामिन्याम्” इतिवचनानुसाराद्व्य-
यस्योक्तः । सा मूलादर्शनाच्चाहते” त्युक्तम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतपद्धतिः ।

शिवरात्रिव्रतानुष्ठानप्रकारश्च यद्यपि पुराणभेदेन नानाविधोऽस्ति ।
तथापि शिवरहस्यादिसम्वादी सक्षिप्तस्तान्प्रदर्शयते ।

“दिना भस्मत्रिपुरङ्गेण रिता रद्राक्षमालया ।

पूजितोऽपि महादेवो न ह्यराक्षस्य फलप्रदः ॥

तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे च त्रिपुरङ्गकम्”

इति लिङ्गपुराणादृत्तत्रिपुरङ्गद्वाराक्षे जन्माष्टमीवतवत्कालोल्लेख-
पर्यन्तं विधाय शिवप्रीतिकामः—

“शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येऽहं महाफलम् ।

निर्गन्धमस्तु मे चान्न त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥

चतुर्दश्या निराहारो भूत्या शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽह भुक्तिमुक्त्यर्थं शरण मे भगेश्वर ॥

इति पठित्वा जलमुत्सृज्येत् । ततो नित्यवृत्त्यं विधाय रात्रौ
प्रथमप्रहरे अथ शिखपूजा कर्माय इति संकल्प्य पूर्वप्रतिष्ठित एव
लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा पूर्ववचनदानीमेव प्राणप्रतिष्ठां विधाय पार्थिवलिङ्ग-
पूजाप्रकारेण भूतशुद्ध्यादिपूर्वकं पञ्चाक्षरादिमूलमन्त्रेण धैर्दिक्मन्त्रेण
पौराणमन्त्रैः प्राणरादिचतुर्थान्तमोऽन्तश्चिबनास्त्रा वा आवाहनादिपूर्वो-
क्तोपचारे पूजयेत् ।

तत्रप्रशिर—ॐ ह्रीं ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन
क्षपनम् ।

“शिररात्रिव्रतं देव पूजाऋषिरायण ।
करोमि विधिवद्वत् गृहाणार्घ्यं महेश्वर” ॥

इत्यर्घ्यदानं च । ततस्तमन्त्रजपेन तत्कथाश्रवणादिभिर्वा जागरणम् ।

“तद्ब्रह्म तज्ज्ञप ह्यन तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवाप्तवृता ह्येते गुणा प्रोक्ता मनीषिभिः” ॥

इति सामान्यवचनात् ।

द्वितीयप्रहरे—ॐ ह्रीं अघोराय नम इति दध्ना क्षपनम् ।

“नम शिवाय शांताय सर्वपापहराय च ।
शिररात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह” ॥

इति चार्घ्यदानम् ।

तृतीये—ॐ ह्रीं वामदेवाय नम इति धृतेन क्षपनम् ।

“तु पदारिद्र्यशोभेन दग्धोऽहं पार्श्वतीक्ष्ण ।
शिखरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे” ॥

इत्यर्घ्यदानम् ।

चतुर्थे—ॐ सद्योजाताय नम इति मधुना स्नपनम् ।

“मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।

शिररात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे ॥

इत्यर्घ्यदानम् ।

एव मूलमन्त्रजपादिना रात्रिमतिवाद्य प्रभाते—

“अविघ्नेन व्रत देय त्वत्प्रसादात्समापितम् ।

क्षमस्व जगता नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ॥

यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्दुष्टस्य निवेदितम् ।

त्वत्प्रसादान्महादेव व्रतमद्य समापितम् ॥

प्रसन्नो भव मे श्रीमन् सद्वृत्ति प्रतिपाद्यताम् ।

त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥

इति व्रत समापयेत् ।

परादिने यथाशक्ति ग्राह्याणाम् भोजयित्वा—

“ससारङ्गेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥

इति प्रार्थ्य पशुभि सह पारण कुर्यादिति ।

एतस्योद्यापनं प्रतिमासशिररात्रिव्रतप्रकारस्तदुद्यापाविधिश्च
व्रतकाण्डेषु द्रष्टव्यः ।

यदा तु—

“आयुष्मान्बलवान् धीमान् पुत्रवान्धनवान्सुखी ।

वरमिष्ट लभेद्भिन्नं पार्थिव यः समर्चयेत् ॥

तस्मात्तु पाथिव लिङ्गं श्रेयं सर्वार्थसाधकम् ।
 मृद्भस्मगोशरुत्पिण्डं ताम्रकास्यमय तथा ।
 शृङ्गा लिङ्गं सट्त्पूज्य घसेत्कल्पायुतं दिवि ।
 चार्क्षं चित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥
 नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गमृत् ।
 हृत्वा पूजय विम्रेन्द्र लप्स्यसे चेहितं फलम्” ॥

इत्यादिनन्दिभविष्यपुराणादियच्चबवशात्पाथिवलिङ्गे शिवपूजा
 क्रियते ।

तदा—

“मृदाहरणसङ्घट्टप्रतिष्ठाङ्गानमेव च ।
 छपनं पूजनं चैव विसर्जनमत परम् ॥
 हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणि पिनाकधृक् ।
 पशुपति शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्” ॥

इतिदेवीपुराणवचनान्मृदाहरणादयः सप्त पदार्थाः भक्त्यादि
 चतुर्धनमोऽन्तहरादिनामभिः सप्तभिः वर्चय्याः ।

अन्येतूपचाराः —

“गोभूहिरण्ययस्त्रादियलिपुष्पनिषेदने ।
 श्रेयो नमः शिवायेति मात्र सर्वार्थसाधकम् ॥
 सर्वमन्त्राधिकश्रायमोङ्काराय पट्टशरः” ।

इति नन्दिपुराणप्रचनात् ॐ नमः शिवायेत्यनेन ।

“तस्मिन्ने पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवाप्यरूपयुक् ।
 श्रुत्वा प्रणवपूर्वं तु तद्याज्ञा सुसमाहितः” ॥

इतिवचनाद्वैदिकेनागमिकेन वा मात्रेण येन केनचिद्याज्ञा या ।

तश्चायमनुष्ठाने प्रिये । ॐ हराय नम इति मृदमाहृत्य ५शक्ती-
टाद्यपनयनेन 'शोधिन'या नम्या शुचिजलप्रक्षेपेण ॐ महेश्वराय
नम इति सघट्टन कृत्वा तेन पिण्डेन—

“अथादित्यपरिमाणं लिङ्गं कुञ्चिच्चर ।
कुर्वीत द्युगुप्तो हम् न कदाचित्स्ममाचरेत्” ॥

इति वचनादशोतिरक्ति कामिनादक्षादधिकपरिमाणमङ्गुष्ठाधिकांश्चर्य च
लिङ्गं कृत्वा ॐ शूलपाणये नम शिव इह सुप्रतिष्ठो भवेति प्रतिष्ठाप्य—

“ध्यायेन्नित्यं महेश रजतमिन्द्रेणिम चारुवन्द्यावनस
रत्नाकरोज्ज्वलाङ्ग पर्युमृगयामीतिदस्त प्रसन्नम् ॥
पद्मासीन समन्तात्स्फुल्लमनरगणैर्यज्ञकृत्ति रसान
विश्वाद्य विश्वबीज निखिलमयदर पञ्चरस्य त्रिनेत्रम्” ॥

इति ध्यात्वा, ॐ पिताकृष्ये नम, शिव इहागन्धेयावाहनं
कृत्वा ॐ पर्युपतये नम इति शुद्धोदकेन सन्नाप्यायाश्च सर्वाक्षपन-
पुत्रभाविनस्तदुत्तरभाविनश्च पाद्यार्घ्यं यस्त्रगन्धादीनुपचारान्
शिवाय नम इति विसर्जनपयन्तान्कुर्यात् ।

ततो—

“मूर्त्तेशोऽष्टौ शिवम्यैता पूर्वादिक्मयोगिन ।
आग्नेय्यता प्रपूज्यास्तु वेद्या लिङ्गं शिव यजेत्” ॥

इति भविष्यपुराणोक्तमष्टमूर्त्तिपूजन “न प्राचीमग्रं शम्भो”-
रिति रुद्रयामले निषेधाद् “देवाग्रे यस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता
गुरुर्नमो” रित्यागिमिकी प्राचीमनाहृत्य प्राग्येशान्यादिदिक्मेणा-
ग्नेयोपयन्तं तामागर्त्तनं कुर्यात् । ॐ शराय शिविमूर्त्तये नम,
ॐ भवाय जलमूर्त्तये नम, ॐ रुद्रायग्निमूर्त्तये नम, ॐ उग्राय
वायुमूर्त्तये नम, ॐ भोमायाकाशमूर्त्तये नम, ॐ पर्युपतये

यजमानमूर्त्तये नम, ॐ महादेवाय सौममूर्त्तये नम,
ॐ ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम इति । तत्तत्ततोत्रादिना स्तुत्या नमस्कृत्य
ॐ महादेवाय नम इति विसर्जयदिति ।

शिरपूजाया च त्रिपत्राणि धुत्तूरपुष्पाणि चातिफलदानि ।

“धुत्तूरैस्तु यो लिङ्गं स्रष्टृपूजयेत् नरः ।
स गोलम्बकं प्राप्य शिरालोके महीयते ॥
त्रिपत्रैस्त्रयस्त्रेध यो लिङ्गं पूजयेत्समृद्धः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिरालोके महीयते ॥
सर्वमामप्रदं धित्व दग्निद्रवस्य त्रिनाशनम् ।
धित्वपत्रात्परं नास्ति येन तुष्यति शंकर ॥
शुक्लाण्यपि च पत्राणि धीमृक्षस्य सर्वत्र हि” ।

इत्यादिभविष्यस्थान्दादिग्रन्थानात् ।

यच्च शिराय समर्पितं पुष्पनैवेद्यादि तन्प्रसादरूपेण त्रिष्णुनिवे-
दितवत् स्वयं नोपयोज्यम् । “स्पृष्टा रुद्रस्य निर्मादस्य सयासा
आप्सृत शुचि” इति कालिकापुराणे,

“अप्राह्ण शिवनैवेद्यं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलास्पर्शास्तर्प्य यतिं पवित्रताम्” ॥

इति परिशिष्टे

“दत्त्वा नैवेद्यंस्त्रादि नाददीत कदाचन ।
त्यक्तं यच्छिद्रमुद्दिश्य तदादाने न तत्फलम्” ॥

इति च भविष्ये निवेद्यान्,

“निर्मादस्य यो हि मद्रूपस्या शिरसा धारयिष्यति ।
अशुचिर्भिन्नमर्थादेः नर पापसमाधितः ॥
नरके पच्यते घोरं निर्दम्योनी च सममेतः ।

ग्रहहापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ॥

तस्य पापं महच्छोत्रं नाशयिष्ये महाव्रतम् ॥

इति स्कन्दपुराणरचनादशुचिना तत्र ग्राह्यम् ।

किं तु स्नानादिना शुचिनेति स्मार्त्तं । अपनीतं तत्र ग्राह्यमिति श्रीदत्तः । 'शिवदीक्षारहितेज्यातिलिङ्गातिरिक्तस्य वा न ग्राह्यमिति शेषा इत्यलं प्रसङ्गात्तेन ।

त्रयोदश्या त्रियामार्द्धादूर्ध्वमप्यनुवृत्तया ।

युक्ता निशीथायोगेऽपि परा शिवचतुर्दशी ॥

पूर्वेष्टुरेव तद्युक्ताहर्द्वयैऽपि तथाधिधा ।

भूयो रात्रिजयायोगलामात्पूर्वैव समता ॥

दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रे वत्तमाना परा शुभा ।

प्रदोषे च निशीथे च घृत्तेरिति तु माधव ॥

रविर्भौमान्यतरयुक्शिवयोगयुता तथा ।

उदितातिप्रशस्तेर्यं प्रतिमासासिता तु सा ॥

यदुरात्रियुता ग्राह्या साम्ये पूर्वैव संमता ।

यदि प्रतीक्ष्यतिष्यत दिवा शम्भुं तु पारणम् ॥

तदा तिष्यन्त एव स्यान् चैतन्मध्य एव तत् ।

इति सग्रहः ।

इति श्रीमीमांसकसम्प्रदायस्थप्रतिपद्युनाथयाज्ञपेययाज्ञिकृतौ शिवरात्रिनिर्णयः ।

अथैकभक्ततिथिविवेचनम् ।

अथैकभक्तादिषु तिथिनिर्णयः । यद्यपि कर्मकालत्रासियुग्म-
ब्रचनाम्या तत्तद्विशेषरचनेऽधोपनासे यो ग्राह्यनिधिनिर्णय-
कृतस्तेनेकेकभक्तादिष्वपि स कृतप्राय एव । तथापि तत्तत्कालपरिच्छेद-
पूर्वकं तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषाभिधित्सया स एव योज्यते ।

तत्रैकभुक्तशब्दादेरभक्तशब्देऽपि भक्त्यान्देन तत्साध्यमोजनलक्षणात् एक द्वितीयमोजनाभावमहृतमोजनमेकभक्त्यतस्वरूपम् । तदपि च नक्त्यपदेशात्ततो मिन्न दित्रे । तस्य चाभगविशेषः कालत्वेन धर्मिशेषश्च स्वरूपकथनयाजेन स्पन्दपुराणेऽभिहितः ।

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तमिति प्राक्तमतस्तत्साद्विधय हि” ॥ इति ॥

“नियमेन” इत्यस्य न पुराणार्थनियमप्राप्तद्वितीयमोजननिवृत्तिरर्थः । यौगिकेभुक्तनामधेयान्धे तद्भावात् । अतएवायस्य नियमशब्दस्य तदनभिधायित्वाच्च । नापि अतस्सामान्याङ्गत्वेन सिद्धिता प्राप्तचर्यादयः । सामान्यविधिनेष तद्भावात् ।

श्रुति—

“अष्टौ प्रासा मुनेभ्यश्चा पोडशाख्यवासिनः ।

छात्रिणास्तु गृहस्थस्य तस्मान्न ब्रह्मचारिणः ॥

यक्त्रप्रमाणपिण्डश्च ग्रसेदकेभ्यः पुनः ॥”

इति व्यासाकनित्यमोजनगाचरत्तदाधर्मप्राप्तसप्त्यामध्ये—

“दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।

एकभक्तं तु तत्प्राक्तं न्यूनं प्रासत्रयेण तु” ॥

इति देवलोका प्रासत्रयन्यूनता ।

देवत्ववचने त्वगत्या सामान्यनियमानुवादः । अतस्तदिति सप्त्यायानन्यपदेशप्राप्ता गात्रिभाजननिवृत्तिः हेतुत्वेन परामृश्य स्यास्तमपर्यंतर्गाणकालविधिः ।

मुख्यकालस्वस्य “मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या एकमक्ते सदा तिथिः”
रिति पञ्चपुराणवचनात्, “कर्मणो यस्य यः कालः” इति सामान्य-
शास्त्रसमादिनो मध्याह्नः । सोऽपि न संपूर्णः । किन्तु “दिनार्द्ध-
समयेऽतीते” इति वचनात्तदुत्तरभागः ।

मध्याह्नश्च पृथग्मध्याह्नपराह्णैस्त्रेधा विभक्तस्य दिनस्य
पञ्चमुहूर्त्तारमको द्वितीयभाग एव ग्राह्यः । पूर्वोत्तरभागद्वयापेक्षया
मध्यमस्येव मध्यशब्दाच्छीघ्रं प्रतीतेः । “पूर्वाह्नमध्याह्नपराह्णसायाह्णैश्च-
तुर्धाविभक्तस्य तु द्वितीयो भागः प्रातः सङ्गममध्याह्नापराह्णसायाह्णैः
पञ्चाधाविभक्तस्य तृतीयभागो वा विलम्बितप्रतीतिक इति स न
ग्राह्यः” इति हेमाद्रिः ।

तद्युक्तम् । सर्वेष्वेव मध्याह्नसंशब्दनेष्वनेन न्यायेन त्रेधावि-
भक्तदिनभागस्यैव ग्रहणप्रसङ्गे विधान्तरदिनभागतरसंज्ञाकरणस्या-
नर्थस्यप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणस्य कार्यरिनियोगार्थरसात् । उक्तौ च
“पूर्वाह्नो धै द्वेधा न मध्यदिनो मनुष्याणामपराह्ण पितृणां” मिति-
यद्यनुर्द्धापञ्चाधाविभागावपि गोमिलपराशराभ्याम्—

“पूर्वाह्नः प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नः प्रहरः तथा ।

आतृतीयादपराह्ण सायाह्नश्च ततः परम्” ॥ इति,

“लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तसंगते रवो ।

प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥

सङ्गमत्रिमुहूर्त्तस्तु मध्याह्नस्तत्तमः स्मृतः ।

ततश्चरयो मुहूर्त्तस्तु अपराह्णेऽभिधीयते ॥

पञ्चमो दिनभागो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।

यद्यदेतेषु विहितं तत्तत्कार्यं विज्ञानता” ॥ इति च ।

तेन पञ्चधाग्निभागे सार्द्धमुहर्त्तार्त्तकश्चतुर्धाग्निभागे किञ्चिद्गून
मुहर्त्तद्विधात्मकस्त्रेधाग्निभागे सार्द्धमुहर्त्तद्विधात्मक सर्वोऽप्यावर्त्तनो
यमि । ततो मध्यह्नोत्तरभागा एकभक्तस्य मुख्य काल । तदुत्तराऽस्त
मयावधि कालो गौण ।

एवं सति यदन्यतरैव मध्याह्नोत्तरव्यापिनी तदा तस्यामेव
तात्कार्यम् । सामान्यविशेषशास्त्राभ्याम् । विशेषशास्त्रे अ मध्याह्नशब्द
उक्ततदेकदेशवरा ग्रामो दग्ध इतिवत् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तौ
तद्व्याप्तौ साम्येन तदेकदेशव्याप्तौ अ पूर्वैव मुख्यकाल । सम्यग्धा-
ग्निरपेऽपि गौणकालव्याप्तेराधिन्यात् । मुख्यकालावर्त्तनेऽपि
वैकमुक्तामुपान मुख्यकाल एव ।

‘तिथ्यादिषु भवेद्यानान् हास्ये वृद्धि परेऽहनि ।

ताथान् प्राह्य स पूर्वैद्युत्पद्येऽपि स्वकर्मणि” ॥

इति हेमाद्र्यादिभूतवचनात् । शास्त्रदस्तत्र तन्निधिसत्त्वात् ।
एतदर्थमेव हीष्ट वचनमुदयास्तमयमात्रसंज्ञेन साकल्यवचनं च ।
पूर्वैद्यु पूर्वतिथ्यादिषु । स्वकर्मण्युक्ततिथ्यादिमयुक्तकर्मानुष्ठानति-
मित्तम् । हास्यवृद्धिसाम्यानि च सर्वत्र घटिकापेक्षया । न तु
पूर्वतिथ्याद्यपेक्षया । त्रिंशच्चतुर्विंशत्यष्टादशद्व्यष्टादशघटिकादिक्रमेण
सूर्योदयोत्तरं तिथीना सप्त चतु पञ्चाशदटिकायाविनेन तिथीना
परस्पर साम्यऽप्युत्तरोत्तरहास्यवहारात् ।

वृद्धिप्रक्षेपस्तु यत्र तत्कादो दिनद्वयेऽपि कर्मकालव्याप्तावुच्चरतिथे-
प्राहात्यम् । तत्र कर्मतिथे पूर्वदिने कर्मकालासत्त्यसंयादनेन
तदुपोद्बलनार्थं ।

“तिथे परस्या घटिकास्तु साः स्तु—

न्यूनास्तर्पवाम्यधिकाश्च तासाम् ।

अदे प्रियोज्यं च तथा प्रयोज्ये

हासे च वृद्धो प्रथमे दिने तत्” ॥

इति लौगाक्ष्युक्तो हासवृध्यर्द्धप्रक्षेपमनूपसंहारादिष्टुपयोगिसन्धि-
निर्णयार्थः ।

ननु दिनद्वयमध्याह्नयस्यादिषु युग्मवाक्यात्किमिति निर्णयो न
क्रियते । “द्वितीयादिचयुग्माना पूज्यता नियमादिषु” इति पञ्चना-
देकमत्तेऽपि तत्प्रवृत्तेः ।

उच्यते । यथा मध्याह्नादेर्मुक्त्यकालस्य विधानं तत्फलं ननु प्रा-
नार्थं सदेहे तत्कालन्यास्या निर्णयार्थं च । तथा “अतस्तस्याद्विचैघ
ही”ति गौणकालविधानमपि । अनुष्ठानमात्रोपयोगिनो गौणकालैर्ह्य
“एककालादुत्तरं कालो गौण पूर्वस्य कर्मण ” इति सामान्यवचना-
देव लाभसंभवात् ।

तेन यत्रेशं विशेषतो गौणकालविधानम् । तत्र गौणकालन्यास्यापि
मुक्त्यकालन्यास्येति तिथिर्निर्णेतव्या, न तु युग्मवाक्यात् । तेन
दिनद्वये मुख्यकालन्यासो युग्मवाक्यान्निर्णयविधानं हेमाद्रेरुक्तम् ।
केन च विशेषेणात्रैव युग्मवाक्यान्निर्णयकरणम् । अस्पर्शकदेशसम-
ध्यास्योस्तु गौणकालन्यास्या तदिति न ज्ञेयम् । येषाम्येण मुख्य-
कालैकदेशन्यासौ तदधिकतद्व्यापिनी प्राह्या ।

यत्तन्वाङ्गमेकमत्तं न तत्तत्कालन्यास्या निर्णीताया तिथौ
कर्त्तव्यम् । किन्तु प्रधाने निर्णीतायाम् । मध्याह्नस्य च प्रधानेन
ध्यासौ गौणकाल एव तत्कर्त्तव्यम् । अङ्गुणविरोधे च तादर्थ्यादिति
न्यायात् ।

यत्तूपवामप्रतिनिधिभूतं तदुपवासयोग्यतिथौ मध्याह्न एव
च कर्त्तव्यम् । प्रतिनिधित्वात्, “तिथिर्यथोपवासे स्यादेकमत्तेऽपि

सा तथे" ति सुमनुच्यताम् । इदं हि चर्चनं पश्चिमादुपवास-
प्रतिनिध्येकमकविषयमेवेति ।

अथ नक्तव्रततिथिविवेचनम् ।

नक्तवनस्य तु दिवामोजनाभाप्रविशिष्टरात्रिभोजनात्मकस्य
प्रदोषो मुख्य कालः । “प्रदोषस्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते
सदे”ति यस्मिन् उच्यते ।

भोजनरूपत्वं च तस्य भोजनघटितैरुभयोपवासायाश्च
तन्निमित्तं प्राजापत्यादिषु भूयस साहचर्यात्प्रायिकप्रतीतिकम् ।
न तु शब्दार्थः । योगेन नक्तकालसाध्यत्वमात्रप्रतीतिः । तदशे
रुद्धिकल्पनाया च प्रमाणाभावात् ।

अत एव इदं चित्तु, “नक्ताशीय” इति स्पष्टमभिधीयते । अतश्च
माध्याह्निकं नगरात्रतस्य नक्तव्रतस्य मुख्यं गौणं यौगिकं घेनि
विकल्पपूर्वकं यत्केनचिदुद्धृष्टं भोजनरूपमेव मुख्यं नक्तव्रतमिति
श्रमेण । तत्प्रायिकप्रतीतिके शक्तिश्चात्मा ।

प्रदोषश्च सूर्यास्तात्तरात्रिमुहूर्त्तात्मकः ।

“त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषं स्याद्गानात्रस्तं शते सति ।

नक्तं तत्र तु कर्त्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः” ।

इति व्यासउच्यते । यस्तु द्विशुण्ज्यायातिकमोपलक्षितो
दिनात्यमुहूर्त्तः—

“यदा तु द्विशुणा छाया कुर्ध्वमपति मास्करः ।

तत्र नक्तं विजानीयात् नक्तं निशि भोजनम्” ॥

इति सौरग्रहमादिषु नक्तव्रतकालस्येनोक्तं । सोऽनुकल्पः —

“मुहूर्त्तान् दिनं नक्तं प्रददन्ति मनीषिणः ।

मक्षत्रदशनाद्यतमहं मन्थे गणाधिप” ॥

इति भस्मिप्यपुराणे नक्षत्रदर्शनोत्तरप्रदोषभागस्य शिवेनाह मन्य इति
स्याभिमतत्वेन तस्य च परमतत्वेनाभिधानात् । तद्वाक्यस्यापि
चाप्रसक्तनिषेधार्थेन प्रदोषमुपजीयैव प्रवृत्ते ।

अन्तिममुहूर्त्तपूर्वभात्रपि मुहूर्त्तद्वय गौणतर काल ।

“प्रदापत्र्यापिनो यत्र त्रिमुहूर्त्ता दिवा यदि ।

तदा नक्तत्रतं कुर्यात्स्वाध्यायस्य निषेधवत्” ॥

इति कूर्मपुराणे तस्यापि नक्तकालत्वेनाभिधानात् । प्रदोषतुल्यत्वे-
नाभिधानेऽपि च तस्य गौणत्वमेव । पूर्वोक्तयुक्ते ।

मुत्पकालेऽपि त्रिमुहूर्त्तात्मके आद्यमुहूर्त्तद्वय मुख्यतरम् ।

“निशा नक्त तु धिजेयं यामार्द्धं प्रयमे सदे” ति स्मृत्यन्तरात् ।

एव नक्षत्रदर्शनानन्तरप्रदोषभागस्य नक्तत्रतकालत्वे स्थिते—

“चत्वारोमानि वर्माणि सध्याया परिवर्जयेत् ।

आहार मैथुन निद्रा स्वाध्याय च चतुर्थकम्” ॥

इति निषेधेऽपि संध्या नक्षत्रदर्शनपर्यन्तेव “नक्षत्रदर्शनात्सध्या सायं
तत्परत स्थितम्” इत्यादिवचनोक्ता ग्राह्या । प्रसिद्धोऽपि च सर्वेषां
सायसध्याशब्द सूर्यास्तादौ नक्षत्रदर्शनान्ते काले । प्रातः सध्याशब्दश्च
किञ्चिदालक्ष्यतारकादौ सूर्योदयान्ते । सध्यापासनमपि तत्रैव
विहितम् ।

यस्तु स्फुन्दपुराणे—

“उदयात्प्राक्तनी सध्या घटिकात्रयमुच्यते ।

सायंसध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि मास्वत ” ॥

इति घटिकात्रयात्मक संध्याकाल उक्तः । स सध्यागर्जितादा-
द्यनध्यायप्रयोजके ग्राह्यः ।

यस्तुतस्तु निपेक्षे घटिकात्रयात्मकसंभ्याग्रहणेऽपि वैधे नक्त-
भोजने नक्षत्रदर्शनानन्तरं घटिकात्रयमध्येऽपि त्रियमासे न दोषः ।
निपेक्षस्य मैत्रुनादिसमन्विताहारेण रागप्राप्तभोजनविषयत्वात् ।
वैधविषयत्वे विकल्पापत्तेश्च । यदर्थतया हि यद्विधितं प्राप्त तदर्थ-
रूपैर तस्य निपेक्षो विषयविषयत्वादिना प्रसक्तोऽप्युपजाय्यत
यिनिना तुल्यरत्न एव सामान्यविषयत्वादिना दुर्बलेनापि ।

अत एव परपरिगारादिषु रात्रिभोजननिपेक्षस्यापि रागप्राप्त-
विषयत्वादिदं नक्तभोजनं तत्रापि रात्रावैव मुख्यकाल एव कार्यमिति
हेमाद्रिप्रभृतयः ।

माधयस्तु—

‘वे त्वादि यदिने ब्रह्मघ्नकं कुर्वन्ति मानवा ।

दिनान्ते सेऽपि भुञ्जीरन्निपेक्षाद्वाग्निभोजने’ ॥

इति भविष्यपुराणप्रचनादेतादृशे विषये पूर्वोक्ते गौणकाल एव
नक्तप्रतं वाच्यमित्याह ।

अनेदं चिन्त्यम् । मायं वाचनिकोऽर्थः । यचनेऽपि
‘निपेक्षात्’ इतिहेतुपन्थात्तात् । निपेक्षश्च पूर्वोक्तयुक्त्या वैधेनैव
प्रयच्छते । किं च वैधविषयेऽपि तस्य प्रवृत्तावन्यप्रताङ्गनत्वेऽपि
प्रयच्छते । तत्र च तद्वद्वारापस्थिततदुग्रताङ्गत्वस्यैव प्रजापतिव्रतनयपुर्व-
पक्षस्यापद्येत । तेनेदं यचनं भानुसप्तम्यादिप्रिहितसौरजक्तविषयम् । न
तु कदाचिद्रात्रिग्राह्यात्तेनजक्तविषयम् ।

तत्र हि—

‘विमुहूर्त्तसृष्टेर्ग्राहि निशि, चैताग्रतो तिथिः ।

तस्याः सौरं चरेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम्’ ॥

इति सुमं तु यचने एवकारेण नक्तस्वभावप्राप्तस्य रात्रिगतत्वस्य
नियतितत्त्वग्राह्यघोषि सालम्बना भवति ।

‘नरस्य द्विगुणा छायामतिव्रामेयदा रवि ।
तदा सौरं चरेन्नक्तं न नक्तं निशि भोजनम्’ ॥

इति कूर्मपुराणेऽपि ।

इदं सौरनक्तं निशि भोजनरूपं नेति व्याख्यानात्सौरनक्तस्य रात्रौ निषेधः । नक्तस्य निशामोजनात्मकत्वादेव सामान्यतो निषेधानुपपत्तेः । अपि च ‘ये नक्तं कुर्वन्ती’ निषेधप्रवृत्त्यनुगादे नित्यप्रवृत्तस्याद्वित्यधारस्य वैधं नित्यमेव विशेषणं प्रतीयते न त्वार्थसमाञ्जसिद्धिः सादाचित्कम् ।

तेनेदमपि यद्यन सौरनक्तप्रियमेवेति तदेव दिनान्यमुहूर्ते पूजादिकं पूर्णमेव कृत्वा कर्त्तव्यम् । एव यतिप्रियमाधिकारिकमपि नक्तं विधेयं भवति ।

‘नक्षत्रदर्शनाशक्तं गृहस्थस्य कुर्वं स्मृतम् ।
यतर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते’ ॥

इति वैवर्तनचरणात् ।

‘नक्तं निशाया कुर्वन् गृहस्थो विप्रिमयुतः ।
यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्सदिनाकरम् ॥
सदिनाकरं तु तं प्रोक्तमन्तिमे घटिनाद्वये’ ।

इति स्मृत्यन्तराद्यः । तदेव गृहस्थनक्तं नक्षत्रदर्शनोत्तरप्रदोषमागस्य मुख्यकालत्वे तत्पूर्वसायाह्नस्य च गौणकालत्वे स्थिते यैकस्मिन्नेव दिने फाल्गुनेनेकदेशेन वा मुख्यकालं व्याप्नोति सैव ग्राह्याः ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषत्रयापिन्युत्तरैव । गौणमुख्योभयकाल-
व्यापित्वात् ‘प्रदोषत्रयापिनी’ त्यादिकूर्मपुराणात् ।

“यदि म्यादुमयोस्तिष्यो प्रदोषव्यापिनी तिथि ।

तदात्तर नक्तं स्यादुमयत्रापि सा यत्” ॥

इति जायातिवचनाच्च ।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषास्पर्शिनी परा ग्राह्या । सायाह्ण एव च तत्र भोजन कार्यम् । गौणकाल-यापित्वात् ।

“प्रदोषव्यापिनो न स्याद् दिवा नक्तं विधीयते ।

आत्मनो द्विगुणा क्षया मन्दीभवति मास्करे ॥

तत्रक्त नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एव ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्णे तु भुज्जिवियाम् ॥

दुर्दाभक्तप्रती नक्तफलं भवति निश्चितम्” ।

इति स्कन्दपुराणाच्च ।

दिनद्वयेऽपि साम्येन धेयम्येण वा तदेकदेशस्पर्शिन्यप्युत्तरैव । गौणकाल-ग्रामेरेधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेन सौरनक्ते यतिनक्ते च दिनद्वये सायाह्न्यापिनी तदस्पर्शिनी तदेकदेशस्पर्शिनी च पूर्वधुरेण तद्व्यापिनी च पूर्वा, परेधुरेण तद्व्यापिनी केरलं परेति होयम् । तत्र सायाह्नस्य मुख्यकालत्यात्यदोषस्य च गौणत्वात् । अस्याह्णे उपवास-प्रतिनिधौ च तादृशैकभक्तन्याय एव ।

अथ च प्रदोषव्याप्त्या नक्तव्रतनिर्णयो न केवलं भोजनरूपे एव तस्मिन् । अन्यत्रापि प्रदोषसाधये पूजादिरूपे द्रष्टव्य । न्यायाविशेषात् । अत एव त्रयोदशीप्रदोषव्रतेऽपि योजितः । नवरात्रव्रतनिर्णयोऽप्येतदनुसारेणेन कल्प्यते ।

अथ यदा तिथिद्वयप्रयुक्तमेकमतनक्षादिकं खण्डतिथिनिर्णय-परादेकत्र दिने प्राप्नोति तदा पूर्वप्रारब्धयोर्द्वयोः पूर्वतिथिप्रयुक्त-मनुषज्जातविरोधिन्या मुख्यकल्पेन कार्यम् । इतरन्यनुकल्पेन ।

तत्रोत्तरनियेऽत्तरदिने गौणकालव्यापिन्या सत्त्वे तेनैव कर्त्ता तत्प्रयुक्तं व्रतमुत्तरदिने कर्त्तव्यम् । कालस्यात्यन्तग्राह्यभावे कर्त्तुरो-
घस्यापि न्याय्यन्यात् । असत्त्वे तस्मिन्नेव दिने कर्त्तव्येण तत्कार-
णीयम् । अनुपादेयकालानुरोधेनोपादेयकर्तृप्रतिनिध्युपादानस्योचित-
न्यात् । अयमेव व्यायोऽनेकतिथिः यापिपूर्वप्रारब्धव्रतान्तपातिनि
सद्विरोध्येकतिथिप्रतेऽपि ।

नियमाश्च केचिद्वैशेषिका नक्तभोजिनो व्यासेनोक्ता —

‘हृदिप्यभोजनं ज्ञानं सत्यमाहारलाघवम् ।

अग्निकार्यमघराय्या नक्तभोजी पडाचरेत्” ॥ इति ॥

ज्ञानं कर्माङ्गं प्रधानकालं पूजादेः पूर्वम् । आहारे लाघवमप्यस्त्वम् ।
कियदित्यपेक्षाया “न्यूनं प्रासत्रयेण तु” इत्येकमकवद्वन्न वचनाभारा-
त्प्राजापत्यप्रकरणगता प्राससख्या नक्तभोजनविषया साम्यादत्रापि
प्राज्ञा । सा च परशरापस्तम्बाम्ब्यां चतुर्विंशतिमते
धान्यधान्ययोक्ता ।

“सायं ॥ द्वादशप्रासां प्रातः पञ्चदश स्मृता ।

चतुर्विंशतिरायाच्या परे निरक्षानास्त्रयः” ॥ इति ॥

“सायं द्वाविंशतिप्रासां प्रातः पञ्चविंशति स्मृता ।

चतुर्विंशतिरायाच्या परे निरक्षानास्त्रयः” ॥ इति ॥

“प्रातस्तु द्वादशप्रासा नक्त पञ्चदशैव तु ।

अयाचिते तु द्वौ चाष्टौ प्राजापत्यो विधिः स्मृतः” ॥ इति च ॥

अत एवायाचितव्रतेऽपि “अयाचितार्शा मितभुक्” इतिवचना-
दपेक्षिता प्राजापत्यीयतद्गतैव प्राससख्या । अग्निकार्यं “होमं
च तत्र कुर्यात्” इत्यादिभिर्धान्यव्रतादौ विहितं होमरूपम् ।

अयायाचितव्रतविवेचनम् ।

अयाचित व्रतं चोपवासवद्दोरात्रसाध्यत्वात्तदुभययोगिन्यां तिथौ कर्त्तव्यम् । “दिवा रात्रिव्रतं यच्च” इत्यादिस्कन्दपुराण-
पचनात् ।

यदा तत्तिथिरेरस्मिन् दिने दिवैवान्यस्मिन् रात्रावेव तदाहर्यापिन्या नक्तयम् । “अहं तु तिथयः पुरुषाः” इत्यादि-
जाबालिषचनात् । त्रिसंध्यव्यापित्वाच्च । एवं सति समाश्रित-
पक्षान्तरेष्वप्युपवासवदेव तत्तिथिर्निर्णेतव्याः । अयाचिताक्षमोजनं
तु यदेव तद्भाभस्तदयदिने रात्रौ वाऽनिषिद्धकाले सकृदेव कर्त्तव्यम् ।
अलामे तूपवासेऽपि न व्रतसति ।

न अयाचितव्रतमथापरं “अहं न कंचन याचेत्” इति व्यस्तनञ्
ध्ववणेऽपि व्रतशब्दवत्त्वेन निषेधरूपत्वासंभवात्, “नेक्षेतोद्यन्तमा-
दित्यम्” इत्यादिउत्सकल्पलक्षणया याचितमदनीयं “न भोक्ष्ये”
इत्येधनिषसरूपरूपं यथा प्रतीयते, तथा “इयमद्यादयाचितम्”
“अयाचितशी मितमुक्” इत्यादिषु समस्तनञ्ध्ववणाद्भवतविहित-
णिनिप्रत्ययभयणाच्च याचितमिन्नमद्यादेवेत्येवं साधनविशेषविशिष्टा-
दनधात्वर्यनियमरूपवाक्यार्थप्रतीतेर्याचितमिन्नमदनीयं भोक्ष्य एवेत्येवं
सकल्परूपमपि । अत एव माघरेनोभयरूपमपि तदङ्गीकृतम् ।
अनन्तमद्वेन तु द्वितीयसंकल्परूपमेव । तथा च कथमुपवासे
ऽयाचितसिद्धिः ।

अत्रोच्यते । समस्तनञ्ध्ववणेऽपि साधयात्प्राप्ते भोजने
याचितमिन्नरूपसाधनविशेषनियम एव विधेस्तात्पर्यम् । न
व्यशनरूपधात्वयनियमेऽपि । गौरवात् । “अतौ भार्यामुपेयात्”
इत्यत्र तु चोप्सायुकस्यतौनिमित्तत्वेनाविधेयत्वात्केवलधात्वर्थनिय-
मात्र गौरवम् । न च सर्वशाख्यातसंबद्ध इति न्यायेन “सायं जुहोती”

त्यादिघत्कालत्वेनेत्र गमनानुवादेन अनुस्तर विधानं शक्यम् । तथा सति 'परिसंस्थापत्ते । न ह्यस्या गमनव्यक्तो अतो पाक्षिकी प्राप्तिर्यत्र नियमः समयेत् । तेनानुस्तरगमनव्यक्त्यावृत्त्यर्थत्वात्परि-
संख्येयः स्यात् ।

इह त्वेकस्या भोजनव्यक्तावयाचिताशस्य प्राङ्मुखत्वस्यैव स्वर्वादाऽप्राप्ते संभवति नियमः । स च निषेधमाचरसकल्प-
योगक्षेम एव ।

केचित् "असूर्यं पश्या" इतिवन्नामसगतस्यापि नञ क्रिया-
साधन्याश्रयणेन निषेधवाक्यसमानार्थत्वमेव "अयमहमादयाचितम्"
इत्यादीनामिच्छन्ति । यस्तुशानानुवादे साधनविशेषनियमस्य
अहमादेष विधानाद्वाक्यभेदप्रसङ्गः, "अयाचिताशो" इत्यत्र चैकपदे
प्रसरभेदप्रसङ्गः, स आर्थिकानुवादाभ्युपगमात्पौर्णवेयस्सृत्यादिघत्तनेषु
च बहुशो दर्शनात्सुपरिहरः ।

च चैवं सति नक्तैकमकविध्योरपि दिवारात्रिभोजननिवृत्त्योरेव
तत्पर्यं स्यात् । तथा च तत्राप्युपवासे व्रतसिद्धिः स्यादिति
वाच्यम् । निवृत्तिमात्रे तत्पर्यं व्रतव्रतनिर्वाहार्थं स्वकल्पलक्षणा-
प्रसङ्गत्, निवृत्तिविशिष्टभुतभोजननियमविधानाभ्युपगमेनैव तन्निर्वाह-
स्योचितत्वात्, चाभ्यायणादिविधिविषयत्वेनैव न्यायेन चन्द्रगान्तु-
वर्तनाद्यन्ययानुपपत्त्याऽनेकगुणोपादानाच्च भोजनविधिरेव । न च
निवृत्तेरपि व्रतव्यमस्त्विति वाच्यम् । "नियमो व्रतमखी तद्योप-
वासादिपुण्यकम्" इति कोशाद्व्रतशब्दस्यानुष्ठेयभाववाचित्वाव-
गमात् ।

पुण्यशब्दो हि धर्मसुखतादिपर्यायः पुरुषार्थसाधनादृष्टहेतुक्रियाया
तदावेशेन तादृशो द्रव्यादौ वा वेदवादिना प्रसिद्धः ।

तथा (२) चोक्तमाचार्यै —

“धेया हि पुरयप्रीति, सा द्रव्यगुणर्ममि ।

सोदनालक्षणे साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता” इति ।

केराचित्तादृशेऽदृष्टे वा । न च भावनावाक्यार्थवादिना निवृत्ते स्तादृशादृष्टहेतुत्वे प्रमाणमस्ति । तस्या कालान्तरभाविफलाभावात्त्यरूपेणैव च सत्त्वात् ।

कार्यधान्यार्थवादिभिः कामाधिकारकलमशक्तिवशाद्विषयेषु निवृत्तेरप्यदृष्टं यद्यप्यभ्युपगम्यते, तथापि न तत्पुरुषार्थहेतुरिति न तत्तद्धेतुर्वा निवृत्तिः पुण्यशब्दाख्या । अत एव निषेधेभ्यो निवृत्तो न धार्मिक इत्युच्यते किंत्वधार्मिको न भवतीत्येव । तेन विध्यैकतत्त्वत्वादे यद्यपि निवृत्तिरपि विधिविषयो भवति । तथापि न तस्या र्थमन्वयः । तादृशादृष्टहेतुत्वाभावात् । अत एव प्रजापतिव्रतनये “नेहेतोद्यन्तमादित्वम्” इत्यादिस्नातकव्रतप्रकरणाधीतनिषेधेषु पर्युदासलक्षणया संकल्पविधित्वं सिद्धान्तितम् । निवृत्तेरपि व्रतत्वे प्रधानाख्यातार्थान्वयेन नञ् श्रुत्या निषेधत्वमेव स्यादिति चेद्विषयधायक्यार्थानभिज्ञाना निवृत्तेरपि व्रतत्याभिधानं प्रलाप एव ।

चतुष्षष्ट्याष्टमकालिकत्वादिविधिषु तु चतुर्थकालिकादिशब्दानां मतवर्धयितुं प्रत्यास्तानां “चतुर्थकालाहारः” इत्यादिप्रचनान्तरैकवाक्यतया भोजनगोचरचतुष्पादिकालसम्बन्धपरत्वावगमान्भवन्ति चैकपदान्यप्यवधारणानि । यथा “अन्नमक्षौ वायुमक्ष” इति न्यायाच्च श्यादिकालगतभोजननिवृत्तेश्चतुर्थादिकालगतनक्तैकमत्तादिनियमस्य श्लोमस्य प्रतीतावपि निवृत्ताधेयं विधेस्तात्पर्यम् । न तु भोजननियमेऽपि । गौरवप्रसङ्गात्कालाद्ये परिसरान्यात्वेन भोजनाद्ये

(१)—कुमारिलभट्टभौमासायकवाचित्ते (२ सूत्रे १६१ श्लोके)
उक्तमित्यर्थः ।

नियमत्वेनेकपदे भिन्नप्रसरतापत्तेश्च । व्रतत्पनिर्वाहस्तु “चतुर्थकाला-
हारो ब्राह्मणान् भोजयेत्” इत्यादिविशेष्यादिभूतब्राह्मणभोजनादि-
नैध । तेन मासादिव्यापिनि चतुर्थकालिकत्वादिव्रतेऽनुष्ठीयमाने
एकादश्याद्यपरासदिने भोजनप्राप्तावपि तदकरणेऽपि तद्व्रतक्षनेर-
भावादुपवास एव कर्त्तव्य इति ।

तेनायमेकमकादिषु सग्रह ।

मध्याह्नस्य द्वितीयेऽर्द्धे एकभक्तव्रत भवेत् ।
तेन तद्व्यापिनी या स्यात्सैकभक्तव्रते तिथि ॥
दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्त्यावस्पर्शो साम्य एव वा ।
पूर्वा शेषपक्षे तु याधिका सैव गृह्यताम् ॥
तत्तिथिभयनिक्षेपात्पूर्वस्या भोजनं भवेत् ।
अस्पर्शोऽपि स्वसमये गौणस्त्वस्तावधिस्ततः ॥
त्रिमुहूर्त्तं प्रदोष स्याद्रघावस्त गते सति ।
नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वं तत्र नक्तव्रत भवेत् ॥
तत्पूर्वभाषी सायाह्नो गौणस्त्वत्समय स्मृतः ।
यैव वृत्स्नेऽटपके वापि मुख्ये तत्समये भवेत् ॥
सैव तत्रेप्यते शेषपक्षेषु तु परा भवेत् ।
सायाह्न एव भोक्तव्यं मुख्यस्पर्शो च तत्र तु ॥
एव नक्तव्रते सोरे विधायतिनोस्तथा ।
परेद्युरेव सायह्नव्यापिनी परतो भवेत् ॥
शेषपक्षेषु पूर्वैव नाय नक्तैकभक्तयो ।
अन्याह्नयोश्चोपवासप्रतिनिध्योश्च निर्णयः ॥

नक्तग्रतेऽर्चादिरूपेऽप्येष एव विनिर्णयः ।
 अथाचितं त्वहि रात्रावहि वा या तिथिर्मवेत् ॥
 सत्र कार्यं तथाऽन्योपवासवत्सत्र निर्णयः ।
 यदैवायाचितं लघ्वं तदैवात्र मुजिर्मवेत् ॥
 अलाभेत्पवासेऽपि न व्रतक्षतिरिष्यते ।

इति श्रीसम्राटस्थपतिरघुनाथराजपेययाजिकृत-
 येकमकादिनिर्णयः ।

अथोपाकर्मतिथिविवेचनम् ।

अथोपाकर्मतिर्णयः ।

इदं ओपाकर्म "उपाकृत्याधीयीत" इत्यध्ययनसमभिव्याहाराद्ब्रह्म-
 चारिप्रकरणाधीतस्य चाधीतैर्ब्रह्मचर्यस्य ग्रहणाध्ययनार्थत्वेन
 तन्मात्रपरात्तादुग्रहणाध्ययनाङ्गत्वात्तदधिकारिणा ब्रह्मचारिणा
 भवत्येष । तन्मात्राङ्गत्वेऽपि च अतस्मात्तत्कालानामनुवृत्तग्रहणाध्ययनानां
 गृहस्थानामपि भवति । दर्शितं च गृहस्थानामपि ग्रहणाध्ययनमात्रजला-
 यनेन 'समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपैयेत्येके
 प्राजापत्य तत्' इति, अतस्मात्तानुष्ठानेन स्नानं वदद्भिरन्यैश्च ।

वस्तुतस्तु न केवलग्रहणाध्ययनार्थमुपाकर्म धारणाध्ययनार्थमपि ।
 "अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्धारब्ध" इत्यत्राध्याप्यसमभिव्याहारादध्याप-
 कपरेऽध्येष्यमाणपदे धारणाध्ययनरूपवाणि, तं विनाप्युक्तस्याध्याप-
 नस्य तेनैव रूपेण लघोपाकर्मप्रतिशेपित्वप्रतीतेः । उभयोक्तियलात्तस्मा-
 मर्थस्याध्याप्यैर्निनाप्युपाकर्मस्वीकाराच्च ।

तेन ग्रहणाध्ययनानिवृत्तानां धारणाध्ययनमात्रं कुचता गृहस्थ-
 यनस्थानामपि भवति । अत एव स्पष्टं गौमिलवचनम्—

“उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपोप्यते ।

धारणाध्ययनाङ्गत्वाद् गृहिणा ब्रह्मवारिणाम्” इति ।

कान्दायनेन ॥ वेदसाध्यकार्यमात्रार्थतैवोक्ता ।

“प्रत्यन्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद्विज्ञे- ।

क्रियते छन्दसा तेन पुनराध्यायनं भवेत् ॥

अथातयामैश्वर्यन्दोर्मिर्यत्कर्म क्रियते द्विज्ञे ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणम्” ॥ इति ॥

अत एवाकरणप्रत्ययायश्रवणे जपयज्ञस्यापि ग्रहणम्—

“उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च ।

अकृत्वा वेदजप्यस्य फलं नाप्नोतिमानवः” ॥ इति ॥

अत एव ओपाकर्मोत्सर्जनयोर्नित्यत्वम् ।

अथ च स्मृतिवद्गृहादिगृहोप्यपि प्रत्येकमनेके काला
उपाकरणस्योक्ता । तत्र श्रावणभाद्रपदयोस्तथावन्न तुल्ययद्विकल्पः ।
किंतु मुख्यानुकल्पभावेनेति स्पष्टं प्रतीयते ॥

आश्वलायनसूत्रे तावत्—“अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां
प्रातुर्भावे भयणेन श्रावणस्य पञ्चम्या हस्तेन वा” इति श्रावणस्य स्पष्टं
विधानं भाद्रपदस्य तु वार्षिकमित्येतदाचक्षत इति समाप्त्या
सूचनमात्रं तल्लिङ्गम् । अत एव तत्कारिका—

“अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते” इति ॥

अन्यसूत्रेष्वपि प्रायः श्रावणस्येव स्पष्टं विधानं भाद्रपदस्य
तु क्वचित्सूचनमात्रमिति ।

यद्यपि “श्रावण्या प्रौष्ठपद्या चाप्युपाकृत्य यथाविधि” ।

“अथात स्वाध्यायोपाकर्म आश्रय्या प्रौष्ठपद्या ग” इत्यादिमनु-
 गौतमादिरचनेषु धावणमाद्रपदयोस्तुल्यत्वं प्रतीयते, तथापि
 सूत्रपरस्मान्द्रपदकर्मसमाश्रय्या च आश्रयमासस्य मुख्यत्वम् ।
 तथापि यद्यपि बह्वचगृह्येषु श्रवणमतिरिक्ता अपि याज्ञुषगृह्येषु च
 पौर्णमास्यातिरिक्ता अपि काला उक्ता । तथापि बह्वचना आश्रयणक्षेत्रं
 यजुर्वेदिना च मैत्रायणगृह्ये श्रवणविधानात्तद्विधाना पौर्णमास्येव
 मुख्यस्तत्कालः ।

“उपाकर्म प्रकुर्वन्ति कर्मात्सामयजुर्विदः ।

ग्रहसम्प्राप्त्यदुष्टेषु हस्तधवणपर्जसु ॥

घनिष्ठाप्रतिपद्युक्ते त्वाष्ट्रमथसमन्विते ।

आवणं कर्म कुर्वीरनृग्यजु सामपाठका ॥

इत्यादि घचनेषु तत्तद्वेदिसंघन्धिधयेन तत्तत्कालनिर्देशात् ।

यत्तु केनचित्प्रथमनिर्दिष्टत्वाद्ग्येदिना धवणो यजुर्वेदिना
 आश्रणी मुख्य काल इत्युक्तम् । तदेकैकस्य पदस्यानुष्ठानहेतुज्ञानजन-
 कत्वाभावेनेकत्राक्यगतपदक्रमस्य क्रमप्रमाणत्वासम्भवादपञ्चमीय-
 मन्त्रात्कात्यायनेन श्रवणस्य बोधायनेन चापाढ्या अपि प्रथम
 निर्दिष्टत्वेनान्यमस्थितत्वाच्चयुक्तम् ।

तत आश्रयश्रवणस्य ग्रहसम्प्राप्तिदुष्टत्वे तत्र सूतकादि
 समाश्रय्या वा तन्मासशुक्लपञ्चम्या फेरलाया हस्तयुक्ताया
 वा बह्वचैरुपाकर्म कार्यम् । “बह्वचा धवणे पुर्व्वप्रह-
 संनामिपरिजिते” इत्युक्तवाच्यदृष्टे तादृशपञ्चम्या अपि
 निर्देशात् । अष्टम्यादिना तु आश्रयश्रवणसम्भवे माद्रशुक्लगतयो
 श्रवणतादृशपञ्चम्यो । यार्पिकसमाप्त्याकरणस्य तत्प्राप्तिफलकत्वात् ।

एव ध्यायन्ध्यायणस्य गुत्सुनास्तवाद्दकाद्याक्रान्तये तत्र प्रथमो-
पाकर्मनिषेधात्तत्राणि यथासमव ध्यायणपञ्चम्या भाद्रध्यायण-
पञ्चम्योर्वा तत्कार्यम् ।

निषेधश्च कश्यपेनोक्त —

“गुत्सुक्रतिरोधाने वर्जयेन्धृतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानग्निं ध्यायन्तु जिणेयत ” ॥ इति ॥

अयं च निषेध प्रारम्भानुपादानेऽपि तद्विषय एव ।

“यज्ञोपवीत कर्त्तव्य ध्यायणे गुत्सुक्रयो ।

मौढ्येऽपि चार्द्धके बाल्ये नित्यचरकर्म चोदितम्” ॥

इति स्मृतिसारसमुच्चये तदनुष्ठानस्यापि तत्रोक्तत्वात् । यज्ञो-
पवीतधारणेनोपाकर्मोपलभ्यते । तत्र नवयज्ञोपवीतधारणविधानात् ।

तथा च गालव —

“कृत्वा यज्ञोपवीतानि नवानि वसुधाधिप ।

हुत्वाग्नें गुरवे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत्ततः ॥ इति ॥

अत एव स्मृतिसंग्रहे स्पष्ट प्रथमग्रहणम्—

“गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा चार्द्धकेऽपि वा ।

तथाधिमाससंसर्पमलमासादिषु द्विजे ॥

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतकर्मविनाशकृत्” इति ।

अधिमाससंसर्परूपौ मालमासौ । आदिशब्देन सिंहस्यगुरु-
वक्रातिचारादिग्रहणम् । अत्र प्रथमोपाकृतिनिषेधे यदधिमासादि-
ग्रहणम्, तत्र तत्र द्वितीयादिप्रयोगप्राप्त्यर्थम् । नित्यस्यापि सगतिकस्य
तत्र कर्तुमनुचितत्वात् ।

“उपाकर्म तयोस्तस्य प्रसज्योत्सजाष्टका ।

सामवृद्धौ एव कार्या वर्जयित्वा ॥ पैतृकम्” ॥

इति ज्योतिषशास्त्रवचने सर्वप्रयोगसाधारण्येन निषेधाच्च ।
किंतु नय शास्त्रे प्रत्यगायातिशयज्ञापनार्थम् । प्रसज्योत्सजशब्देन
प्रसजनिमित्ता आपाजनस्तद्धिने भासा जातेष्टिर्गुणान्ते वर्जयित्वा वा ।
न तु जातकर्मादि तस्याधिमासे एव कर्त्तव्यत्वोक्ते ।

यस्तुनस्तु—अधिमासे प्रथमोपाकर्मप्रतिषेधः सामगविषयः ।
तथा तद्वृद्धौयादिप्रयोगस्य निर्वहे रथौ मलमासे तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् ।
“सिद्धे रथौ” इत्युक्ते । अत एव—

“दशहरास्तु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगाविषु ।

उपाकर्ममहापञ्चमोद्धोतदिष्टं धृत्वादित” ॥

इत्युच्यते—वचनमपि सामगविषयमेव । तदुपाकर्मण्येव । “एतदिष्टं
धृत्वादित” इति हेतुप्रसिद्धिमात्रात् । अन्योपाकर्मणि सौम्यासप्रहणे
प्रमाणाभावात् । तेन सामगौ प्रथममुपाकर्म सिद्धस्थे रथौ मलमासे
न कर्त्तव्यम् । अन्येस्तु भास्त्रसेऽधिकमासे द्वितीयाद्यपि । “दशहरा-
स्तु” इति वचनार्थश्च मलमासप्रकरणे निष्पद्यते ।

यत्तु यदिमिस्तु भावण्या अस्तमये वेया गृह्ये आयणहस्तपञ्च
म्याबुक्ते तीस्ने, तयोरेष्यस्तमये भाद्रपदपौर्णमासीतद्गतहस्तपञ्चम्यौ
वा प्राह्ये । वेया गृह्ये ते मोके तैर्भाद्रपद्येन ।

“संक्रान्तिप्रंहरणं चापि यदि प्रवर्षणि जायते ।

तमासे हस्तयुक्ताया पञ्चम्या वा तदिष्यते” ॥

इति स्मृतिमद्वार्णवधृतवचनात् ।

“यावत्पथा प्रीष्टपथा वाप्युपाहृत्य यथाविधि ।

युक्तदण्डास्पर्शवीचीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्” ॥

“अथात स्वाध्यायोपाकरणं आचरण्य प्रौष्ठपद्या वा” इत्यादिमनु-
चृद्धप्रसिद्धादिवचनेषु प्रौष्ठपद्या अपि, “प्रौष्ठपर्दी हस्तेनोपाकर्म”
इतिगोभिलवचने च प्राप्येत्यध्याहारेणान्यत्र हस्तपञ्चम्यो प्रायेण
साहचर्यदर्शनान्, हस्तग्रहणात्पञ्चम्युपलक्षणेन च भाद्रपदहस्त-
पञ्चम्योरप्युपाकर्मकालत्वोक्तेश्च । स्मृतिमहार्णववचने च वाशब्दा निपा-
तानामनेकार्थत्वात्सहार्थे । तेन हस्तयुक्तयोः पञ्चम्यामित्येक एव
पक्षः । अत एवाभ्युपगमनसूत्रगतं हस्तग्रहणं पञ्चमीविशेषणत्वेनैव
वृत्तिवृत्ता व्याख्यातम् । यद्वा—

“यदि स्याच्छ्रावणं पर्वं ग्रहर्षिकान्तिदूषितम् ।

स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां आचरणस्य तु” ॥

इति वचने शुक्लपञ्चम्या, “प्रौष्ठपर्दी हस्तेन” इत्यादिवचने च
केवलहस्तस्याप्युपादानादहस्तयुक्ताया यस्या कस्यांचित्तिथौ पञ्चम्या
या केवलायामपीति विकल्पार्थ एव वाशब्दः । सक्रान्त्यादिग्रहणं च
सूतकादिसंभजनाया अप्युपलक्षणम् ।

“संक्रान्ती ग्रहणे चापि सूतके सूतके च वा ।

गणक्षानं ॥ कुर्वीत नारदस्य वचो यथा ॥

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुख शोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः” ॥

इति स्मृत्यन्तरवचने सूतकादावपि तन्निषेधात् । “धैतानौपास-
ना” इति प्रतिप्रसवनिघृत्यर्थश्च पुन प्रतिषेधः । उपाकर्मणोऽपि
गृह्यामिसाभ्युपगमात् ।

“सक्रान्तिग्रहणं चापि यदि पर्वणि जायते ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्या कार्या वाजसनेयिभिः” ॥

इति वचनात्तरे च चाजसनेयिग्रहणं येषां गृह्ये पञ्चमी श्रुता,
तेषां सर्वेषामुपलक्षणम् । या पञ्चम्यामुपपत्तिः कार्यत्वेनोक्ता सा
पर्वणो दुष्टत्वं इति पञ्चमीपक्षस्य विषयविशेषमात्रविधानार्थ-
त्वाद्भवत्स्य । अन्यथा सा च चाजसनेयिभिरेवेत्यपिविधाने
वाक्यभेदापत्तेः । अनुकरञ्चमीकेस्तु प्रौष्ठपदभावेत्युक्तम् ।

धौधायनीयेस्तु धावण्यसंभवे चापिकसमाख्या बाधित्या
आपादयामपि कर्त्तव्यम् । “धावण्या पोरुमास्यामापादया घोपाद्व्य
छन्दोभ्यधीयीत” इतिधौधायनसूत्रात् । एवमन्यैरपि यद्बृच्चैर्याजुपेक्ष
मुत्पकालासंभवे इत्यसूत्रोक्तं अन्ये काला अनुकल्पत्येव प्राप्ताः ।

सामगैस्तु सिंहस्थे मूर्धे हस्तनक्षत्रे कार्यम् ।

“सिंहे रजौ तु पुष्यक्षे पौर्णमासी द्विचरेद्वहिः ।

छन्दोगा मिलिता पुष्युक्तसर्गे सर्वछन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराहिकम्” ॥

इति नाम्यवचनात् ।

एव च “प्रौष्ठपदीं (१) हस्तेनोपाकरणम्” “तेष्व्यामुत्पुजन्ति”
इतिगोभिलसूत्रमपि सौरप्रौष्ठपदाङ्गीकारेण “कचिदपवादविषयेऽपि”
इतिन्यायेन छविषयेऽप्यौत्सर्गिकमणं कृत्वा हस्तयुक्ता प्रौष्ठपदमास
सम्बन्धिर्ना तिथिं प्राप्योपाकरणं कार्यम्, नक्षत्राण्यसूत्रस्वरसात्पौपी
रात्रि पौषमहर्त्युदाहरणाय पौर्णमासीमात्रविषयत्वप्रमाणाभावेन
सामान्यविषयवाचित्वयुक्ता तादृशप्रौष्ठपदीमेव प्राप्योत्सर्जनमिति
व्याख्येयम् । “उपाकर्मापराह्ने स्यादुत्सर्गं प्रातरेव च” इतिसामान्य
वचनमपि छन्दोगविषयमेव । विशेषवचनैकप्राप्त्यत्वात् । अन्येषां

(१)—हस्तेनेत्यत्र “नक्षत्रेण युक्तं कालः” इत्यनेनाह । “लुघविशेषे”
इति तस्य लुप् । “नक्षत्रे च लुपि” इति सप्तम्यर्थे वृत्तीया । तेन
हस्तयुक्ते काल उपाकरणमित्यर्थो लभ्यते ।

तु दैवत्वारपूर्वाह्णं षोडशोपाकर्म । प्रयोगपारिजाते तु सर्वेषामप्युपाकर्मा-
पराहिकमुक्तम् ।

यत्तु केनचित्—

“घेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति घचनं देशविशेषे व्यवस्थापयतो—

“नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।

ककटे संस्थिते भानावुपाङ्गुल्यात्तु दक्षिणे” ॥

इति बृहस्पतिवचनस्य छन्दोगविषयत्यमभिदधता सामगाना
देशविशेषे कर्त्तव्ये रघावुपाकर्मोक्तम् ।

तदयुक्तम् । बृहस्पतिवचनस्योपाकर्मणि देशविशेषेण सिंहकर्त्त-
व्यवस्थापकता तावत्तेनैवोक्ता । व्यवस्था चोभयप्राप्तौ भवति । न
आहत्य सामगाना ककमापक घचनं कापि ग्रन्थे दृश्यते ।

यदि च धावणशब्देन सामगानामुपाकर्मकालविधानं कापि
स्यात् । स च कथञ्चित्सौरपर स्यात् । ततो “मीनमेपयोर्मेपवृषभयोर्वा
घसन्त” इति वचनात्सर्वेषां चैत्रवेशाखादीनां मीनमेपवृषाद्यन्यतर-
रूपत्वेन दैर्घ्यकोभयरूपत्वाच्छ्रावणस्यापि कर्त्तव्यत्वादन्यतर-
रूपस्यान्यवस्थया प्राप्ति स्यात् । न च तादृशमपि तान्प्रतिषिधा
नमस्ति । प्रत्युतेतरान्प्रत्येय तादृशं विधानमस्ति । सौरपरता च
तत्रत्यस्य धावणशब्दस्य संभावयितुं शक्यते ।

तथाहि “घृषे रवौ” इतिदशहराया इव युगादीनां सौरोपजीवने-
न काव्यमिधानादर्शनेऽपि “यतदिष्टं घृषादित” इति सिद्धवद्भेद-
निर्देशान्यथानुपपत्त्या युगादिवाक्यगतानां चैशाखादिशब्दानामेव
गौणेऽपि सौरे तात्पर्यं गृह्यत इति यथा हेमाद्रिलोक तथा तस्मादथ

हेतुक्तिपूर्वमुपाकर्मणोऽप्युत्कर्षनिषेधमाह चनादस्माच्च कर्कसिंहव्य
यस्यापकाहचनादुपाकर्मविधिगतस्य धात्रणशब्दस्यापि शक्य
सौरपरत्वं वक्तुम् ।

न चेवम्—“उत्कर्षं कालवृद्धो स्यादुपाकर्मादिकर्मणि”
इत्यादिवान्यं निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । सत्यपि चेन्नादीना
पैकलिङ्गमीनमेषादिरूपत्वे “तुलामकरमेपेपु प्रातः स्नायी भवेन्नरः”
इत्यस्य कार्तिकमाघरैशाखशब्दघटितप्रातः स्नानविध्यैकवास्यतया
अन्यस्मादपि च भूयसः स्मात्तत्पौषाण्यवहाराच्चैत्रादीनां मीनादिरूप-
स्यस्यौत्सर्गिकत्वाद्यगमादधिकमासेऽपि कर्कधावणं परोपाकर्मप्राप्तौ
तत्र सिंहधावणविधानार्थत्वेन सार्थं स्यात् । यथा मासशब्दस्य
चेन्नादिशब्दानां च सौर एव मुख्यत्वं मन्यमाना जीमूतघाहनादीनां
मते कन्यास्थे रयो कर्त्तव्यस्य महालयश्राद्धस्य तत्राधिमासपातेऽपि
सौरमानोपजीवित्यात्तत्रेव प्राप्तस्य तत्राकर्तव्यात्तस्य तुलाया कर्त्तव्य-
त्तस्य च तुलाविधानं “पात्रञ्च कन्यातुलयो” इत्यादि तद्वत् । अप्रापि
च तरेयमेव धत्तव्यमित्याद्यधिमासनिर्णये वक्ष्यते । न्यायस्य च
मन्थरनादौत्सर्गिकत्वरूपन्यायलभ्यकर्त्तव्यनियमाद्यगमात्पूर्वमेव देशमे-
देन व्यवस्थापनं नानुपपन्नम् । न्यायलभ्यसुसदृशानियमात्पूर्वमेव
विसदृशपूतिकादिनियमविधानम् । सर्वं चेत्तदेवमादिमतमवा-
रहोक्तम् ।

यस्तुतस्तु सामगेतरनियमं परोपाकर्मणि श्रुतं धावणशब्दो
मुख्यधावणविषय एव । तत्रैव चोपकर्मकाले कर्कसिंहयोद्वयोरपि
संभवात् । इतराप्रत्येव देशमेदेन तयोर्व्यवस्थोचिता । न तु
सामगाप्रति । तेषां कर्कः उपाकर्माणं प्राप्तेरेव “उपाकर्मं न कर्त्तव्यं
कर्कटस्थे दिवाकरे” इति निषेधाप्रवृत्तेः । कथं तर्हि नर्मदोत्तर-
भागस्थानामप्यार्यावर्त्तनिवासिशिष्टानां धावण एव कर्कटस्थेऽपि
रगानुगकर्मांनुष्ठानमृग्यस्तुर्वेदिनाम् । प्राच्यादिनिगमेषु दाक्षिणात्या-

नामपि महानिग्रहेष्वलिखितेऽस्मिन्वचनद्वये नाश्रयासादित्यवेहि ।
तस्मादिनरेषामेव यथा तथा वा भयतूपाकर्म । सामगाना तु
सिंहार्कहस्त एव न चाधिमानऽप्युत्कृष्यते । आशौचाशस्त्यादिना
च तदतिशये लुप्यत एव । एव ग्रहसकान्तियुक्तेऽपि । “उपाकर्म
प्रचुर्यती”ति प्राग्लिखितवचनात् । ग्रहसकान्तियोगश्च यस्मिन् दिने
उपाकर्म तदिनाद्धरात्रात्पूवमेराक्तेषु काले (हस्तधवणपवसु न तु
चित्राधनिष्ठाप्रतिपत्तिरित्यर्थः) पूजयमानस्तेषां दूषको न तु
तस्मात्परस्तात् ।

“अर्द्धरात्रादधस्ताद्येत्नं कान्तिग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न पुनरिति परतश्चेन्न दाप्यत” ॥

इति गार्ग्यवचनात्,

“यद्यर्द्धरात्रादवांक्तुं ग्रह सक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा पुनर्याच्छ्रावण्या धरणेऽपि वा”

इति वचनात्तराच्च ।

धावण्यादिग्रहणमुपलक्षणम् । यानि तु ग्रहणदिनेतरेषामपि
तत्समीपवर्तिनां केषाञ्चिदिनानां सदापत्वप्रतिपादकानि वचनानि—

“त्रयोदश्यादितो धर्म्यं दिनानां नक्षत्रं ध्रुवम् ।

माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो ॥

द्वादश्यादिस्तृतीयान्तो घेध इन्दुग्रहे स्मृतः ।

एकादश्यादिकं सोरे चतुर्थ्यन्तं प्रकीर्तितं ॥

सप्तम्यग्रहे तयोः प्रोक्तमुभयत्र दिनद्वयम्” ।

इत्यादीनि, तान्युपाकर्मादिभिन्नविषयाणि ।

“नित्ये, नेमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियामु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते” ॥

इति वचनात् ।

तेन पर्याणि ग्रहदुष्टेऽपि महाघेघात्तपातिनि शरणे उपाकर्म
 भवत्येति । अत्र च सामगानामुत्सर्जनोपाकर्मणोर्यां पूर्वाह्नापराह्णौ
 तौ द्वेधात्रिमकदिनमागौ ग्राह्यौ । तद्वाक्ये द्वयोरेव निर्देशात् । यथा तु
 दैवत्प्रेनापाकमणि पूर्वाह्णग्रहणं तेषां दैवकर्मसु पञ्चधात्रेधाचतुर्धाद्वे रा-
 विभागन्यतरत्रिभक्तस्य पूर्वाह्नस्य मुर्यानुस्तरमावेन प्रयोगात्पत्न्य-
 महत्ताभ्यां वा स्थितस्य सप्तस्याप्यङ्गत्वाद्वापि तादृशस्य
 ग्रहणम् । सर्वथापि हस्तश्रवणपर्वणां परदृष्टे औदधिकानामेवात्र
 कर्मणि ग्रहणम् ।

तथा च परिशिष्टम्—

“धनिष्ठाप्रतिपद्युक्त त्वाष्ट्रशुक्लसमन्वितम् ।

श्रावणं कर्म कुर्वीर नृप्यञ्च सामपाटका” ॥ इति ॥

कर्मणो धनिष्ठादियुक्तस्य धनिष्ठायुते शरणे प्रतिपद्युक्तपौर्णमास्यां
 चित्रायुते च हस्ते यथाक्रममनुष्ठानात् । अथानेऽप्यभ्यतिरेकधियया
 म्यासयचनमपि—

“श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।

सम्बत्सरवृत्तोऽध्यायस्तक्षणादयं नश्यति ॥

“धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।

तत्कर्म सफलं चित्रायुपाकरणसंज्ञितम्” ॥ इति ॥

औदधिकानि च परादीनि श्राव सङ्गशतमकपशमुहूर्त्तग्यापीनि
 प्राद्याणि ।

“श्रावण्या प्रौष्ठपद्या वा प्रतिपत्यमुहूर्त्तकै ।

विद्धा म्याच्छन्दसा तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवत्” ॥

इतिनिगमयचनात् । पर्वग्रहणं हस्तश्रवणयोस्त्युपलक्षणम् ।

अत एव पृथ्वीचन्द्रोदये—

“प्रायणी पौर्णमासी तु सङ्क्रान्त्यपरतो यदि ।
तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत्” ॥

इति गार्ग्यवचनं लिखित्वा—

“उदये सङ्क्रान्त्यर्शो ध्रुवौ पर्वणि चार्कमे ।
कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजु सामगा क्रमात्” ॥

इति वचनान्तरमपि लिखितम् ।

एवं सति कर्मकालयाप्तिरपि द्वितीयदिने लभ्यते । सामगानां
त्यपराहोपाकर्मिणा वचनात्तत्कालव्यापिनमपि पूर्वहस्तं बाधित्वो
त्तरदिन एव तदनुष्ठानम् ।

तेन द्विनद्वये कर्मकालव्याप्तौ तद्वर्षो वा औदयिकानां हस्तादीनां
ग्राह्यत्वं यत्केनचिदुक्तं तदयुक्तम् । सङ्क्रान्त्यर्शो हस्तग्राह्यत्वाविधाना-
नुपपत्तेः । तदा पूर्वदिने कालव्याप्तेरपश्यकत्वात् । यदा च
“धनिष्ठे”त्यादिवाक्येन सर्वयज्ञुपाणां प्रतिपद्युक्ते पर्वण्युपाकर्म
विहितं तदा—

“पर्वण्यौदयिके कुर्युर्धावर्णी तैत्तिरीयकाः ॥

बह्वृचा. ध्रुवणे कुर्युर्महसंक्रातिवर्जिते” ॥

इति बह्वृचगृहपरिशिष्टकारिकाया तैत्तिरीयकग्रहणं सर्वयज्ञुपा-
णामुपलक्षणमेव । बह्वृचसमभिव्याहारादपि तथा । तुल्यकस्याणामेव
हि समभिव्याहारो भवति । न हि भवति क्षत्रियैरिदं कर्त्तव्यं वश्यैरिदं
कर्त्तव्यं कठैरिदं कर्त्तव्यमिति । भवति तु ग्राह्यैरिदं कर्त्तव्यमिति ।

किंच उत्तरार्द्धे ग्रहादिवर्जितत्वौदयिकत्वरूपध्वन्यगतविशेषविधान-
घत्पूर्वार्द्धेऽपि पर्वगततद्विशेषविधानमेव युक्तम् । अपेक्षितत्वात्समभि-
व्याहाराच्च । न तु यदौदयिके पर्वण्युपाकर्म कुर्युस्तत्तैत्तिरीयका
एवेति । पूर्वहेतुविपर्ययाद्विशिष्टानुवादनिबन्धनवाक्यमेदापत्तेश्च ।

उपाकर्ममार्गं हि संनिहितम् । न तु पर्वाण्यसाधारण्येन । येन पर्वण-
संनिधिलभ्यन्वाद्यदीदयिके तत्तेत्तिरीयका इत्येव ध्रुतवचनव्यक्त्यङ्गी-
कारेण स परिह्रियेत । विशेषणद्वयविधिनिमित्तस्तु चाप्यभेद ।
विशेषणशब्दयोर्योगिकत्वात् ।

वस्तुतश्च विशेष्यान्धयसिद्धिसंभवात् “योऽग्निर्दाता स तण्डुल
विशेषाणां देवता” इतिवद्यदेतादृशं पर्वं । तत्रोपाकर्म ध्रुयुरितिविधि-
संभवात्सुपरिहृतं । तत्र च पर्वणो विशेष्यस्य वचनान्तरै-
प्राप्तत्वाद्विशेषणयोरेवाधार्मिद्विधिमवति । तत्प्राप्तिश्च सर्वयाज्ञपविषये
वेद्युपलक्षणमेव तैत्तिरीयग्रहणं युक्तम् ।

कैचिन्नु यद्वृचकारिकाकारस्य बह्वृचसम्बन्धिधर्मविधानार्थमेव
प्रवृत्तत्यास्तद्विषयमुत्तराश्वमेन तद्वर्गं विधायकम्, पूर्वार्द्धं त्वन्य-
विषयकं यथाप्राप्तानुवादकमिति तैत्तिरीयकग्रहस्योपलक्षणत्वं सम-
र्थायन्ते । अत एव कालिकापुराणे उपाख्यानपुरस्सरं सामान्यत एव
चतुर्दशीयुते पर्वण्युपाकर्मनिषेधं औदयिकतद्विधेरुपोद्धतकं ध्रुयते ।

“चतुर्दश्या समुत्पन्नावसुरी मधुरैः ।

वेदान् स्वीकुर्यत पद्मयोनेस्तौ जहंतु धृती ॥

इत्या तावसुरी देव पातालतलवासिनौ ।

अपत्यं ता धृतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥

अमूल्यवस्तुतिर्ग्रहा पर्वण्यौदयिके पुनः ।

अतो भूतयुते तस्मिन्प्रोपाकरणमिष्यते ॥

आतुरं चर्जयेत्कालं वेदाहरणशङ्कया” ॥ इति ॥

“आवणो दुर्गनगमी दुर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविज्ञैवैकत्तन्या शिरसात्रिर्वलेर्दिनम्” ॥

इति तु वचनं पुराणोक्तभावणोक्त्यविषयम् ।

अत एव—

“येन वद्धो बली राजा दानमेन्द्रो महाबल ।
तेन त्वामभिवधामि रक्षे मा चल मा चल” ॥

इति मन्त्रेण यत्पुरुष प्रभृतिमी राजादीना धावणपीरुमास्या
कर्त्तव्यत्वेन भक्तिप्योतरे उक्तं रक्षाबन्धनम्, तत्पूर्वस्यामेष
कर्त्तव्यम् ।

“ततोऽपराहसमये कुर्यात्पोट्टलिका शुभाम् ।
कारयेद्याक्षतैस्तद्वग्निसद्धार्यैर्हमचर्चिताम्” ॥

इत्यादितद्विधानुपराहकालत्वोक्तेष्व ।

“यद्यप्युपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणा चैव तर्पणम् ।
कुर्वीत ब्राह्मणै सार्द्धं घेदानुदिश्य शक्तिः” ॥

इत्यभिधाय “ततः” इत्याद्यभिधानादुपाकर्मांतरफालताप्यस्य
प्रतीयते । तथापि तस्या पूर्णतिथायाधिकत्वेनाविधेयत्वाद्धिधेयत्वेऽपि
या कालधिरोधेऽनादृत्यत्वादुपाकर्माण परदिनेऽनुष्ठानेऽप्येतत्पूर्वस्या-
मेवापराह्व्यापिन्या कर्त्तव्यमिति ।

परं यद्यगृह्यमुपाकर्म कृत्वा “सार्द्धाश्चतुरः पञ्च पङ्क्त्या
मासानुत्सर्जनकालवशाद्व्यवस्थया स्मृतिसिद्धानध्यायपरिहारेण
शुक्लकृष्णपक्षयो स्वाध्यायमधीयीरन्ननध्यायेष्वङ्गानि । नूतनप्रह-
वारिणस्तु ज्योतिःशास्त्रोक्तं विद्याप्रारम्भकाले प्रारम्भान्तरं कृत्वा ।
अनध्यायास्तु वक्ष्यन्ते ।

अभोत्सर्जनतिथिविवेचनम् ।

अभोत्सर्जनकालनिर्णयः । तत्र मनु—

“पुष्ये तु छन्दसा कुर्याद्विस्सर्जनं द्विज ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि” ॥

पुण्ये पौषे मासि बहिर्गमात् । तत्र यथाधारण्यमुपाकर्म कृतं
तदा पौषशुक्लप्रतिपद्युत्सर्जनं कार्यम् । यदा प्रौष्ठपद्या तदा
माघतत्तिथौ ।

“आधण्या प्रौष्ठपद्या वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

शुक्लहस्तास्यधीयीत भः सान्विमोऽर्द्धपञ्चमान्” ॥

इति प्रागुक्तज्ञात् । अर्द्धं पञ्चमो येषु तान् सार्द्धांश्चतुर इति यावत् ।

अत एव पुण्य इत्यत्रापि शुक्लस्य प्रथमेऽहनीति सम्यग्धनीयम् ।
उत्सर्जनं च यथापूर्वं पक्षद्वयेऽपि स्वाध्यायस्य । उत्सर्जनोत्तरं
शुक्लपक्षेऽप्येव वेदाध्ययनविधानात् । तथा च मनुरेव—

“यथाशालं तु इत्यैवमुत्सर्गं छन्दसा बहिः ।

धिरमेतत्क्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् ॥

अत उर्ध्वं तु छन्दसि शुक्लेषु नियतं पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेत्” ॥ इति ॥

याज्ञवल्क्यस्तु पौषमासगताया रोहिण्या कृष्णाष्टम्या वा तदाह—

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलास्ते छन्दसा कुपोदुत्सर्गं विधिवद्बहिः” ॥ इति ॥

पारस्करोऽप्येवम् ।

आश्वलायनगृह्ये तु “मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन
हुत्वा” इत्यौपशनेपिकाधिकरणत्वस्योत्सर्गिकत्वान्माघकृष्णाष्टमी यद्य-
प्युत्सर्जनकालत्वेन प्रतीयते । तथापि “यस्मात्सानधीयीत” इति तत्रैव
प्रागुक्तं गतास्मादीपिकप्रधारत्वाद्दीकारेण माघीपरतया तद्वाप्यवृत्ति-
कारादिभिर्न्याय्यातम् ।

अत एव बौधायनेनापि परमासाध्ययनमभिप्रेत्य
 भ्रात्रण्युपाकर्मपक्षे माध्येतोत्सर्जनकालवेनोक्ता । “भ्रात्रण्यौ
 पौर्णमास्यामापादया वोपाकृत्य तस्या मास्या वोत्सृजेत्” इत्युपाकर्मा-
 त्सर्जनकालयोऽर्थत्ययेन व्यवस्था । एषा च पक्षाणा यथापरिमहं
 व्ययस्या ।

सामगाना तु सिंहस्य एवार्कं पुष्यनक्षत्रे । “सिंहे रवौ”
 इत्यादिप्राम्लिखितवचनात् । यदा तु सिंहस्ये सूर्ये प्रथमतो हस्त एव
 भवति तत्पूर्वं पुष्यस्तु कर्मस्थे । तदा तत्रैवोत्सर्जनं कृत्वा
 सिंहार्कहस्ते उपाकर्म कार्यं नूतनग्रहचारित्र्यतिरिक्ते सामगै ।

“मासे प्रौष्ठपदे हस्तात्पुष्यं पूर्वो भवेद्यदा ।

तदा तु भ्रात्रे कुर्यादुत्सर्गं ह्न्दिमा द्विज” ।

इति कात्यायनवचनात् । प्रौष्ठपदमासे यो हस्तस्तस्मात्पूर्वमात्रि
 भ्रात्रण्युपाकर्मगत इति ध्यायेयम् । प्रौष्ठपदभावणशब्दो चात्रत्यौ
 सिंहकर्करूपसौत्मासपरौ । सामगाना सौत्मास एवोपाकर्मोत्सर्ग-
 विधानात् ।

मन्दमतीना तूपाकर्मदिनेऽप्युत्सर्जनं तत्र पूर्वं भवति ।
 तथा च प्रादिरगृहम्—“पुष्ये तत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्माथवा” इति ।
 औदयिकस्य पर्यण परमुहूर्त्तसत्त्वापेक्षाबोधके च “भ्रात्रण्या प्रौष्ठपदा
 या” इति वचने उत्सर्गग्रहणादपि तथा ।

उत्सर्जनकाला अप्येते “षण्डित्ये औदयिका एव सङ्गवस्पर्शिनो
 ग्राह्याः । उत्सर्जनस्यापि दैवत्येन पूर्वाह्नकालत्वात्तथाशिष्ट-
 समाचाराच्चेति ।

यनस्यप्रतिभिन्नाना द्विजाना प्रतिहायनम् ।

उपाकर्मोत्सर्जनं च भवेत्पूर्वाह्नकालिकम् ॥

अथेष्टिविषयः पर्वहयनिर्णयः ।

तत्र दशपूर्वमासेष्टौ “पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत”
“अमावास्यायाममावस्या यजेत” इतिवचनात् त्वत्प्रयोगस्य
पर्वकालत्वे प्राप्तेऽपि “पूर्वैरुर्गं गृह्णाति” “उत्तरमहर्यजति” इत्यादि-
श्रुत्यस्तत्पदान्वाधानाद्यनुष्ठानेनोपक्रममात्रं पर्याप्तं, इतरस्त्रिलाङ्गपत-
प्रधानानुष्ठानं तु प्रतिपदोर्नि ह्यपहकालत्वम् । अत्र एव गोभिर्नेनोक्तं
“पक्षान्ता उपवस्तव्या पक्षादयोऽभियष्टव्या” इति । उपवास
कालवद्भूतयमनियमसकल्पः ।

एव च पौर्णमास्यमाषास्ययोः प्रयोगैकादेशान्नयेन सकोचः ।
पौर्णमास्यमाषास्याशब्दयोस्तिथिविशेषे रुढत्वात् । “सन्धी यजेत”
इतिश्रुतिस्तु सधेरतिशून्मत्वेन तत्रैकदेशस्याप्यनुष्ठानमशक्यत्वात्,
“सन्धिमभिधो यजेत” इतिश्रुत्यन्तरेकाग्रकृत्याद्य, पर्वप्रतिपत्समुदाय-
लक्षणया कृत्स्नप्रमाणकालविधायिकैः ।

अतएव दौधायनेनोक्तम्—

“सूत्रमत्रात्सन्धिकालस्य सन्धेरपि उच्यते ।

सामीप्यं विषयं प्राहुः पूर्वैणाहो परेण च” ॥ इति ॥

एव च सति पौर्णमास्यमाषास्याश्रुतिरपि “अमावास्यायामपराह्णे
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति” इत्यादौ वृत्तिकारादिभिः सन्धिवाचि-
त्वेन व्याख्यानात्पौर्णमास्यमाषास्याशब्दनिर्वचनार्थवादोपदर्शित-
योगाच्च पौर्णमास्यमाषास्याशब्दयोरपि सम्प्रन्धिवाचित्वादपराह्णादि-
शब्दसमभिध्याहारस्य चाहोरात्रलक्षणायोजन्यात्राभावात्पूर्वोक्तरोत्या
पार्श्वद्वयवर्तिततिथिद्वयलक्षणया “सन्धी यजेत” इतिवत्त्वत्प्रयोग-
कालविधायिकेत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथापि न सपूर्णं पर्वान्वाधान-
कालः । नापि सपूर्णं प्रतिपद्यागकालः । किन्तु पर्वणोऽशत्रयमवाधान-
नस्य कालः । पर्वचतुर्थांशसहितं प्रतिपदं आद्यमशत्रयं च यागस्य ।

तथा च लौगाक्षि —

“यीनशानीपत्रस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः ।

द्वाचशाशुत्सृजेदन्त्यौ यागे च वतश्मणि” ॥ इति ॥

प्रतिपत्पर्यसम्बन्धिनान्त्यौ चतुर्यौशौ यथाक्म यागे उपवामे च त्यजेदित्यर्थः । अथ च प्रतिपत्पर्यान्त्यचतुर्थाशभिन्नास्त्रीश्चतुरश्चेति पर्युदासविधया सूत्रशेष एव । न तु स्वतन्त्रस्त्यागविधिः । “पर्यणो यश्चतुर्यौशः” इत्यादिवाक्यान्तरवगादशत्रिशोरयिपयत्वेन पूर्वस्य कालविधेः प्राक्शस्त्यभावाद्वाक्यमेदापत्तेश्च ।

अन्याधाने पर्यचतुर्थाशपर्यन्तं सप्तस्फालव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र तत्रैव ननुष्ठानात् । “अथ यद्दहृषवसथो भवति तद्दह पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं हुत्वा” इत्यादिगोमिलादिवचनात्तदपरागमप्रतीक्षाऽ-संभवात् । यागाऽपि सत्यपि पर्यचतुर्थाशादिकालत्वे सर्वदा प्रातरेव ।

“पर्यणो यश्चतुर्थाश आद्या प्रतिपदस्तथा” ।

यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मानीषिभिः” ॥

इति वचनात्, “अथ पूर्वाह्न एव प्रातराहुतिं हुत्वा” इत्यादि गोमिलादिवचनात्, “प्रातर्यजञ्जम्” इत्यादिभूतेषु ।

प्रातः कालश्च पञ्चधाविभक्तदितस्याद्यस्त्रिमुहूर्त्तौ भागः —

‘तेष्वामभृत्यागादित्ये त्रिमुहूर्त्तस्थिते तु वै ।

प्रातः काल इति प्रोक्तो भागश्चाह स पञ्चमः ॥

मुहूर्त्तत्रितये प्रातः” इत्यादिवचनात्, चतुरादिविभागेषु प्रातरास्थ विभागाभावाच्च ।

यस्तु चतुर्धाविभागपथे सार्द्धप्रहरात्मके आद्यभागे “स एवाप्यर्द्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते” इतीदानीन्तनाना

प्रतः प्रत्यक्षेण । स स्वरूपः । अनेकार्थः प्रत्यक्षः । 'पूर्यते'
प्रहर साजम्' इति गोभिलेन तस्य पूर्यते श्लोकेण । 'अथैव' एवैवैव
देव इत्येते' इति त्रिधाविभक्तदिनाद्यभाविष्योऽपि प्रत्यक्षेण ।

एवं च गोभिलीयादौ पूर्वाह्णमदौ सोमेदेष्टव्यं तस्मादेव ।
एवं यागान्वाधानकाले स्थिते दद्यात् पौर्णमास्यमावाह्यमोक्तानुसारं
प्रतिपदोद्य सूर्योदयास्तमयस्पर्शित्वं तदा न कोऽपि विचारः । दद्यादि
पञ्चदशयोरेषास्तमयादूर्ध्वं समाप्तिः । प्रतिपदस्तु तस्मात्प्रागेव ।
तदापि तथा ।

ननु तदा पौर्णमास्यां भवतु यथास्थितमनुष्ठानम् । समावा-
स्याया त्यस्तादूर्ध्वं समाप्तायामपि द्वितीयदिने प्रतिपदो दिनास्त्य-
मुहूर्त्तत्रयादूर्ध्वं समाप्तायामपि तस्य द्वितीयया पूरणेन तत्र चन्द्रदर्शन-
सम्भवात् । तद्वति च दिने यागस्य निषिद्धत्वाच्च तत्संभवात् ।

अत्र कैश्चित्तदामायास्यादिने प्रातः पर्यंतृतीयाशय्यास्तापूर्व-
दिने च चतुर्दशीसत्याद्यागान्याधानकालाभावात्कालशास्त्रस्य च
यत्नवत्यात्परिहारः कृतः । सोऽयुक्तः । "यह्य पश्चात्पुरस्तात्सोमो
न दृश्ये" इति धृतेरपि कालशास्त्रत्वात् ।

"पर्यणोऽथो द्वितीयेऽपि कर्त्तव्येष्टिष्ठितातिमि ।

अन्वाधानं चतुर्दश्या परतः सोमदर्शनात्" ॥

इत्यादिमि सामान्यविहितकालोपमर्देनैव तदा कालान्तरविधा-
नाच्च । अन्यथापराहसंघायपि तत्रापत्तेः । इष्टावधिपक्षश्च
दुपयिष्यते ।

अनाऽन्यथा परिह्रियते । "अपराहोऽयं रात्रौ" इत्यादिपत्रि-
संविशास्त्रं निरवगाहम् । अपराहर्मात्रविषये सावकाशं
"त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चन्द्रा" इत्यादि ग्राह्यं वाच्यम् ।

न च रात्रिसन्धिशरत्त्रयमपि परेद्युश्चन्द्रदर्शनाभावविषयमिति
चाक्ष्यम् । तदा रेमुत्तरन्यायेन “आवर्त्तनात्पर सन्धि” इत्यादि-
वाक्येनाराहसन्धितुट्यानुष्ठानसिद्धे रात्रिग्रहणस्य धेयर्थ्यापानने
तादृशविषयः एव तस्य सार्थकत्वात् । अत एव न पौर्णमासीमात्र
विषयत्वमपि । अत एव बोधायनेन कात्यायनेन चतुर्दशीदिनेऽपि
किञ्चिदमावास्याप्रवेश एव आह्वायनुष्ठानमुक्तम् ।

“यदा चतुर्दशीयाम तुरीयमनुपूरयेत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदेव आहमिष्यते” ॥ इति ॥

द्वितीये दिने क्षीयमाणा मावास्या यदा चतुर्दश्याश्चतुर्दशीदिनस्य
तुरीय पाममनुपूरयेदनुष्ठापिशेदस्मात्पूर्वं किञ्चिद्वेत्तदेव कृत्वा मावा-
स्येपेते तदिन एव आह्वानवाधानादि भवेदित्यर्थः । क्षीयमाणेति
विशेषणपरदिने दिनासन्धि प्रतीयते ।

कारिकान्तरेऽपि यागादिने सूर्यास्तात्पूर्वं प्रतिपत्सद्वाधावश्यकता
प्रतीयते ।

“इष्टेत्ल प्रतिपदादिनः”

सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तत्स्यात् ।

क्षीणास्तु नाडीषु दिनस्य पूर्वं

कृत्वाऽथ वृद्धो च भवद्द्वितीयः ॥ इति ॥

दिनस्यान्तिमास्तु सप्ताष्टनाडीषु अमावास्यासन्धित्वेन
क्षीणास्तु सतीषु यत्र तस्मिन्नेव दिने ता नाड्य प्रतिपदद्यनाडीभि
पूर्यन्ते । अग्रे च क्षयस्तदा तदेव दिनमिष्टेत्ल योग्यम् । परदिने
चन्द्रदर्शनादित्यत्र कृत्वा क्षये । परदिनेऽमावास्यावृद्धो च द्रदशना-
भावात्तद्वेष्टेनुष्ठानमिति द्वितीय कृत्वा इत्यर्थः । सप्ताष्ट चेति षड्वाध
कनाडीग्रहणाद्यावाधानदिनऽप्यामावास्याप्रवेशावश्यकता प्रतीयते ।
त्रिमुहूर्त्ताधिकक्षयाभावात् ।

अत एव “दृश्यमानेऽप्येकदा” इति गोभिलसूत्र भाष्यकारेण सम्ख्या-
समीपापत्तिभिर्या अमावास्या न प्रतीक्षाणीयेत्येतत्परतया व्या-
ख्यातम् । अन्यथा दिवा अमारास्याऽभावे तत्प्रतीक्षाऽप्रसक्ते ।

कर्मप्रदीपेऽप्युक्तम् “अमावास्या प्रतीक्षेद्वा नदन्ते वापि म्रियेत्”
इति । तदन्ते चतुर्दश्यन्त्यभागे “अष्टमेऽंशे चतुर्दश्या क्षीणो भवति
चन्द्रमा ” इत्युक्तेऽष्टऽमास इत्यर्थः ।

कण्ठरवेण च गोभिलभाष्ये “यद्दृष्ट्वेव चन्द्रमा न दृश्यते
ताममावास्या कुर्वीत, “गताद्या भवति” इत्यन्तसूत्रद्वयव्याख्यान-
वसरे सूर्यास्तात्पूर्वं किञ्चिदमावास्यासञ्च एव तदान्वाधानाद्यनु-
ष्ठानम् परदिने चामावास्याक्षयास्त्या दिवासञ्चाद्येवाम्रे चन्द्र-
दर्शनभिर्या सन्धिदिने यागानुष्ठानमुक्तम् ।

यानि च बोधायनवचनानि —

“चतुर्दश्या चतुर्थामे अमा यत्र न दृश्यते ।
भूते प्रतिपद्यत्र भूते कव्यादिका क्रिया ॥
चतुर्दशी चतुर्थामा अमारास्या न दृश्यते ।
श्वो भूते प्रतिपद्येत्स्यात्पूर्वा तत्रैव कारयेत्” ॥

इत्यादीनि । तानि ‘द्वितीया त्रिमुहूर्ता चेत्’ इति वचनान्तर्पादित्वा
चन्द्रदर्शनभिर्या यत्सन्धिदिने यागानुष्ठानम्, तद्विवाप्रतिपत्सञ्च
परैत्यमुमर्थवगमयन्त्येव । अन्वाधानादिने परं दिवादर्शसद्वाधा-
नावश्यकताद्योक्तानीव भासन्ते । तत्रापि चतुर्दश्याश्चतुर्थे यामे अमा
सपूर्णा न दृश्यते, किन्त्ववसाने सञ्चया चतुर्दशी चतुर्थमपि यामे
स्पृशति, न त्वमावास्या तद्व्यापिनी दृश्यते, किन्त्वस्तमयादर्वाक्
स्वत्पेत्यादि माघरादिभिर्याख्यानात्प्रतीकारः ।

यत्तु हेमाद्रिणा —

“चतुदशी च सम्पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी ।

चरत्तिष्ठिमाया स्याद्भूत कन्यादिका क्रिया”

इति यथाश्रुतग्रन्थप्रलात्पत्रप्रतिपदोत्प्रेक्षान्तमयात्पूर्व समाप्तौ द्वितीयाप्रभृतिव्यात्यन्तापचयेऽस्तमयपर्यन्तायामपि चतुदश्यामन्वाधानादि परदिने च याग इत्युक्तम्, तत्स्ययमंत्रं पूर्वोक्तरीत्या पूर्व-
व्याख्यातचतुर्दशीचतुर्थामेत्यादिग्रन्थसमानाद्यंतयेतस्यापि व्याख्यात-
समयाद्द्वितीयादिक्षयोक्तेश्च कदाचिद्द्वितीयाप्रभृतिविधिक्षयेणैवा-
पराद्विक्रिमुहूर्त्तद्वितीयाऽमात्रेऽपि प्रतिपदि च द्रदर्शनात् “त्रिमुहूर्त्ता
द्वितीया चेत्” इत्यतश्चाप्यगतं त्रिमुहूर्त्तद्वितीयासत्त्वमविनाशितं ।
चन्द्रदर्शनमात्रं तु विवक्षितमित्यनपेक्षानादृत्यम् ।

माधुरीयादौ तु “द्वितीया क्षयरत्तिणी” इति पाठः । तस्माच्च-
तुर्दश्यमात्रास्यादिने किञ्चिदमात्रास्याप्रतिपद्वाच्य एव । प्रतिपदि
च द्रदर्शने कचिदिने यागानुष्ठानस्य न्याय्यत्वाद्वात्रिसंघी परदिने
चन्द्रदर्शनेऽपि प्रतिपद्येव याग इति निश्चयान्न तत्रापि विचारः ।

दिवासंघौ तु विचार्यते । स च त्रेधा । आधर्त्तन तत्पूर्वोत्तर-
भागयोश्चेति । तत्रावर्त्तने तत्पूर्व च सघी तदिने याग पूर्वदिनेऽन्वा-
धानम् । तदुत्तरं सघी परदिने याग, तदिनऽन्वाधानमिति तावत्पूर्व-
ह्रस्वाभावात् उत्सर्गः ।

तथा च लौगाक्षि —

“पूर्वाह्ने चाथ मध्याह्ने यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्य तत्र पूर्वोद्युस्तदह्यागं इष्यते ।

अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पूर्वं समाप्यते ।

उपोष्य तस्मिन्नहनि श्रो भूते याग इष्यते” । इति ॥

अत्र मध्याह्नपूर्वाह्णापराह्णशब्दा योगेनावर्त्तनतः पूर्वोत्तरभागवचना ।

“आयर्त्तनात्तु पूर्वाहोऽह्यपराहस्तत पर ।
मध्याहस्तु तयो सधिर्यदावर्त्तनमुच्यते” ॥

इत्येतत्प्रकरणपठितवचनात् । अत एव गोमिह —

“आयर्त्तने यदा सधि पर्यप्रतिपदोर्भवेत् ।
तदहयाग इत्येत परतश्चेत्यरेऽहनि ॥
पर्यप्रतिपदो सधिरवांगावर्त्तनाद्यदि ।
तस्मिन्नाहनि यष्टय पूर्वेद्युस्तदुपक्रम ॥
आयर्त्तनात्पर मधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रम ।
परेद्युतिष्ठिरित्येष पर्यष्टयविनिर्णय ” ॥ इति ॥

यदा आयर्त्तनतत्पूर्वसंध्यो पर्यचतुर्थ्यां यागानुष्ठानं तदा न
यागप्रयोग पर्यमध्ये समापनीय, किन्तु प्रतिपदि प्रविष्टायाम् ।

“प्रतिपद्यप्रविष्टाया यदि खेष्टि समाप्यते ।
पुन प्रणीय छत्स्नेष्टि कर्त्तव्या यागारिक्तम्” ॥

इति गार्ग्यवचनेऽन्यथा दोषस्मरणात् ।

प्रणीय अग्निमित्यर्थः ।

परिशिष्टे तु “पक्षादिचरोरपक्रमोऽपि पक्षे प्रतिपदं प्रतीक्ष्य
कर्त्तव्य ” इत्युक्तम् ।

“पक्षादावेव कुर्वीत सदा पञ्च दिक् चरम् ।
पूर्वाह एव कुर्वन्ति त्रिद्वेऽप्यन्ये मनीषिणः ” ॥ इति ॥

त्रिद्वे पर्यवन्दे । सधिविनिर्णयश्च तिथिसाम्ये यथास्थित्येष ।
वृद्धिक्षयोस्तु तत्र धियोपमाह सौगाक्षि —

“तथ परस्या घटिकास्तु या स्यु—

न्यूनास्तथेवाम्यधिकाश्च तासाम् ।

अर्द्धं चियोज्य च तथा प्रयाज्य

हासे च वृद्धो प्रथमे दिने तत्” ॥ इति ॥

ततश्च यदा चतुर्विंशतिघटिकारूपपरमदिनसमये पौर्णमासी
षोडशघटिका सप्तदशघटिका वा पञ्चविंशतिघटिकारूपपरमक्षीण
दिनसमये च द्वादशघटिका त्रयोदशघटिका वा । एव चिपुष्पादाय
प्यूहम् । परदिने च प्रतिपत्तिमुहूर्त्तवृद्धा तदा यथास्थितसध्यालोचने
आयर्त्तन तत्पूर्वे वा संधे पर्वचतुर्थ्यांशरूपयागकाललाभाच्च संधिदिने
याग प्राप्नोति । अर्द्धवृद्धिप्रक्षेपेण तु संधिनिर्णये परदिने । तथा यदा
परमदिनसमये विंशतिदण्डा वा पौर्णमासी । एवमन्यदाप्यूहम् ।
परदिने च प्रतिपत्तिमुहूर्त्तम्यूना तदा पराहसंधे —

“सधिर्यधपराह्णे स्याद्याग प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाण प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥

इति ध्वजनाथ प्रतिपच्चतुर्थांशस्यापि केषाचिन्मतेन यागकालत्या-
गपरदिने याग प्राप्नोति यथास्थितसध्यालोचने । अर्द्धक्षयप्रक्षेपेण तु
संधिदिन एवेति विशेषः । इह चानया रीत्या सधौ निर्णीयमाने यदा
आयर्त्तनतत्पूर्वसंध्यो प्रतिपद्वृद्ध्या अपराहसंधिविशेषे तदभावेऽपि
दिनद्वयेऽपि प्रातर्यागकाललाभः । यदा वा परमदिनसमये
कदाचिदपराहसन्धौ तु सर्वदापि अग्रे क्षयेण दिनद्वयेऽप्रातर्याग-
काललाभः । तदा पौर्णमास्या तावद्यागकालशालस्थौदासीन्यात्संधि-
विशेषप्रयुक्त एव निर्णयः ।

न चापराहसन्धिविशेषे तद्दिने प्रातरन्याधानकाललाभात्परदिने
च “पश्चादयोऽमियष्ट्या” इति पश्चादिरूपयागकाललाभात्तदनु-
राधतश्च निर्णयः संभवतीति वाच्यम् । यथा संधिविशेषेण पर्यन्तिष्ये

अङ्गुलिनिरोपग्राहेन “तीनशानौपग्रस्तस्य” इत्येतस्य सूर्यादयास्तम
यव्यापिपर्वत्रियत्वापादनेनानुप्राह्णत्वादन्याधानस्य कदाचित्पर्व-
चतुर्थेशे कदाचिच्च चतुर्दश्यामनुष्ठानम् । तथा आघर्त्तनसमीपा
पराहसधौ प्रातः किञ्चित्पर्वतृतीयाशरूपान्याधाकाललाभेऽपि
तस्याननुप्राह्णत्वात् । यागकालानुरोधे च निर्णये पक्षादिरूपयाग-
कालानुरोधेन परदिने २४ कृत्स्नयागप्रयागव्यापिकाललाभेन
पूर्वदिनेऽपि यागानुष्ठानस्य सुव्यवस्थात् ।

यदा त्वाघर्त्तनतत्पूर्वसध्यो परदिने वृद्धयभावेन प्रातः प्रतिपद्य
तुर्थाशसत्त्वात्सन्निदिन एव प्रातः पर्वचतुर्थाशरूपयागकाललाभः ।
आघर्त्तनविप्रकृष्टापराहसधौ च तद्दिने प्रातः पर्वतृतीयाशसत्त्वात्पर-
दिन एव प्रातः प्रतिपत्तृतीयाशरूपयागकाललाभः । तदा सधिप्रयुक्त
निर्णयस्य कालशास्त्रमप्युपोद्बलक भवति । सप्रतिपत्तेः ।

यदा तु सधिशालस्य कालशास्त्रस्य च विरोधो भवति । स
आघर्त्तनतत्पूर्वसध्यां सम्भवत्येव । अपराहसधौ त्वाघर्त्तनसंनिकृष्टे
परदिने च वृद्धयभाव पूवद्युरेव यागकालस्य प्रातः सत्त्वात्कालशास्त्रेण
पूर्वेद्युः, सधिशालेन च परेद्युरागप्राप्ते स भवति । तदा पौर्णमास्या
तावद्यद्यपि सध्युत्तरदिने नियमविधिविषय कालो न लभ्यते ।
प्रतिपद्यतुर्थाशश्च प्रत्युत निषिद्धः —

“न यष्टय चतुर्थेऽशे यानै प्रतिपद्य क्वचित् ।

रक्षासि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेण सनातनी” ॥ इति ॥

अपराहसधिशालं च वृद्ध्यादिना परदिने यागकाललाभेऽपि
सायकाशम् । तथापि—

“सन्धिर्यत्रापराह्णे स्याद्यामं प्रातः परेऽहनि ।

कुर्वाण प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥

इति वृद्धशातातपीयप्रतिप्रसववचनात्सधिशालाश्च परेद्युरेव यागः ।

अथ केचिन्त्यायमप्युपन्यस्यन्ति । तथाहि—

“न यष्ट्यम्” इति ॥ तादृशं पर्युदास । पर्युदासो हि भग्न
“प्रतिपद्यतु र्याशमित्राश्चाराऽशा यागमाल” इत्यत्र ‘यागस्य चतुरो
त्रिदु’ रित्याद शेषभूत “चतुर्याशरहिताया प्रतिपदि” इत्येव
“यदादयोऽभियष्ट्या = इत्यादेना शेषभूतो भवेत् । न चोभयथापि
संभवति । तस्य शास्त्रद्वयम्—

“पर्यणो यश्चतुर्याऽश आद्या प्रतिपदख्य ।

यागमाल स त्रिजेय प्रातरुक्तो मनीषिभि” ॥

इत्यादिवाक्यमिहितप्रतिपदाद्यभागत्रयपरत्वेन तस्य च
चतुर्याशमित्रास्य हत सिद्धत्वेन पर्युदासानर्थक्यात् ।

न च “पर्यणो यश्चतुर्याऽश” इत्यस्य प्राप्ते कमणि पर्यचतुर्याश-
प्रतिपदाद्यभागत्रयप्रात कालरूपानेकायत्रिमास्यरासमयात्पर्युदास—
सिद्धायाऽनुवादकमेव ‘आद्या प्रतिपदख्य’ इत्यस्य इति
वाच्यम् ।

“अर्द्धम तर्धेदि मिनो यर्द्ध यर्हिर्दि” इति तत्सिध्वाशरं ह्यमर्त्तिन
स्थूलकालस्यैव ह्यममर्त्तिनश्च त्रिमासालयचतुर्याशप्रतिपदाद्यभाग
त्रययो ह्यरूपेणात्रियेयत्वात् । अथ त्रैमास्यापादानात्कालद्वयस्य
समुच्चये सति “सायं च प्रातश्च जुहोति” इति “यदाग्नेयाऽष्टानपालोऽ
मात्राभ्याया च पौष्णमास्या च” इत्यादियदधुनस्मादृत्यापत्ते ।
प्रात कालस्य ॥ “प्रातर्यज्ञस्यम्” इत्यादि सिद्धस्यानुवादा धा,
पौष्णपेयमापये वाक्यभेदस्य तथाऽदोषत्वाद्विधिनास्तु । अत एव
“यज्ञदश्या पर पा” इत्यादि यदवाप्त्यवचने तदनुपादानम् ।

किंच त्रिरूपमिथा तत्र तत्र पर्युदास स्वीक्रियते इह च
पर्युदासत्वेऽपि तस्यापदिष्टार्थत्वात् तल्लक्षणा युक्ता । तथाहि—

दिनद्वयेऽपि प्रातर्यामिनात्माभे नित्यत्वेन च यागस्याप्रत्यक्षकर्तृत्वे
सधिसन्निधिरप्युच्यते पर्याय्यायास्य “पश्चादयोऽभिरष्टरा” इति-
वचनाद्वोत्तरेषु प्रातर्यनुयायास्य प्रित्यत्वेन गोपमालतया प्राप्ति-
येन धार्यते । तस्मात्पर्युदास्तस्य समवात् “न यष्ट्यम्” इति निषेध-
पर्य “न ती पशौ धराति” इतिरत् । तथा च प्रातिपक्षतुयायास्यापि
शास्त्रतो यागमालतयन प्राप्तेराप्रत्यक्षकर्तृत्वात्तस्याश्चात्यन्त याया-
समवाद्ध्यवस्थापेक्षायामाप्रत्यक्षननुवसन्निधिरप्य प्रातिपक्षतुयाया-
निषेधोऽपराहसधिविरयश्च तदनुपपत्तिरित्यतस्तद्विधिरिति । एत-
न्म्यायमूलकमेव च पूर्वोक्त वचनम् । “सधिरष्टराह्ये स्यात्”
वित्यादिमण्डनकारिका चेति ।

अत्रेदमुच्यते । मध्याह्नादिसधिविरय इति “न यष्ट्यम्” इति
निषेधोऽस्मिन्मतेऽभिमत । न च तया समरति । तदा सधिराहारेण
पूर्वदिने यागविधानात्प्रातिपक्षतुयायासौ यागस्याप्रत्यक्षे ।

न च तदा विशेषतोऽप्रत्यक्षत्वमपि “पश्चादयोऽभिरष्टरा” इत्यादि-
वृत्तसामान्यप्रत्यक्षत्वात् तन्मात्मनो निषेधस्य ध्यवस्थामात्र मध्याह्नादि-
सधिविरयत्वेन क्रियत इति वाच्यम् ।

पश्चादिशास्त्रस्य त्वया शास्त्रान्तरश्रीनाद्याऽत्रपविषयत्वस्वीकारेण
पर्वतश्चतुर्थांशप्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा पर्युदास्तानर्थन्याससमवात् ।
यस्तुन पर्युदास्तानर्थन्यमसमवादुक्तिरमेव । “द्वयशास्त्रसृजेदन्त्यौ”
इत्यस्येव “न यष्ट्यम्” इत्यस्य पर्युदास्तलक्षणं “आत्रा प्राति-
पक्षय” इत्यस्य च ध्रुव्या पश्चादिशास्त्रान्वसहारत्वेनया तुल्यफल-
कत्वेऽपि स्मृत्यतरत्वात् । अतएव सर्वनिर्गन्धेषु सधिराहारेपरिमा-
णनिरूपणपरसरे “परयो यष्टतुयाश” इत्यादिना “न यष्ट्यम्”
इत्यस्य च लिखनम् ।

किंच पश्चादिशास्त्रवृत्तसामान्यप्रत्यक्षतुपजीवकत्वे निषेधस्य
व्यथा तदुपपत्तये विध्यन्तरकल्पना, व्यर्थश्च निषेधत्वाङ्गीकारः ।

तथात्वेऽपि “दीप्तिता न ददाति” इत्यादेरिव धातिक्कृन्मते सामान्य-
विशेषन्यायेन बाधकत्वेन पर्युदासतुल्यत्वाद्विकल्पाप्रसक्तं । तस्माद्वि-
कल्पनादिना विधिकल्पनावादिना च मध्याह्नादिसत्राद्येव विशेषत
प्रसङ्गको विधि कल्पनीय । तथा च तत्रैव प्रतिपन्नतुर्थांशविकल्प
प्रसज्येतेति तद्विद्या तत्रैव पर्युदासतराभावशङ्कमेतस्येति
यत्किञ्चिदेतत् ।

यत्तु “पर्युदासत्रयेऽपि दिनद्वये” यागकालालाभे विकल्पस्य
हुर्निर्गोत्याभिर्गोत्रा पर्युदासलक्षणा” इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । निषेध-
मूलकविकल्पमिमां हि पर्युदासलक्षणास्वीकारः । तथा चास्मन्मते
यत्र प्रतिपन्नतुर्थांशे यागा विहितस्तद्विधिविषय “न यष्टव्यम्” इत्यादि-
वचनमिति तस्य निषेधत्वे तत्रैव विषये विशेषत प्रतिपन्नतुर्थांशयाग-
प्राप्तेरपेक्षिततरात्तस्याश्च शास्त्रमन्तरेणार्थमवाद्विकल्प आपद्येतेति-
तद्विद्या पर्युदासलक्षणां ब्रूम । अस्य विकल्पस्य निषेधमूलकत्वात् ।
न तु त्वदुक्तविकल्पमिमां । तस्य न्यायलभ्यत्वस्य त्वयैवोक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु न तत्रापि विकल्पः । किन्तु “सधिर्यद्यपराह्णे स्यात्”
इत्यस्य वचनत्वामाये पर्यतृतीयाशरूपगोणकालाङ्गीकारेण पूर्वधुरेव
यागानुष्ठानं न्याय्यम् । सधिशालस्य दिनद्वये यागकालालाभेऽपि
सायकाशत्वात् । “न यष्टव्यम्” इत्यनेन पर्युदस्तत्वेन सामान्यमाप्ति
मुपजीव्य निषिद्धत्वेन वा “प्रतिपिद्ध चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः” इति
न्यायेन प्रतिपन्नतुर्थांशस्य ऽगौणकालत्वेनापि स्वीकागयोगात् ।
तथा चैतादृशेऽविषये परेतुर्थागानुष्ठानसिद्धयर्थमपि “सधिर्यद्यपराह्णे
स्यात्” इत्यस्य वचनतरावश्यकम् ।

अत एव हेमाद्रि — “मण्डनकारिकैवेयं नार्थं वचनमिति पौर्णमा
स्यामप्यपराह्णसंध्यावपि परेषु प्रातः प्रतिपन्नतृतीयाशरूपयागकाललाभ
एव परेषु अनुष्ठानम् । नान्यथा । “न यष्टव्यम्” इति निषेधात् । किन्तु

पर्यंततोयाशोऽपि । ‘ पर्यंशोऽशे द्वितीयेऽपि’ इत्यादिसाधारणवचनात्”
इत्याह ।

कैश्चिच्च—

‘यप्रकालन्ति धिद्वेधं यत्कालो यदि लभ्यते ।

पर्यं तत्रोत्तरं गच्छतीने पूर्वमुपक्रमेत्’ ॥

इत्यपि साधारणं वाक्यं कलाशब्दस्य नाडीवाचितया
त्रिमुहूर्तात्मकप्रातःकाले यागकालसद्भावावश्यकत्वस्य स्पष्ट
प्रतिपादनादत्रार्थं योजितम् । आचर्त्तनतत्पूर्वमध्यो सधिशाल्लेणेष
दर्शापराहसधौ च “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इत्यादिनैव पूर्वदिना-
नुष्ठानसिद्धेरन्तर्गता कथानुपयोगान् ।

हेमाद्रेस्तु दर्शापराहसंधिविषयमिदं वचनमभिमतम् ।
तेनात्रयकलाशब्दस्य “त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्” इतिवचनानुरोधेन
मुहूर्त्तपत्त्याभिधानादित्याद्यस्तु ।

तस्मादपराहसधौ सर्वदा पौर्णमास्यां परदिने यगानुष्ठानं
यद्यभिमतम् । तदा “सधिर्यद्यपराह्णे स्यात्” इत्यस्यार्थत्वं वचनत्रयं
आवश्यमभ्युपेयम् । उक्तं च तदनुद्धृतातातपीयन्धोपन्यासेन माध्या-
दिभिवद्भुभिः । “न यष्टव्यम्” इति तु पर्युदास “आद्या प्रतिपदस्त्रय”
इत्यादिसमानार्थकः । सामान्यप्राप्त्युपजीवनेन प्रतिषेध एव ना ।
शान्तिकट्ठम्भतेन ‘दीक्षितो न ददाति’ इत्यादिवत् । “न चतुरो वृणोते”
इत्यादिवत् “पर्यंशो ॥” इत्यादिनियमविधिसिद्धार्थिकायांनुवादो
वा । “सद्यस्कालपौर्णमासीविषयोऽयं निषेधः” इति माधवः ।

प्रातर्यागकालसत्त्वे तत्रैव प्राशुभायेन याग कर्त्तव्यो न
त्वालस्यादिना प्रतिपद्यतुर्याशे इत्येवं परोऽयं निषेधः” इत्यप्याहुः ।

अपरे तु —“अत्राहसधिशाल्वात्पर्यद्वयसाधारण्येन प्राप्तस्य परेद्युर्गागस्य दश एव सामदर्शनप्रयुक्तत्रिमुहूर्त्तद्वितीयाच्चेदित्यपवाद-दर्शनात्पार्ष्णीमास्यामपराहसधौ वचनाभावेऽपि परेद्युर्गागसिद्धिः ।

“पंचर्णोऽंशे तृतीयेऽपि कर्त्तव्येष्टिद्विजातिभिः ।

द्वितीयासहित यस्माद् दूषयत्याश्नसायना” ॥

इत्यपि साधारण्यं वचनं सोमदर्शाप्रयुक्तदूषणपरतया दर्शपरमेव । परमूलनत्वालाघवात् । “यस्मालास्तिधिष्ठे” इति तु “त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया च” इत्येतद्वचनानुपाधेन परमुहूर्त्तपरत्वेन हेमाद्विराज व्याख्यानादृशधियमेव” इत्याहुः ।

तदप्युक्तम्—यदा पूर्वदिने यागकालाभावेऽपि प्रतिपिद्धत्येन प्रतिपञ्चतुर्थीशस्य गौणवायानात्पूर्वतृतीयाशस्यैव सपिस्तन्निष्ठस्य गौणकालत्वाभ्युपगमेन वचनाभावे पूर्वदिने यागागुष्टगौचित्यमुक्तम् । तदा किमु वक्तव्यम् । पूर्वदिने यागकालतामे “पंचर्णोऽंशे तृतीयऽपि” इत्यपि च वचनं तदा पूर्वव्यायोपहितं साधारण्यमेव स्यात् दर्शमात्रप्रियम् । न च तदा दर्शत्रिग्यस्य त्रिमुहूर्त्तशालस्यानर्थ-क्यम् । अत्राहसधौ परदिने यागकालाभावे पार्ष्णीमास्या पूर्वेषुरनुष्ठानम् । अत्राहस्याया तु परदिने यागकालतामेऽपि सोमदर्शन इत्येवमर्थत्वात् ।

यद्यपि कैश्चित्—“त्रिमुहूर्त्ता द्वितीया चत्” इति वचनास्य पञ्चधाविभक्तदिनत्रिमुहूर्त्तात्मकचतुर्थमारुपापराहव्यापिनो द्विती-येति व्याख्यानात्स्यात्सात्पर्यमुहूर्त्तद्वितीयास्तत्राग्न्यन्तरलाभे तादृशद्वितीयाविज्ञाया प्रतिपदि प्रातस्तव्यापो यागकालो न लभ्यत । तथापि सार्द्धमुहूर्त्तनात्रम् । क्षये तु किञ्चित्तदधिरमपि तत्पक्षो न लभ्यत एव ।

वस्तुतस्तु “आउत्तं नात्तु पूर्वाह्णे ह्यपराहस्ततः परः” इति परं निरायप्रकरणाधीनमन्नप्रतिपादितहेद्यारिभक्तदिनद्वितीयभागरूपा पराहप्रहणम्येवात्राप्युचिततयात्, सूर्यास्तपूर्वत्रिमुहूर्त्तमात्रद्वितीया-
सत्त्वेन सोमदशनोपान्तेरधिकमत्रप्रमाणाभावाच्च, तद्व्याख्या
नम्यायुक्ततयात्, त्रिमुहूर्त्तद्वितीयासत्त्वेवाग्रश्यन्त्यात्, सोम
दशनादिन प्रातः काल याप्यपि यागकाल समवत्येवेति ।

नस्मात् सधियं प्रापराह्णे स्यात्” इत्यस्मादायं उच्यते तदर्थं पोर्ण-
मास्यामपराहस्तधौ निष्कृष्टे पूजदिने प्रातर्यागकाललाभेऽप्युत्तरदिने
च तद्वलाभेऽपि परेद्युर्ग्राह्य इति माध्यादिग्रहसमतपक्षसिद्धिः ।

हेमाद्रेस्तस्यायं उच्यते तत्त्वात्सप्रतिपत्ते परेद्यु प्रातर्यागकाललाभ
पराहस्तधौ पोर्णमास्या परेद्युर्ग्राह्यानुष्ठानं नान्यदेति मत
सोपपत्तिरुक्तमेवत्यल बहुना । अमावस्यायामप्यायर्त्तनतत्पूजसध्यो-
यथोक्त एव निर्णयः । अपराहस्तधौ वृद्ध्यादिना द्वितीयदिने
चन्द्रदर्शनाभावे पोर्णमासीप्रदेयः ।

यदा तु द्वितीयदिन क्षयादिना सूर्यास्तात्पूर्वं त्रिमुहूर्त्तं तदधिके
या द्वितीयाग्रवेशेन चन्द्रदर्शनसमयः । तदाऽपराहस्तधित्वेन परेद्युर्ग्राहे
प्राप्तेऽपवादमाह तुर्वाधायनं नृद्धशात्तातपौ—

“त्रिमुहूर्त्तां द्वितीया चेत्प्रतिपद्यापराह्निकी ।

अन्वाधानं चतुर्दश्या परतः सामदर्शनात्” ॥ इति ॥

प्रतिपदिने अहोऽपरभागे त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका या द्वितीया
यदि प्रविष्टा भवेत्तदाऽपराह्निकमिच्छिदर्शयुक्ताया चतुर्दश्यामेवान्वा-
धानादि कृत्वा सधियदिने याग कुर्यात् । तत्परदिने उक्तविधद्वितीया
युक्तप्रतिपदिने चन्द्रदर्शनात् । तत्र च यागस्य निषिद्धत्वादित्यर्थः ।

युद्धवनिष्ठोऽपि—

“आदित्येऽस्नमिने चन्द्र प्रक्षीण उदियाद्यदि ।

प्रतिपद्यतिपत्ति म्यात्पञ्चदश्या यजत्तदा” । इति ।

अस्तमिने अस्तमयप्रत्यासन्ने । अतिपत्तियागस्यानुष्ठानम्
निषेधः—

“अवागम्नमयाद्यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते ।

तत्र याग न कुरीति विश्वे देवा पराङ्मुखा ” । इति ।

चन्द्रदशनदिनं दिश्य सर्वे देवा पराङ्मुखा यत इत्यर्थः ।
द्वितीया निमुहसैति द्रष्टव्यम् । वाक्यान्तरात् । अथ च पर्युदास
अन्तर्दर्शनाहप्रतिपद्भिन्नाया प्रतिपदीति । सामान्यमात्स्युपजीवी
निषेधा वा “न द्रष्टव्यम्” इति ज्ञातम् । पर्युदासत्वं ध्रुवी स्पष्टम् । यस्मि
अहनि पुरस्तात्पञ्चात्मो न दृश्यते तद्दृश्यजनेति । चतुर्दशीमिधा-
मागस्याया पुरस्तात्सोमो दृश्यते द्वितीयामिन्नाया प्रतिपदि
पश्चात् । तद्वक्ष्यमिन्नाया मध्यधत्तिन्या प्रतिपन्मिन्नामायास्याया
यजेतत्यर्थः ।

अन्त्रमास्करत्ययागिकग्रन्थोदाहृताया ध्रुतापि—“यस्मिन्न
हनि पुरस्तात्परतश्च सामा न दृश्यते तत्र ह यजते” इति ।
पर्युदासमिद्वयं च चन्द्रदशनस्या प्रतिपदीष्टकरणस्य तदा
विशिष्टयुक्ताया अनुदश्यामग्नाधानप्रधानेन स्पष्टीकरणं तत्रैव
ध्रुवी “प्रतिपदि समुदिता चन्द्रादर्धात् मृतदिने” इति ।

चन्द्रदशनपति दिन यागकरणे प्रायश्चित्तं च स्मृतं कात्यायनेन—

“यजतीयऽह्नि सामथ्रेदाख्या दिशि दृश्यते ।

तत्र व्याहृतिमिमुत्वा दण्डं दद्यादुद्विजातय” । इति ।

अत्र केचिन् “चेच्छन्दस्य निमित्तत्वप्रतिपादकस्य दृश्यत इत्या-
ख्यातान्वयेन दर्शनस्य निमित्तत्वप्रतीनेस्तस्य चानिपिदत्त्वात्
तन्निमित्तकमिदं प्रायश्चित्तम् । किन्तु स्रतन्त्रमङ्गम् । तच्चाङ्गिभूत-
यागाभावे न सम्भ्रति । यजनीयत्वोक्तिश्चेति चन्द्रदर्शनवत्यपि दिनं
यागानुष्ठानद्योतकमेवेतत् ’इत्याहु ।

तत्तुच्छम् । अपेक्षिमाकालयागानुष्ठाननिमित्तवैगुण्यप्रतिस्मा-
धानरूपदृष्टार्थत्वे संभ्रत्यनपेक्षितादृष्टार्थत्वायोगात् । चेच्छब्दोपज-
नितनिमित्तत्वप्रतीतिश्च । विशेषणे सक्रमादेव निमित्तवाक्याभि-
व्यक्तिर्वाटणिसोमदर्शनरदहो यदि यजनीय यागसंबन्धि
स्यान्मोहाच्चेत्तत्र यजेनेति । “हविर्गत्तिमाच्छे” दित्यस्य हविश्चेदिति
प्राप्तिविशिष्ट स्यादिति वत् । तेन यजयनीयत्वोक्तिरप्युपपन्नेति ।

ननु यथा चन्द्रदर्शनरतो दिनस्य यागे पर्युदास ध्रुतस्तथान्या-
धानेऽपि । तस्मात् “यदेवेन न पुरस्तात् परस्तात्पश्येत्तर्ह्योपवसत्”
इत्यादि । गोभिलादिभिरप्युक्तं “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताम
माधास्या कुर्वीत” इत्यादि ।

सत्य द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं दिनं काल । समाधास्या
कुर्वीतेत्यादि । सत्यं द्वयोरपि चन्द्रदर्शनरहितं दिनं काल ।
संपूर्णयाममाधास्याया प्रतिपदि च दिनद्वयेऽपि चन्द्रदर्शनाभावा-
दुभयत्राप्यनुगृह्यते ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिने चन्द्रादर्शनम् । तदोमयो स्वकालत्या-
समवेऽङ्गुणविरोधन्यायेन च द्वादशनदिने यागस्य पूर्वस्मिन् चन्द्रदर्श-
नरत्यप्यन्वाधानस्यानुष्ठानं युक्तम् । अत एव ध्रुतिरपि “तर्ह्येके
दृष्टोपवसन्तीति” । “उपवसे” दित्यनुवृत्तावापस्तम्बोऽपि “यदहर्न
दृश्येत तदहस्मात्स्याम्” “श्यो न द्रष्टार” इति वेति । यस्या श्व

परेद्युश्च न द्रष्टारस्तस्या चतुर्दशीमित्राया सिनीवालीसशिनायाम-
मावास्यायामित्यर्थः । तदुक्तमापस्तम्बसूत्रभाष्यार्थसंग्रहकारेण—

“पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्णे पर्वसन्धियदा भवेत् ।

तत्रोपोष्या सिनीवाली श्यो न द्रष्टारलक्षणा” ॥ इति ॥

गोभिलोऽप्याह—“दृश्यमानेऽप्येकदेति” । एवं च पितृयज्ञध्राद्ध-
योरपि तदैवानुष्ठानम् । चन्द्रक्षयत्रयपराह्णे हि तयोर्विधि —“अपराह्णे
दाति तस्मिन्क्षीणे ददाती”ति ।

“पिण्डान्वाहायकं ध्राद्ध क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेशो नातिसध्यासर्मापत ” ॥ इति च ।

स च किञ्चिद्दृश्यन्नवतिन्या चतुर्दशीयुक्तामावास्यायामेव
समाययितुं शक्यते न प्रतिपद्युक्तायाम् ।

“अष्टमेशो चतुर्दश्या क्षीणो भवति चन्द्रमा” ।

अमावास्याष्टमाशे च पुनः किल भवदणु” ॥ इतिवचनात् ।

कर्मप्रदीप तु—

“पश्चात्त कर्म निवर्त्य धेश्वरद्वयं च सामिक” ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहायकं धुत्र” ॥

इत्यादिवचनेऽन्वाधानपिण्डपितृयज्ञध्राद्धानामेकदिनसाध्यत्वा-
त्पितृयज्ञध्राद्धयाश्चाहय च द्रक्ष्ये विधानादन्वाधानकालयावत्त-
मपि च द्वादर्शनं च द्रक्ष्योपलक्षणम्” इत्युक्तम् ।

“यदुक्तं यदहस्तेष्वेव दर्शनं नति चन्द्रमा ।

तत्क्षयापेभ्यः श्रेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥ इति ।

“दृश्यमानेऽप्येकदा” इति च सूत्रं चतुर्दशीभिश्चात्रमात्रस्याया
धाद्धे क्रियमाणे तत्कालापरहसनिकर्षातिविप्रकर्षाम्याममात्रास्या-
प्रतीक्षातदभावप्रतिपादनपरत्वेन व्याख्यातम् ।

“यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपक्षया ।

अमावास्या प्रतीक्षेद्धा तदन्ते धारि निर्पेन्” ॥ इति ।

तुल्यन्यायत्वाच्चैत्रमन्वाधानेऽपि चतुर्दश्यष्टमाशादिसामक्ष्यकाल-
प्रतीक्षातदभावौ द्रष्टव्यौ ।

गोभिलोऽपि चन्द्रपूर्तिक्षयनिमित्तरुमेव पर्यव्ययनिर्णयमभिप्रेष्य
तयोर्दुर्हानत्वात्तद्वानोपायमाह—“पृथगेतैतस्य जनम्याध्यायो भवत्य-
धीयीत या तद्विदुभ्या या पर्वगमयेत” इति । अध्यायो अत्रा ज्योतिष-
शास्त्ररूपः । एतच्चान्वाधानादियम्येकदिनस्य रत्रमाश्रयायनाप-
स्तम्भयतिरिक्तविषयम् । तेषां कदाविद्यागदिनेऽपि शिष्टप्रज्ञा भवति ।
सौरस्यामात्रास्यापदस्य सधिमदहारात्परत्वेन तद्राप्यकारादि-
भिर्यास्यानात् ।

तस्मात्सत्यप्यन्वाधानस्यापि चन्द्रादर्शनकालत्वे विशेषे तत्र
तद्वाधस्य व्याप्यत्वादिचासधौ चतुर्दश्या च सूर्यास्तात्पूर्वं किञ्चिद-
मात्रास्यान्तरे यागश्चन्द्रदर्शनदिने न कार्यं परेति सिद्धम् । रात्रि-
सधौ तु चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यगा भवतीति पूर्वमेव स्वप्नपञ्चमुक्तम् ।

यत्तु शतपथब्राह्मणम्—“यदह पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति
तदहर्हयजत्रिमाह्वाकान्म्युदती”ति । यच्च तैत्तिरीयब्राह्मणम्—(१) “एषा
यै सुमना नामेष्टिर्यमभियजमान पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मै
लोके समृद्धिर्भवति” इति ।

(१)—“एषा यै सुमना नामेष्टिर्यमवेजानं पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेत्य-
स्मिन्नेवास्मै लोकेऽद्भुतं भवति” इति मुद्रणाधारपुस्तके पाठः ।

तदपि च द्वादशदिन यागकृत्यताप्रतिपादकत्वाच्चन्द्रोदयस्य
चामात्रास्याष्टमाशप्रभृतिविद्यमानत्वादुदितमात्रस्य च लोकैरदर्शनाप्र
चन्द्रादर्शनदिनयागप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरुद्धम् ।

यद्यपि “स एष आहुतिभ्यो जातः पश्चाद्दृश्यो” इति श्रुत्यन्तरम्,
तदपि च द्वादशदिनयागप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधान्छास्त्रीय-
दर्शनाभिप्रायस्य प्रतिपद्यद्वाहुतिभ्यो जातः पश्चाद्द्वितीयादिने ददृश
इत्येव व्याख्येयमिति हेमाद्रिः ।

मया सूच्यते—नैता श्रुतयश्चन्द्रदर्शनदिने यागं स्पष्टतया
विदधति । किन्तु केषलं स्तुधन्ति । स्तुत्या तु विधिः कल्प्यः ।
स च चन्द्रादर्शनदिनयागविधायिप्रत्यक्षविधिविरोधाच्च कल्पयितुं
शक्यते । स्तुतिमात्रं त्वेव प्रशस्तमपि चन्द्रदर्शनदिनं चन्द्रादर्शनदि-
नापेक्षया हीनमेवेति प्रशस्ततरे तत्रैव यागं कर्तव्यं इत्येव चन्द्रा-
दर्शनदिनयागविधिशेषतयेव नैतव्यम् । (१) अतिलगवेधुकस्तुतिरिव
पर्योपविशोक्तया यद्यपि विधिः कल्प्यते, तथापि रात्रिसद्यो
अनुदर्शनीदिने दर्शप्रवेशाभावे च चन्द्रदर्शनदिनेऽपि यागानुष्ठानस्य
पूर्वोक्तरीत्या न्याय्यत्वान्नद्विषयो भविष्यतीति ।

यद्यपि “उत्तरामुपवसेदनिर्णयः” इति श्रुत्यन्तरं हेमाद्रिणोदा-
हृतम् । तदपि प्रतिपदि चन्द्रदर्शनादर्शनसंशयेऽपि पाक्षिकस्यापि
दोषस्य परिहार्यत्वान्मात्रं पूर्वोक्तानुष्ठानमपोच्य परेद्युस्तुष्ठानं
विधत्ताम् ।

यद्यपि “पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेत” इति वैद्व्यम्, “उत्तराम्”
इति पौषीतकम्, “या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका”
इति माण्यकारे पूर्वार्द्धपरार्द्धरुधिमेदेन व्यवस्थापितं पक्षद्वयं

(१)—अतिलग आरण्यास्तिलग । गणेषुका आरण्या गोधूमा ।
अत्र शास्त्रदीपिकाया विशेषो दृश्य (१०।८।३) ।

पौर्णमास्या प्रतिपाद्य “या पूर्णमासास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुट्ट” इति तादृशमेव तत्पथद्वयममावास्यायामप्युक्त्या पर्वद्वय-
साधारणोक्तपक्षद्वयोपसंहारार्थं देशविशेषपठनीयत्वेन भाष्यकारै-
रेवोक्तमैनरेयिग्राहणम्—“पूर्णा पौर्णमासोमुपजमेदनिर्वाय पुरम्नाद-
मावास्याया चन्द्रमस यदुपैति यद्यजने तेनोत्तरामुत्तरामुपवनेदुत्त-
राणि ह वै सोमो यजने साममनुदेरतमेतद्वे देवसोम यच्चन्द्रमास्तस्मा-
दुत्तरामुत्तरामुपवसेत्” इति ।

तदप्यमावास्याया पुरस्ताच्चन्द्रमसमनिर्वाय शास्त्रमार्गेण
चन्द्रोदयो न अभिष्यतीति “निश्चित्य यदुपैत्युपजसति यच्च परेद्युर्यज-
ते” इति व्याख्यानादमावास्याया खण्डत्वे चन्द्रादर्शनदिने उपवास
परेद्युश्च चन्द्रदर्शनदिनेऽपि याग प्रतिपादयद्विष लक्ष्यमाणमप्य-
पराहसंधिव्यावस्थापितोत्तरोपवासापसंहारकत्वात्, तस्य च
सामान्यप्राप्तस्य यागदिने च द्वादर्शनेऽपि समवादविकल्पम् ।

समयति च खण्डत्वेऽपि दर्शप्रतिपद्वद्ध्या द्वितीयदशात्तरदिनेऽपि
त्रिमुहूर्तद्वितीयाप्रवेशाभावेन चन्द्रादर्शनम् । “एतद्वे देवसोम
यच्चन्द्रमा” इति चन्द्रसद्भावप्रयुक्तायोत्तरदिनयागस्तुति । सा संपू-
र्णचन्द्रस्य च । प्रतिपत्प्रभृतिपीयमानत्वात्सोमद्रव्यवदेव प्रीतिकरत्वेन
सामर्थ्याद्भाष्यकारैस्तथा व्याख्यानाच्च पौर्णमासीमात्रविषयेति ।

तस्माच्चन्द्रदर्शनदिने यागानुष्ठानद्योतकस्यानन्यथासिद्धस्य
कस्याप्यसन्वात्, पराहसंधिशास्त्रस्य च सामान्यरूपस्य चन्द्रादर्शन-
विषये संकोचोपपत्ते “सधिर्यद्यपराहेस्या” इत्यस्यापि पौर्णमास्या
सायकाशयात्सकलनिवृण्णसंमतै स्पष्टेऽत्रिधिनिषेधरूपप्रचनैरमावा-
स्याया सोमदर्शनप्रयुक्तोऽपराहसंधिशास्त्रापवाद सर्वथा क्रियत
इति न्याय्यं पन्था ।

तानि च उचनानि धुनिमृतिस्वरूपाणि बहुतराणि
हेमाद्यादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यानि । अस्माभिस्तु विस्तरभीते कानिचिदेव
दर्शितानीति ।

माध्मगदयस्तु - पृथोक्तत्रिधानग्रथासिद्धतेत्तिरीयेनरेयिब्राह्मणरूप
कुशकाशाद्यनम्येतेन सप्तविंशतिपेजरूपनानाघचनमहापूरपरिपन्थि-
तामाचरन्त अश्वलायनापस्तम्बयतिरिक्तत्रिपयत्त्रं चन्द्रदर्शनदिन
यागनिषेयस्य मन्यन्त ।

आपन्नमसूरभाष्यार्थसंग्रहकारोऽपि षोडशमासीउद्देश्यमाधास्या-
निर्णयमाह—

“अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तत्र रात्रौ म्यात्मा पृणोत्सपिलक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाथ मयाह्णे यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्यानुमतिस्तत्र सा भव परितलक्षणा ॥

अपराह्णे क्षपामा वा यदि पर्व समाप्यते ।

उपोष्या तु कुटुम्बत्र यदहर्नेति लक्षणा ॥

पूर्वाह्णे वाथ मयाह्णे पर्वन्धिर्यदा भवेत् ।

रात्रौपोष्या सिनीयाली श्वो न द्रष्टारलक्षणा” ॥ इति—

संश्रितास्त्रमयैकं निर्णायकम् । चन्द्रदर्शनदिनयागनिषेधकानि
तु धृत्यादियचनानि सति संभवे तदुपोद्धलकानि न तु विरोधे
तदपवादकानीति नामान्तरेण तेषामकिञ्चित्करत्नादप्रामाण्यमेव
यत्स्मृत्यर्थसारादायुक्तं तत्सामान्यप्रियेशशास्त्रधुतिस्मृत्यादिवलाबले
आपामरं प्रसिद्धे महत्साहसमित्युपक्षणीयमैवत्यलं यदुना क्षादेन ।

यदपि प्रकारान्तरेणैककालनिर्णयार्थमापस्तम्बचनम्—

“पाडशेऽह्न्यमीष्टिमप्या षड्दशेऽह्नि ।

चतुदशे ज्ययष्टि पापा सप्तदशेऽह्नि” ॥ इति ।

तत्पूर्वदिनमारभ्य गणनाया षोडशे दिने यद्युत्तरेष्टिस्तदोत्तमा,
पञ्चदशे मध्यमा, चतुर्दशेऽधमा, सप्तदशे न कर्त्तव्येत्येवमर्थक
प्रधानयागविषयतयावभासमानमपीष्ट्युपक्रमान्नाधानपरं व्याख्येयम् ।
साम्यक्षययो षोडशपञ्चदशदिनयोरिव वृद्धौ सप्तदशदिने यागविध्य
नुपपत्ते । अन्वाधानस्य तु वृद्धिसाम्यक्षयेषु यजनीयदिनादेवारभ्य
षाडशपञ्चदशचतुर्दशदिनेषु विधिः सभजति । “यापा सप्तदशेऽहनि”
इति तु “नान्तरिक्षे न दिशि” इति वक्तव्येण एव नित्यानुवादः । अत
एवान्नादानविषयमेव यौधायनस्य धान्यद्वयम् । अत्रौपसथस्य
स्थानानि चतुर्दशी पञ्चदशी षोडशी न तु त्रयोदशी सप्तदशीति ।

“यत्रौपसथं कर्म यजनीयात्त्रयोदशम् ।

भजेत्सप्तदशं चापि तत्प्रयत्नन यजयेत्” ॥ इति ॥

अत्र त्रयोदशीनिषेधोऽपि सप्तदशीनिषेधवशित्यानुवाद एव ।
दिनद्वयवृद्धेरिव दिनद्वयक्षयस्याप्यभावात् ।

यत्तु उचनान्तरम्—

“ऊने पञ्चदशी याज्या समे याज्या तु षोडशी ।

ऊने चाप्यधिके चापि नेज्या सप्तदशी क्वचित्” ॥ इति ॥

तत्रौपसथविषयः सभजति । पूर्वयागदिनादारभ्य तद्दिनगणनाया
साम्यवृद्ध्यां पञ्चदशषाडशदिनयोस्तत्प्राप्ते । न तत्तत्समत्वयो ।
पूर्वोपसथदिनादारभ्य गणनाया वृद्धौ सप्तदशेऽपि द्वितीयोपसथा-
नुष्ठानस्यावश्यकत्वात्तन्निषेधानुपपत्ते । नापि यागविषयम् । ऊने
पञ्चदशी समे षोडशी” इत्येतदुपपत्तये यागदिनप्रभृतिगणनाया
सप्तदशेऽपि यागस्यावश्यकत्वात् । तस्मादयं सप्तदशीनिषेध
प्रधानयाग एव दशाक्षरप्रतिपद्यत्पचवृद्ध्या सप्तदश्या प्रायश्चन्द्र
दर्शनसभजात्तद्विषयो व्याख्येयः ।

यस्तु हेमाद्रिणापि 'यत्रोपचयं कर्म' इत्यस्य चचनस्य पूर्वार्द्धे सप्तदश्यादिनाद्यास्यापौर्णमासीविषये निषेधत्वमेवेत्येक पक्ष उक्त । तस्यायमभिप्राय — यदा पूजयागदिनादारभ्य क्षयेण त्रयोदशी चतुर्दशी सूर्यादूर्ध्वं समाप्ता, चतुर्दश्यामात्रा स्या च तथा । पञ्चदश्या च प्रतिपदि सूर्यास्तपूर्वत्रिमुहूर्त्तद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शनसंभव । तदा च त्रयोदश्यादिनाद्यागनिषेधमात्रालोचनेन प्रसक्तं त्रयोदश्या चतुर्दश्यामन्याधानं पूर्वार्द्धे निषिध्यते । अत एवास्माभिश्चतुर्दश्यामात्राद्यादिनेऽमाद्यान्याप्रतिप्रवेशायश्यक्तोक्ता । परं यदा सद्यस्कात्यायनयोग्या पौर्णमासी, पूजयागदिनादारभ्य वृद्ध्या सप्तदशी, तदा सद्यस्कात्यायनस्य प्रसक्तमात्राधानं निषिध्यते ।

तेन सद्यस्कात्यायन्यायामपि पौर्णमास्यां सप्तदश्या सत्या पूर्वमुहूर्त्तधित्यात्तद्दिने यागमात्रम् । अत्राधानं तु तत्पूर्वदिन इति सद्यस्कात्यायनापवाद इति । पौर्णमासीविशेषे च सद्यस्कात्यायनयागा-नुष्ठानमुक्तं कात्यायनेन ।

'संधिश्चेत्सङ्गवाद्ूर्ध्वं प्राक् पर्यागर्चनाद्वये ।

सा पौर्णमासी विशेषा सद्यस्कात्यायनविधौ त्रिभिः ॥ इति ।

तदपि वैमर्त्यं न नियतम् ।

"अथाद्वितीयास्तरणोपमासी पूर्वधुरेते यलु पौर्णमास्याम् ।

आयत्तं नात्राग्न्यादि परसंधि सद्यस्तदा वा नियते समस्तम् ॥

इतिसप्रदकार्यचनात् ।

एवं च "सद्यो वा" इत्यादिपौर्णमासीविषय सामान्यरूपं कात्यायनादियचनमपि विशेषाग्नयमेव । एतन्मूलकत्वेनालाघवात् । पौर्णमास्यामेव पूर्वमुहूर्त्तसंधिश्चात्राग्न्यादिपरसंधि सद्यस्तदा वा नियते समस्तम् । आपवादो वाजसनेयिना भाष्यार्थसंग्रहकारेणोक्तः ।

“मध्यदिनात्स्याद्द्वितीह यस्मिन्मध्यर्धे संधिरियं तृतीया ।

सा खर्जिका चाज्जसनेयिमत्रा तन्व्यामुपोष्याथ परेद्युर्गिष्टि ” ॥ इति ॥

इदं च पौर्णमासीरूपमेव । अपराह्णत्रिसधिमत्यो प्रथम-
द्वितीययो पौर्णमास्योरेव पूर्वमुक्तत्वात् । तदपेक्षयास्यास्तृतीयत्वात् ।
अमायास्याया प्रतिपद्यतुर्याशनिषेऽस्येव चन्द्रदर्शननिषेऽस्यापि
आधापत्तेश्च । एकवाधेनेव चोपपत्तो ह्ययाधस्यान्याव्यत्वात् । इदं
च द्वितीयदिने प्रातः प्रतिपत्तृतीयाशलाभे वेदितव्यम् । न तु तद्यतु-
र्याशमाशलाभे । तस्यापराहसंधावेव यागकालत्वात् ।

इति प्रकृतिर्निर्णीता ।

अथ विकृतीष्टिकालविवेचनम् ।

दर्शपूर्णमासविरतयस्विष्टिपशुन्या सद्यस्काला एव ।
“यदीष्ट्या पशुना च” इतिवचनात् । इदं हि वचनं विकृतीनां
कालन्यत्रस्थार्थं सद्यस्कालत्वार्थं चेति साधितं तत्रे । तत्र सम्पूर्ण-
पर्यण्यपराहसंधौ च तदा प्रकृतिप्रमानानुष्ठानाभावाद्धिर्गते कृत्वा
प्रकृतिरपक्रमितन्या । “यदीष्ट्या” इतिप्राक्त्यविहितकालतामादिति
मीमांसकानां याज्ञिकानां चाविप्रतिपन्नमेव ।

पूर्वाह्नसंधौ त्वोदयिकपर्यणं प्रकृत्यावस्तुत्वात्पूर्वपर्यण्येवोपदि-
ष्टपर्यंकालत्वानुरोपेनातिदेशप्राप्तं प्रातःकालं द्वैयहकारपक्षद्वयधित्वा
विकृत्यनुष्ठानं युक्तमिति मीमांसका । तदुक्तं तन्वयने ।

एवं च यद्भूतं स्वाभ्यादिभिरुच्यते—“प्रागावर्त्तनात्प्राग्वर्त्तने प्रतिपत्पञ्चदशीसधौ सति दृष्ट्या प्रकृतिं प्रतिपदि विवृतिं कर्त्तव्या” इति । तदन्याध्ययनमिमं भगवतो भाष्यकारस्येति ।

न च पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्योगेन पक्षात्पक्षशतचित्वा सत्रं च समस्तकर्मानुष्ठानासंभवात्तद्दहोरात्रलक्षकत्वमिति वाच्यम् । “सोमस्य वै राक्षोऽर्द्धमासस्य रात्रय पत्न्य आसस्तासाममाघस्या च पौर्णमासां च नोपेतु” इत्याद्यर्थवाद्गतवेदिकप्रसिद्धेऽपामरलोफ-प्रसिद्धे च तयोस्तिथिवाचित्वस्य तत्रैव व्यवस्थापनात् ।

न च पूर्णाहसधिदिन एव विवृतिमनुष्ठाय प्रकृतिरनुष्ठीयताम् । तस्या प्रतिपद्यप्यविरोधादिति वाच्यम् । प्रकृतानुपदिष्टस्य प्रात-कालस्य धात्रितुमशक्यत्वात् । पूर्वधुरनुष्ठाने तूपदिष्टपर्यंकालत्वानुरोधेन विवृतावतिदिष्टद्वयाध्यस्य न्याय्यत्वात् । निशीष्ट्यादिषट्पदन्य गतिरचनाभावे पूर्वधुरनुष्ठानेनोपनान्तस्य प्रकृतिप्रयोगस्य मध्ये कर्मान्तरानुष्ठानस्यानुचितत्वाच्च । अन्यथा सर्वत्र विवृतौ प्रकृत्यर्थानुष्ठितानुष्ठानस्यामानाङ्गप्रसङ्गप्रसङ्गे निशीष्टात्रेण तद्विचारस्यानुपपन्नत्वाद्धेरतश्शेषाणां प्राकृताङ्गाश्रितानां च निरवकाशत्वप्रसङ्गाच्च । अत एव संपूर्णवर्णयपराहसधौ च विवृत्यनुष्ठानानन्तरमेव प्रकृत्यवाधानं युक्तम् । अतिदिष्टविवृतिप्रधानाङ्गप्रातःकालानुरोधाच्च । प्रकृत्यवाधानस्य तूपदिष्टोऽपि प्रातःकालोऽङ्गकालत्वाद्वाध्य एवेति ।

एवं पूर्णाहसत्री पूजपयसि विवृत्यनुष्ठानेऽपि द्रष्टव्यम् । यात्रि वास्तवावर्त्तनतत्पूर्वसधौ प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं सन्धिदिन एव विवृत्यनुष्ठानं वदन्ति ।

तदुक्तम्—

“आयर्त्तनात्प्राम्यदि पर्वसधि

कृत्वा तु तस्मि प्रकृतिं त्रिट्या ।

तदैव याग परतो यदि स्यात्तस्मि—

त्रिट्या प्रकृते श्व एव” ॥ इति ।

यद्यत्र हेमाद्रिणा विद्वतरपि प्रातरनुष्ठाननियममभिप्रेत्य पूर्वेषु
कृत्स्नप्रयोगे तदुपक्रमेवोपदिष्टपर्वकालालाभलक्षणवचनानुप्रदकन्या-
योपयसन कृतम् । तदतिदिष्टप्रातः कालराधस्य न्याय्यत्रादुत्तरेषु
रनुष्ठानेऽप्यावश्यकत्वाच्च यत्किञ्चिदेव । पौर्णमास्यमावास्या-
शब्दयोः पर्वान्त्यक्षणवचनस्य त्वयुक्तमित्युक्तमेव ।

‘य परमो त्रिकर्षं सूर्याचिद्रमसो सा पौर्णमासी । य पर
सर्षं सामावास्या” इति गोभिरामून तु लोकरुदेप्रसिद्धया तिथि-
वचनयोरेव पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोरेकदेशवृत्तिनिमित्तप्रतिपाद-
नार्थम् । भवति चैवदेशवृत्तिनापि निमित्तेन समस्ताभिधानम् ।
यथा “कुण्डली देवदत्त” इति “वैश्वदेव पर्य” इति च । तस्माच्छ्रु-
तिमूलक वचनमेवेतदित्यद्वीष्ट्य याज्ञिकमते श्रद्धातज्यमिति ।

एवमपूर्वं सोमेऽपि मीमांसकमते तिथेरेवाङ्गस्त्वेनोपदेशात्तस्याश्च
निष्कृष्टयोरावर्त्तनतत्पर्वसध्यो पूर्वेषुभूय प्रयोगेऽवदेशव्याप्तिभा-
स्यपि विद्वतीष्ट्यादिवक्तव्योऽस्त्रेऽनुष्ठानम् । याज्ञिकमते तु पौर्ण-
मास्यमावास्याशब्दयोस्तिथिवचनत्वेऽपि वचनबलादेवेष्ट्यादिवदेव
सोमस्यापि परेष्वनुष्ठानं तयोः सन्ध्योः । तद्विषयमपि हि पयचित्प्रा-
माणिक्याक्षिकग्रन्थे—

“एण्डे पर्वणि सोमश्चेतिपन्मिश्रपर्वणि ।

सोमसुत्या प्रयाक्तन्येत्याह कौपीतकी धृतिः” ॥

इति त्रिकाण्डश्रवणम् ।

“एनेन सोमज्ञानो व्याख्यातः” इति च दर्शपूर्णमासप्रिकृतिराल-
तिशेषन १२ निदेशक सङ्ख्यारूपसूत्रवचनं लिखितम् ।

संप्रिचनप्रवादिना तु याज्ञिकानां तद्वदहोरात्रलक्षणाया
आप्रयत्त्यस्यारूप्येतद्वचनानुग्राहसो लभ्यत इति सूत्रेण
तथानुष्ठानं युक्तम् । याज्ञिकाचारोऽप्येषमेवंति ।

आप्रयत्तेरौ तु चितोर श्रुतावुक्तः । “यस्मिन्कातेऽमावास्या
सम्पद्येत तथेष्टावैतया यजेत यदि पौर्णमासी स्यात्तथेष्टाथ पौर्णमासेन
यजेत” इति । अमावास्या दर्शोद्धिः । तथामावास्यायाः । एतया आप्रय
येष्ट्या ।

इदं चैतया याचोयुक्त्या पर्यवसन्नं पौर्णमास्यमावास्याये-
ष्ट्यैरन्नरा आप्रयज्ञाननुष्ठानम् । “ग्रीहिभिरिष्टा ग्रीहिभिरेव यजेताय
येभ्यो पर्वैरिष्टा यजेरेव यजेताग्नीहिभ्यः” इतिभुतिवत्ताद्ग्रीहियवग्री-
ह्याप्रयणरूपपूर्वोत्तरावप्रियवस्थितप्रवृत्तौ येया ग्रीहियवानुष्ठानं
तद्विषयम् । पौर्णमासैरहविष्कन्वनियमादर्शस्य ।

तथा च “अथ यदद्वयन्द्रमा न दृश्येन ताममावास्याम्” इतिगो-
भिल्लुते भाष्यम्—अथेति पूर्वाप्रवृत्तापेक्षः । यत्पौर्णमास्या यागार्थं
हविर्दत्तं तदमावास्यायामभ्युपरूपणीयमित्यर्थः । कुत “दर्शान्त
पौर्णमास्येकं कर्म” इतिवचनात् । येन हविषा कर्म प्रशान्तं तेनैव समाप-

नोयमिति च न्यायादिति । पौर्णमास्या पृथमाप्रयत्नानुष्ठानं सद्यस्का-
लप्रकृत्यनुष्ठानविषयमिति हेमाद्रिरिति शिवम् ।

पर्वणोऽशास्त्रय पूर्वे कालोऽन्वाधानकर्मण ।

तद्यतुर्थाशसहिता आद्या प्रतिपदत्रय ॥

प्रातः स्थिता यजे पर्यवृत्तीयोऽपि तुरीयक ।

पक्षादेश्च क्वचित्कैश्चिद्यागकालं समाधित ॥

आद्यर्त्तन ततः प्राग्या यदि पर्य समाप्यते ।

तदन्वाधाय पूर्वेद्युस्तद्वह्यांगं इष्यते ॥

ईदृश्यामपि राकाया मने धाजसनेयिनाम् ।

प्रतमेव परत्रेष्टिर्लाभस्तत्समयस्य चेत् ॥

सङ्गधावर्त्तनान्तर्या पौर्णमासी समाप्यते ।

तस्या सद्यो त्रिकल्पेन सान्वाधानयजेविधिः ॥

यदा सधिदिने यागस्तदाप्येतत्समापनम् ।

प्रतिपदमध्य एव स्यात्पुनर्यागोऽन्यथा भवेत् ॥

प्रतिपदक्षयवृद्धयर्थप्रक्षेपेण च पर्वणि ।

इह सधिविनिर्णयो न यथास्थितदर्शनात् ॥

ऊर्ध्वमावर्त्तनात्संधौ तद्दिनेऽन्वाहितिर्मवेत् ।

परत्रेष्टि पौर्णमास्या दर्शोऽप्येवं न चेद्विधोः ॥

प्रतीच्या दर्शनं तत्र सति त्वध्रेन्दुदर्शने ।

याग सधिदिने तस्मात्पूर्वग्रान्वाहितिर्यदि ॥

प्रवेशो दर्शपक्षत्योरन्वाधानेष्टिघस्यो ।

सूर्यास्तोत्तरसंधौ तु सत्यपीष्टिदिने विधोः ॥

दृष्टौ तत्रेव याग स्यादिति प्रामाणिकी स्मृतिः ।

हेमाद्रिस्तु निशामघावत्यन्तापचये तिथे ॥

द्वितीयाप्रभृति ब्रूते पूर्णं दर्शं यजे कृतिम् ।

भूने चान्दाहिनिश्चाद्भिनिज्यानामनुष्ठितिम् ॥

यैस्त्रयस्तस्मिन्मुन्युक्तमाध्वर्यसुरीकृतम् ।

तेषां च द्वे क्षणेऽपोऽष्टेस्तत्तिरोपथुनौ स्तुते ॥

निषेधाभावन पौर्णमासीन्दशनिर्णयः ।

घिकारा पूर्णमासादरिष्य पशरस्तया ॥

स्वनन्त्रा मघ एव न्यु पर्वण्येव न तु द्रव्यम् ।

तत्र पर्वणि सपूर्णे मध्याह्नात्परनोऽथवा ॥

समाप्ते विहृती कृत्वा ग्रहनीष्टेऽपक्रमः ।

मध्याह्नत्पूर्वसंधौ बहुधाजिह्मदर्शने ॥

तद्दिने प्रकृतिं कृत्वा विहृतीनामनुष्ठितिः ।

अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां संक्रियोधनात् ॥

मीमांसकमते कृत्वा पूर्वेद्युर्विहृतिं ततः ।

अवाधाय सविदिनेऽग्रहृतीष्टे समापनम् ॥

अमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तिथिरीर्त्तनात् ।

न चेज्याया विशेषोऽयं केषांचिद्वचनोदितः ।

पौर्णमासस्य दर्शस्य चांतराले न सा भवेत् ।

किन्तु प्राक् पौर्णमासेष्टेदर्शेष्टे परतो भवेत् ॥

पर्वण्यखण्डे खण्डे चेत्येवं पर्वविनिर्णयः ।

इति श्रीपद्मपाप्यप्रमाणाभिज्ञधीमाधवविद्वद्र्यात्मजसम्पादस्य—

पतिरधुनायथाजपेययाजिहृत्तौ पर्वनिर्णयः ॥

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ M A

- No 1—The Kiranavali Bhaskara, a Commentary on Udayana's Kiranavali, Dravya Section, by Padmanabha Misra
Ed with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj M A Rs 1 12
- No 2—The Advaita Chintamani, by Rangaji Bhatta,
Ed with Introduction etc by Narayan Sastri Khiste Sahityacharya Rs 1-12
- No 3—The Vedanta Kelpalatika Madhusudana Sarasvati
Edited with Introduction etc by Ramajna Pandeya Vyakaranacharya Rs 1-12
- No 4—The Kusumanjali Bodhani a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyaya Kusumanjali, by Varadaraja Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj M A Rs 2-0
- No 5—The Rasasara, a Commentray on Udayana's Kiranavali, Guna Section, by Bhatta Vadindra
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj M A Rs 1-2
- No 6—(Part I)—The Bhavana Viveka by Mandana Misra, with a Commentary by Bhatta Umbeka
Ed with Introduction etc by M M Ganganatha Jha, M A, D Litt, Rs 0 12
- No 6—(Part II)—Ditto Ditto Rs 0-12
- No 7—(Part I)—The Yoginirdaya dipika, by Amrtananda Natha being a Commentary on Yoginirdaya, a part of Vamakesvara Tantra
Ed with Introduction etc by Gopinath Kaviraj, M A Rs 1-8
- No 7—(Part II) Ditto Ditto Rs 1 7

- No 8—The Kavyadakini, by Gangananda Kavindra
Ed with Introduction etc by Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya Rs 0-10
- No 9—(Part I)—The Bhakti Chandrika, a Commentary on
Eandilya's Bhakti-sutras, by Narayana
Tirtha
Ed with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj M A Rs 0-15
- No 10—Part I)—The Siddhantaratna, by Baladeva Vidya
bhushana
Ed with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj, M A Rs 1 2
- No 10—(Part II)—Do Do Rs 2-12
- No 11—The Sri Vidya Ratna Sutra, by Gaudapada, with
a Commentary by Sankararanya
Ed with Introduction etc by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya Rs 1-2
- No 12—The Rasapradipa, by Prabhakara Bhatta
Ed with Introduction etc by Narayana Sastri
Khiste Sahityacharya Rs 1 2
- No 13—The Siddhasiddhanta Sangraha, by Balabhadra
' Ed with Introduction by Gopinath Kaviraj M A
Rs 0 14
- No 14—The Trivenika by Asadhara Bhatta.
Ed with Introduction by Batukanatha Sarma
Sahityopadhyaya, M A and Jagannatha Sastri
Hoshing Sahityopadhyaya Rs 0 14
- No 15—(Part I) The Tripurarahasya (Jnana Khanda)
Ed with a Prefatory Note by Gopinath
Kaviraj M A Rs 0 14
- No 15—(Part II)—Do Do Rs 2 4
- No 15—(Part III)—Do Do Rs 2 0
- No 15—(Part IV)—Do with Introduction etc by Gopi-
nath Kaviraj M A
- No 16—The Kavya Vilasa, by Churanjiva Bhattacharya
Ed with Introduction etc by Batukanatha Sarma
Sahityopadhyaya Rs 2

- No 17—The Nyaya Kalika by Bhatta Jayanta
Ed with Introduction by M M Ganganatha Jha
M A D Litt Rs 0 14
- No 18—(Part I)—The Gorakṣa Siddhanta Sangraha
Ed with a Prefatory Note by Gopināth
Kaviraj M A Rs 0 14
- No 19—(Part I)—The Prakṛta Prakāśa by Vararuchi with
the Prakṛta Saṁjñāni by Vasantaraja and
the Subodhinī by Sadanada
Ed with Prefatory Note etc by Batuk
Nath Sarma, M A and Baladeva Upadhy
aya, M A. Rs 2 4
- No 19—(Part II) Ditto Ditto Rs 2 12
- No 19—(Part III) Introduction etc (In preparation)
- No 20—The Mansatattvavivēka by Viśvanatha Nyaya-
pañcanana Bhaṭṭachārya
Edited with Introduction etc by Jagannatha
Sastri Hoshing Sahityopadhyaya, with a Foreword
by Pandit Gopi Nath Kaviraja M A, Principal,
Government Sanskrit College, Benares Rs 2-12
- No. 21—(Part I)—The Nyaya Sidhanta Mala by Jayarama
Nyaya Pañchanana Bhaṭṭachārya
Edited with Introduction etc by Mangal
Deva Sastri M A D Phil (Oxon)
Librarian, Govt Sanskrit Library Sara-
swatī Bhavana Benares Rs 1 2
- No 21—(Part II) Ditto Ditto Rs 2-0
- No 22—The Dharmanubandhi Ślokaḥatūrdāś by Śrī Śeṣa
Kṛṣṇa with a Commentary by Rama Pandit
Edited with Introduction etc by Narayana Sastri
Kṛṣṇa Sahityacharya, Assistant Librarian
Government Sanskrit Library, Saraswatī Bhavana,
Benares Rs 1-0
- No 23—Navaratrapradīpa by Nanda Pandit Dharma-
dhikari
Ed. with Introduction etc by Vaiṣṇanatha Sastri

Varakale, Dharmasastra Sastri, Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by P Gopinath Kaviraj M A, Principal, Government Sanskrit College Benares Rs 2 0

No 24—The Sri Ramatapiniyopaniṣad with the Commentary called Rama Kaṣika in Purvatapini and Anandanidhi in Uttaratapini by Anandavana

Ed with Introduction etc by Anantarama Sastri Vatala Sahityopadhyaya, Post acharya Scholar, Govt Sanskrit College, Benares with a Foreword by Pandit Gopi Natha Kaviraja, M A Principal, Government Sanskrit College Benares Rs 3 12

No 25—The Sapindyakalpalatika by Sadasivadeva alias Apadeva with a Commentary by Narayana Deva

Edited with Introduction etc by Jagannatha Sastri Hosinga Sahityopadhyaya Sadholal Research Scholar, Govt Sanskrit College, Benares Rs 1-4

No 26—The Mrigankalekha Natika by Visvanatha Deva Kavi

Edited with Introduction etc by Narayana Sastri Khiste Sahityacharya Asst Librarian, Government Sanskrit Library, Benares Rs 1-0

No 27—The Vidvacharita Panchakam by Narayana Sastri Khiste Sahityacharya Assistant Librarian, Govt Sanskrit College Library, Sarasvati Bhavana, Benares With an Introduction by Gopinath Kaviraja, M A, Principal, Govt Sanskrit College, Benares Rs 2 0

No 28—The Vrata Kosa by Jagannatha Sastri Hosinga Sahityopadhyaya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College Benares With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraja M A,

Benares

No 29—

Dr. B. K. Chatterjee, Professor, Govt Sanskrit College, Benares

Rs 1 2

- No 30—The Padārtha Mandanam By Sri Venkatta.
 Edited with Introduction etc by Pandit Gopala
 Sastri Nene, Professor Govt Sanskrit College
 Benares Rs 0 14
- No 31—{ Part I }—The Tantraratna by Partha Sarathi
 Misra
 Edited by M M Dr Ganganatha Jha.
 M A, D. Litt, Vice—Chancellor.
 Allahabad University, Allahabad
 Rs 1-14
- No 32—The Tattvasara by Rakhaldas Nyeyaratna
 Edited with Introduction etc by Harihara Sastri,
 Benares Hindu University
- No 33—The Nyaya Kaustubha (Part I) by Mahadeva
 Puntamkar. Edited with Introduction etc by
 Umesh Misra, M A., Allahabad University,
 Allahabad
- No 34—(Part I) The Advaita Vidyatilakam by Sri Samara-
 pungava Dikṣita With a Commentary by Sri
 Dharmayya Dikṣita.
 Edited with Introduction, etc by Ganapati Lal
 Jha, M A Sadholal Research Scholar, Govt.
 Sanskrit Library, Benares
- No 35—The Dharma Vijaya Nataka by Bhudeva Sukla
 Edited with Introduction etc by Pandit Narayana
 Sastri Khiste, Asst Librarian, Govt Sanskrit
 Library, Benares
- No 36—The Ananda Kanda Champu, by Mitra Misra
 Edited with a Foreword by Gopinath Kaviraj,
 M A by Nanda Kishore Sahtyacharya, Research
 Scholar Sanskrit College, Benares.
- No 37—The Upanidana Sutra Edited with Introduction
 by Dr Mangal deva Sastri M A D phil, Lib-
 rarian Govt Sanskrit Library, Benares
- No 38—The Kiranavali prakas'a didhiti (Guna section)
 by Raghu natha Siromani
 Edited with Introduction by Pandit Badri nath

Sastri M A Lecturer in Sanskrit, Lucknow
University Lucknow

No 39—The Rama Vijaya Maha Kavya by Rupa Natha
Edited with Introduction by Pandit Ganapati Lal
Jha M A, Sadholal Research Scholar, Govt
Sanskrit Library, Benares

No. 40—(Part I)—The Kalatattva Vivechana, by Raghu
natha Bhatta With a Foreword by Principal
Gopinath Kaviraj Edited with Introduction by
Pandit Nanda Kishore Sarma Sahityacharya,
Research Scholar Govt Sanskrit Library,
Benares

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES -

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ M A

Vol I—

- (a) Studies in Hindu Law (I) its Evolution, by Ganganatha Jha
- (b) The View point of Nyaya Vaisesika Philosophy, by Gopinath Kaviraj
- (c) Nirmana Kaya, by Gopinath Kaviraj   Rs 1-12

Vol II—

- (a) Parasurama Mīra alias Vani Rasala Raya, by Gopinath Kaviraj
- (b) Index to Sabara's Bhasya by the late Col G A Jacob
- (c) Studies in Hindu Law (2)—its sources, by Ganganatha Jha
- (d) A New Bhakti Sutra by Gopinath Kaviraj
- (e) The System of Chakras according to Gorakshanatha by Gopinath Kaviraj
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj
- (g) Hindu Poetics, by Batuknath Sarma
- (h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmakara Dvivedi
- (i) Some aspects of Vira Saiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj
- (j) Nyaya Kusumanjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj
- (k) The Definition of Poetry, by Narayana Sastry Khiste
- (l) Sondala Upadhyaya, by Gopinath Kaviraj   Rs 5

Vol III—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col G A Jacob

- (b) Studies in Hindu Law (3)—Judicial Procedure by Ganganatha Jha
 (c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj
 (d) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj
 (e) Naisadha and Sri Harsa by Nilakamala Bhattacharya
 (f) Indian Dramaturgy by P N Patankar Rs. 5

Vol IV—

- (a) Studies in Hindu Law (4) Judicial Procedure by Ganganatha Jha
 (b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj
 (c) Analysis of the Contents of the Rigveda Pratishakhya, by Mangala Deva Sastri
 (d) Narayana's Ganita kaumudi, by Padmakara Dvivedi
 (e) Food and drink in the Ramayanic Age, by Manmathanath Roy.
 (f) Satkaryavada- Causality in Sankhya by Gopinath Kaviraj
 (g) Discipline by Consequences, by G L Sinha
 (h) History of the origin and expansion of the Aryans, by A. C Ganguly
 (i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G L Sinha. Rs 5

Vol V—

- (a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A C Ganguly
 (b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr
 (c) An estimate of the civilisation of the Vanaras as depicted in the Ramayana, by Manmathanatha Roy
 (d) A Comparison of the Contents of the Rigveda, Vajasaneya, Taittiriya & Atharvaveda Pratishakhya, by Mangala Deva Sastri
 (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G L Sinha

- (f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj
 (g) A Descriptive Index to the names in Ramayana, by Manmatha Nath Roy
 (h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship by Gopinatha Kaviraj Rs 5

Vol VI—

- (a) Index to Sabara's Bhasya by the late Col G A Jacob
 (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nathas, by Gopinath Kaviraj
 (c) An Index etc to the Ramayana by Manmatha Nath Roy
 (d) Studies in Hindu Law by M M Ganganatha Jha
 (e) The Mimamsa manuscripts in the Govt Sanskrit Library (Benares), by Gopinatha Kaviraj
 (f) Notes and Queries, by Gopinatha Kaviraj

Vol VII—

- (a) Bhamaha and his Kavyalankara by Batukhanath Sarma and Baladevi Upadhyaya
 (b) Some variants in the readings of the Vaisesika Sutra by Gopinatha Kaviraj
 (c) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj
 (d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words by Sitaram Joshi
 (e) A comparison of the contents of the Rig Veda Vajasaneya Taittiriya, and Atharva Veda (Chaturadhvarika) Pratishkhvas by Mangal Deva Shastri
 (f) An Index to the Ramayana by Manmatha Nath Roy
 (g) An Index to Sabara's Bhasya by the late Col J A Jacob
 (h) Gleanings from the Tantras, by Gopinath Kaviraj
 (i) The date of Madhusudana Sarasvati, by Gopinatha Kaviraj

- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by
Gopinatha Kaviraj
- (k) A Note on the meaning of the word Parardha by
Umesa Misra

Vol VIII—

- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal
- (b) An Index to the Ramayana by Manmatha Nath
Roy
- (c) Index to Sabara's Bhasya by the late Col G A
Jacob
- (d) Hari Svami, the Commentator of Satapatha Brah
mana and the date of Skanda Svami, the Com
mentator of the Rigveda by Mangala Deva Sastri
- (e) Mysticism in Veda by Gopinath Kaviraj
- (f) The Devadasi a brief history of the Institution
by Manmathanath Roy

Vol IX—(In progress)

- (a) The Life of a Yogin by Gopinath Kaviraj

To be had of
The Superintendent
GOVERNMENT PRESS, U P,
ALLAHABAD